

9P-856

7/4/2015

~~84296~~/II

№

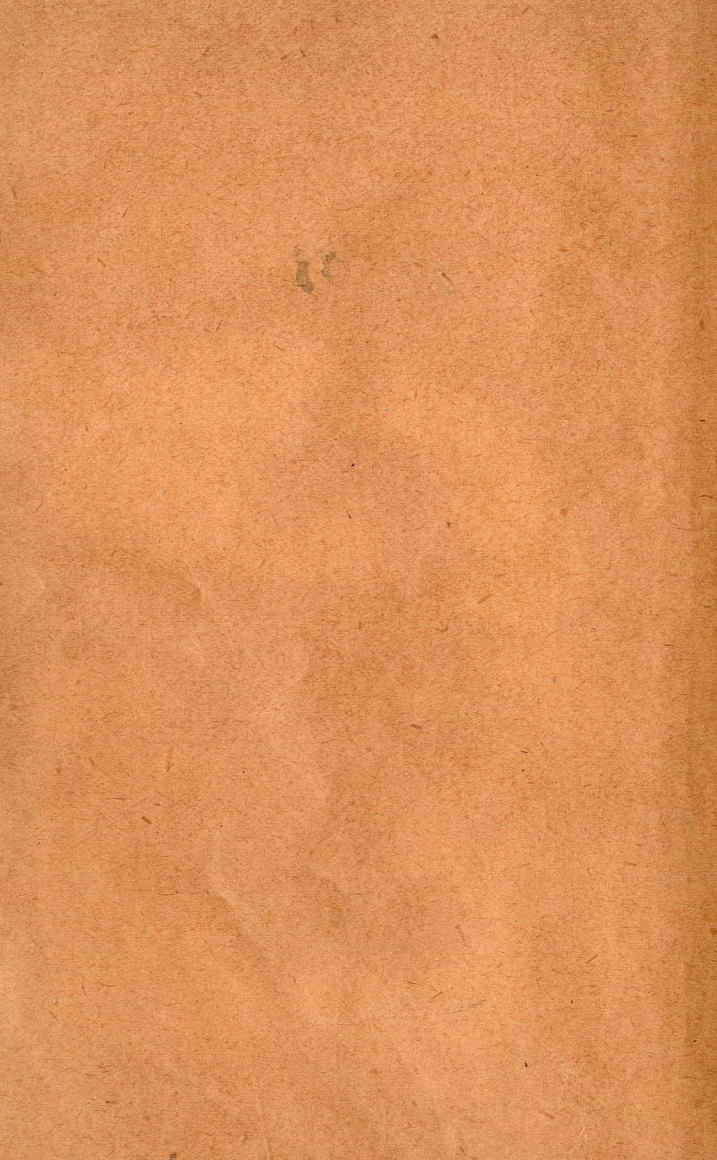
~~38978.~~

ФУНДАМЕНТАЛЬНА

БІБЛІОТЕКА

Київського Інституту

народного Господарства

96
ІВАН ФРАНКО

ТВОРИ

II

КООПЕРАТИВНЕ „РУХ” ВИДАВНИЦТВО

38139 (11/2)

ІВАН ФРАНКО

Т В О Р И

Т. II.

ДО ДРУКУ ВИГОТУВАВ
ІВ. ЛИЗАНІВСЬКИЙ

ЗА ЗАГАЛЬНОЮ РЕДАКЦІЄЮ С. ПИЛИПЕНКА.

КООПЕРАТИВНЕ „РУХ“ ВИДАВНИЦТВО
ХАРКІВ—1925

23358/2

~~26800/~~

ІВАН ФРАНКО

~~Ф-8360.~~

ОПОВІДАННЯ

Кн. II.

~~84296~~

Львівська Філія
Відділення АН-УРСР

~~10044.~~

Вид. 1925

891.79-32

2/1

88888

Харків.
Друкарня УВО
ім. Фрунзе.

ОПОВІДАННЯ

З М І С Т.

	Стор.
Маніпулянтка	1
Між добрими людьми	90
Чи вдурила	120
Яндруси	132
Поки рушить поїзда	156
Без праці	164
Додатки: Дещо про себе самого	269
Уваги	279

МАНІПУЛЯНТКА ¹⁾

I.

Целя збудилася рано, пункт ²⁾ о пів до семої. Збудилася з привички. Що другий день у неї передполуденна служба на почті, де вона служить експедиторкою. Передполуденна служба починається о семій і преває до другої по полудні. Целя, совісна і точна в сповнюванню своїх обов'язків, як загалом усі жінки допущені до якої-будь публічної служби, привикла від давна будитися о пів до семої, чи того треба, чи ні, і ні за що в світі вже опісля не може заснути.

Хвилю вдивляювалася своїми великими, чорними очима в напротивну стіну, закрашену синявими арабесками по сірому тлі. Посеред стіни висіло велике дзеркало, а по обох боках його широкої, золоченої рями видно було дві групи фотографій у різблених, дерев'яних рямочках. Представляли вони її товаришок зі школи

1) Маніпулянт, — нтка — службовий урядовець.

2) Пункт — з німец., точно, рівно.

і з поштової служби. Целіні очі досить довго зупинилися на тих фотографіях, хоч рисів лиць на них не можна було розпізнати; в покоїку стояв легкий сутінок, бо одинокє вікно, що виходило на вулицю, заслонєно було деревляною ролєтою ¹⁾).

— Копра то там година?—шепнула Целя і простягнувши руку, взяла з круглого столика, що стояв тут же в головах у неї, малесєнєвкий, золотий кишєнєвковий годинник. Хоча з досвідє знала, що будитьсє все о тїй самїй порї, але сама собі не довіряла.

— Пїв до сємої!—сказала.—А менї здавалося, що я сєьогодні заспала. Правда, нинї рано служби не маю, ну, але потурати собі не тїреба. Засплю нинї, то засплю й завтра і спїзнюся на службу!

Так мїркуючи підвєла голову і сіла на лїжку. Була тїльки в сорочцї, що обшита в горї коронкою і зіп'ята на раменах, ослонювала її груди і плєчі, лишаючи голими гарні, мов із слонєвої кости виточєні, рамена і шию. На дворї був теплий маєвий поранок. Лагїдним рожевим проблиском просвічувало сонцє крізь спущєну ролєтку до покоїка молодї дївчини, наповнюючи його теплом і запахом весни, що мїшався з запахом колонсєвої води, яка стояла в флаконїку на туалєтцї, і рєзєди, що цвіла в великїм вазонї на вікнї. Целя якийсь час сидїла, немов

¹⁾ Ролєта—віконна заслона з тонких виструганих деревляних прутиків, яка скручуєтьсє.

а забувшись. Любо їй дихати тим теплим повітрям, насиченим пахощами, любо тонупи в тім півсмерку, що лагодить усі обриси й блиски, спочивати в тій тиші, зрідка перериваній порохтінням коліс по вулиці або гуком далекої військової музики, що виграє марш десь на претій вулиці.

Але забуття трівало не довго. Целя отряслась із нього, стрепенула своєю головою з коротко обстриженим м'яким як шовк попелястим волоссям, наділа панчохи і пантофельки власної роботи і прудко зіскочила з ліжка. Чула себе здоровою, свіжою, молодою. Сон покріпив її; все, що було прикре або неприємне вчора, перед-вчора і в цілій минувшині, тепер немов не існувало для неї. Думка її, півсонна ще, спочиває зі стуленими крильцями і не вибігає по-за пороги твої світлички, не заглядає в будущину. Що там будущина! Що там минувшина! Якось то воно все буде! Целя почуває в тій хвилі тільки одну приємність, яку їй чинить правильне биття власної крові, тепло власного тіла, м'який дотик власної шкіри, почуття здоров'я, сили і свіжості власних м'якушів. Зазирнула до дзеркала, моргнула жартовливо до свого образу і засміялася сердешно, показуючи два ряди білих, рівних і дрібних зубків з поза ніжних, рожевих губ.

За хвилинку вже була вбрана в легку перкалеву спідничку і білий неглижік. Напомісць умивання заняло їй більше часу. Вода стояла готова у великій умивальниці ще від учорашнього вечора, і Целя з

правдивою розкішшю нуряла в ній свої руки, мила лице, шию і рамена м'яркою губкою, обтріпуючи мов горобчик грубі краплі, що нависали їй на довгих рісницях ¹⁾ або з шиї копилися вниз на груди. Була це найбільша приємність її ранішньої туалети. упрощеної, оскільки можна, з огляду на службові обов'язки, приємність тим більша, що Целя могла вповні зазнавати її тільки що другий день, коли мала пополуденну службу. В часі передполуденної служби треба було спішитися.

Умившись і обтершись рушником, Целя перед дзеркалом розчесала волосся, розділюючи його над чолом на дві рівні частини, а відтак за кілька мінут скінчила зовсім свою туалету, спокійно, систематично і без нічиєї послуги. Хвилю стояла випростувана посеред світлики, широко розвела руки, відтак зчепила їх по-над головою і спускаючи вниз, злегка хруснула пальцями. Потім підійшла до вікна і, злегка потягнувши за шнурок, піднесла ролету. Золотою хвилею бухнуло соняшне світло до світлики, заливаючи її осліплюючим блиском. Прислонивши очі лівою долонею, Целя, упоєна тим блиском, тим теплом, тою фізичною розкішшю життя, весни і молодости, всміхнута і рум'яна поклонила на схід сонця і кликнула своїм звучним голосом:

— А! Як же там гарно! Добрий день, сонце! Добрий день, весно! Добрий день, небо блакитне!

¹⁾ Рісниці—віії.

— А з ким то паннунця так розмовляють? — почувся нараз від дверей голос старої служниці, що ввійшла, щоб попрятати ¹⁾ в Целіній світлиці.

— Моя Осипова — сказала Целя, не відповідаючи на це питання, — може би час уже снідання дістати?

— А то що собі паннунця думають? — скрикнула добродушно Осипова. — Адже-ж нині паннунця до служби не йдуть і разом з панством снідають. А панство ще сплять. Хіба де за годину снідання буде. Я ще навіть огонь не розклала, ані каву не змолочила.

— А, правда! — сказала Целя і її голос затремтів легким розчаруванням. — Треба чекати.

На столику лежала до половини прочитана книжка, перед тижнем узята з випозичальні ²⁾. Целя була не дуже то пильна читателька книжок, але в таких хвилях як отся, коли треба було чекати з півтори години, вийти нікуди не можна, ані розмовляти нема з ким, книжка була її одинокою розривкою. От і сіла край вікна, з того боку, куди не било світло, і почала читати за той час, поки Осипова стелила постіль і прятала в світлиці. Та, мабуть, книжка була не дуже займаюча, бо не дочитавши навіть і одної сторони Целя відложила її на бік, попідливала свої квітки, позміпала пил

¹⁾ Попрятати — прибрати.

²⁾ Випозичальня — бібліотека, звідки випозичають до дому книжки.

із столика, з пари крісел і з більшого столу, а далі з дзеркала, з фотопортрету і з вікна. Крутячися по своїй світличці трібувала ¹⁾ спиха забреніти якусь пісеньку, але пісенька швидко урвалася, а на чолі дівчини набігла хмарка.

— Коли-ж бо мені це не робить приємності снідати з панством! — сказала нараз, гордо підносячи голову до гори, немов відповідаючи на якесь наклонювання. — Коли-ж бо я не хочу слухати дурного балакання пана Темницького, ані бути метою огнестрілних поглядів панича Темницького! Адже-ж я не обов'язана підлягати їм! Адже-ж я плачу їм за харч і за хату! Адже-ж не з ласки вони держать мене!

Уся її фігурка тремпіла зі зворушення на саму згадку про товаришів спільних снідань. Молоде чоло поморщилося, очі спрапили свій погідний, соняшний блиск, а довкола уст зарисувалася якась складинна болю і гіркости, якої перед хвилиною ніхто би там не був дослідив.

Целя була сирота без батька і без матері. Старий дідусь посилав її до школи, а пізніше через якихось знайомих виробив їй місце на почті (без пропекції навіть такого мізерного місця лістати годі!), де, здавши приписаний екзамен, була принята за маніпулянтку. Більше старенький не міг для неї зробити, та й за те, що зробив, Целя благословить його пам'ять. Пенсія ²⁾ експеди-

¹⁾ Трібувала — пробувала.

²⁾ Пенсія — платня.

торки — 35 гульденів¹⁾ місячно — вистарчає на скромне удержання; лекції музики на фортеп'яні і французької мови, які в свободних хвилях дає двом донечкам вистарчають їй на вбрання й інші приємності життя. В перспективі перед нею рисується по кількох або кільканадцятьох літах служби самостійний поштовий уряд десь на провінції, маленький domek з маленьким огородем у малім містечку, квітки перед вікнами, спара служниця в кухні і тиха самотня світлиčka. Панна Целіна, що правда, рідко забігає думкою в таку далеку будущину, але завсїгда, коли їй це притрапитьсѧ, починає чогось зітхати — чи то з туги до такої ідилічної картини, чи з полусвідомого почуття, що, не рважачи на свою ідилічність, сѧ картина криє в собі якусь порожнечу, якісь темні безодні.

По смерті дідуся Целя перейшла жити до пана Темницького. Пан Темницький був то приятель небіжчика дідуся і при смертельній постелі обіцяв йому, що буде опікуватисѧ бідною, одинокою сиротою. Пан Темницький, то був пенсіонований урядник²⁾ невисокої ранги, числив 68 літ, мав жінку о п'ять літ від себе старшу і глуху як пень, і одного сина, що скінчив у Відні медицину і практикував при тамошній клініці. Пан Темницький був то, що називаєтьсѧ «веселий

1) Гульден — біля 80 коп.

2) Пенсіонований урядник — урядовець, що вислужив пенсію.

дідусь»: лисий, з великими вусами і мохнатими бровами, мав рум'яні щоки, м'яснисті губи, завжди зложені до усміху, малі і товщом запливаючі очка і здорові зуби, і виглядав при своїй жінці як її син, молодший від неї ще найменше о 20 літ. Жив із своєї пенсії, скромно й акуратно, не служив ніде і ніде і нічим не займався. Весь день сидів у своїм кабінеті, кутив люльку і читав газети, а вечером ішов до казина¹⁾, відки вертав перед десятою, щоби не платити, «шпери»²⁾. В казині, поб-то в товаристві своїх ровесників, славився як сміхованець і фацеціоніст³⁾, що, не вважаючи на семей десяток літ, досі не позбувся охоти до авантурок, або, як він сам говорив, до «маленьких зворушень». А дома, коли сидів за столом при сніданню або обіді і весь час свободний від жовання заповнював своїм балаканням, лагідним, монотонним і утиляющим, був подібний до гладкого кота, що розкішно муркотячи пасе очима якийсь лакомий кусник, але не хоче перед часом трудитися хапати його, бо добре знає, що коли прийде відповідна нагода, то лакомий кусник сам упаде в його оксамитні лапки.

Пів року вже жила Целя в панстві Темницьких, день у день слухаючи монотонного воркотання пана Темницького і поглядаючи на його двозначні усміхи.

1) Казино—клуб.

2) «Шпера»—плата дворникові за одкриття дверей вночі, після 10-ої години.

3) Фацеціоніст—той що займається любовними пригодами, зальотами до жінок.

Зразу забавляла її гупірка того пана, але опісля знула монотонність і обмежений кругозір його думок. Вона прібувала з ним сперечатися, але це показалося неможливим; усі її слова він приймав з добродушним усміхом, мов брикання малої, пещеної дитини. Та що пан Темницький ніколи не виходив із границь добродушної жартливості і не позволяв собі нічого, що би ображало приличність, то Целя чула себе при ньому супокійною. Хоронила її також жалоба, яку носила по смерті дідуся і яка почасти накладала пуга й пану Темницькому. Але опісля перед кількома тижнями прібув із Відня молодий Темницький, лікар, і відразу вніс із собою до того тихого гнізда якийсь гострий, задушливий дух, що від першої хвили прійняв Целю якоюсь прівогою, почав стискати її груди якимось невиясненим прочуттям остраху і небезпеки.

Доктор Темницький був високий, плечистий, сильно збудований мужчина, з правильними обрисами лица, з буйним, темним заростом. Рухи його були повільні і поважні, голос баритоновий, прошечки хрипаватий, погляд холодний і немов наскрізь пронизуючий. З кожного руху, з кожного слова його було видно, що цей чоловік має дуже високе розуміння про свою вартість, що вміє панувати над собою, але zarazом уміє і любити панувати над иншими і привик поборювати всякі прудности, що стоять на заваді його замислам. Ворог усякого сентименталізму, він поглядав на світ

холодним оком анаптома і віддавна привик судити всіх і вся тільки з погляду свого улюбленого «я». Ворог дощепу і жартів, один тільки зворот виголошував з певним відтінком юмору, а був то жидівський ¹⁾ зворот «wus tojgt mir dus» (на що мені це придасться)? Був це його оклик, невідступна мірка, яку прикладав до кожної нової речі, щоб оцінити її вартість. Одним словом, був це чоловік наскрізь «позитивний» і реальний. Хоч мав напевно не більше придцятиліт, то проте здавалося, що в нього не було ніколи тої «шумної» молодости, що він ніколи не віддавався ніяким ілюзіям, не знав, що то запал і ентузіазм, що ціле його життя було рівною, простою лінією, без збочень, скоків і закрутів, без надмірних напружень, але і без слабостей і знесилля. Як у добрій машині, так і в нього все, здавалося, було обраховане, зважене і згори зведене до певної рівноваги.

Перша його спірка з Целіною була дуже холодна і шаблонова. Старий пан Темницький запрезентував ²⁾ їй свого сина, той їй уклонився, Целя відклонила, пан доктор суркнув «Дуже мені приємно» і зараз відвернувся, кінчаючи своє перерване оповідання про якийсь клінічний випадок. Але по хвилі, коли побачив, що Целя пильно придивлялася йому, сказав

¹⁾ «Жид», «Жидівка», «Жидівський» — вживаються в Галичині і тут в «Творах» Франка не в образливому значінні.

²⁾ Запрезентував — представив.

тим самим спокійним і поважним голосом:

— Мушу вам, татку, показати фотографію моєї нареченої.

Батько аж уста розчинив і очі витріщив, бо ні про яку наречену свого сина нічого ніколи не чув. Але син з непохитним супокоем говорив далі, скося поглядаючи на Целю:

— Дочка примарія ¹⁾ головного віденського шпиталю, одиначка і спадкоємниця величезної камениці на Грабені ²⁾. Заручини відбулися ще в м'ясопусти. Я не писав вам про це нічого, бо хотів зробити вам несподіванку.

Та не вважаючи на це вияснення, батько не переставав глядіти на сина як на дивогляд, з зачудуванням і недовір'ям. Глуха пані Темницька, що не чула розмови, бачила тільки, що «татко» забув про росі ³⁾, і торкнувши його рукою за локоть, сказала гробовим голосом:

— Татку, росі вистигне!

Тим часом доктор, що при столі сидів насупротив Целіни, звернувся до неї з кількома зовсім байдужними запитаннями, на які дівчина відповіла коротко, майже не підводячи очей від тарілки. А коли обід скінчився і Целя сквапно відійшла до своєї служби, пан Темницький, що досі ледве міг усидіти з нетерплячки, звернувся до сина.

— Бійся бога, Мільку! Що це за наречена, про яку ти згадував?

¹⁾ Примарій — головний лікар.

²⁾ Грабен — передмістя Відня.

³⁾ Росі — бульйон.

— Наречена? — відповів спокійно доктор. — Ніякої нареченої в мене нема.

— Ну, так я й думав. Але що-ж це ти за історії видумуєш?

— Це для тої — і він мотнув головою в напрямі Целіниної світлички. — Виджу, що вдивляється в мене, мов у веселку. Ну, а я люблю кождну річ відразу ставити ясно, реально. Нехай собі дитина на мій рахунок не робить ніякої ілюзії.

— Га, га, га! — засміявся пан Темницький. — Але-ж то хитрий пан доктор! Що хитрий, то хитрий! При першій стрічі з панночкою зараз і остерігає її: здалека від мене! Я заручений!

— А воно й найліпше, — сказав поважно пан доктор. — Нехай згори знає, чого від мене може надіятися, а чого ні.

Бачиться одначе, що й сам пан доктор не дуже добре знав, чого від нього можна надіятися, а чого ні. Кілька днів він сидів насупротив Целіни, мало звертаючи на неї уваги, обмінюючися з нею ледве кількома байдужними фразами. Пізніше зробився ще маломовнішим, про свою наречену не згадував, але напам'ять скільки разів Целя осмілилася підвести очі, все спірчала його холодний зір, впертий в себе. Ще кілька днів минуло — і в чорних, невеличких очах доктора доглянула Целя якісь іскорки, що блимали ніби порохно серед пітьми і розплівалися що день по дужче. Було щось невідоме і зловіще в тих іскорках, щось, що відбирало Целі апетит і морозило в ній всякий порив радості. Коли доктор промовляв до неї часом, то почувала легку дрож на всім

пілі, хоч досі нічого і сінько такого між ними не зайшло, що надавало би хоч пінв оправдання тій її боязні.

Напомісць старий пан Темницький говорив тепер іще більше, ніж уперед, і своє балакання майже виключно звертав до Целіни. Шпилькував еманципацію і еманципанток, хоч Целя ніколи не хотіла вдавати з себе еманципантку, вигрібав старосвітські анекдоти про старих панів, жартував з женщин-урядників, почтмайстринь і т. и. Остаточно Целя почала звільна догадуватися, що все те балакання не просте язикобиття, але до чогось воно йде, має якусь укриту ціль—яку, цього не могла догнупатися. Чула пілвки, що по вислуханню цілогодінного гупоріння пана Темницького обхапє її якась втома, якась обридження до світа і до життя, нехіть до праці і думання. Тим то їй не диво, що все те вкупі в короткім часі мусіло сприкрити їй спільні снідання, обіди і проходи з панством Темницькими.

— Ні, не піду більше!—говорила вона, тупаючи ногою в своїй світличці, але завжди в рішучій хвилі покидала її сила волі.

Була сама на світі. Пан Темницький був єдиним другом її покійного дідуся, що дав їй його за опікуна. От і не диво, що її дитяча душа до крайньої можності держалася за ту останню нитку, що бодай сяк-так в'язала її теперішнє з минулим. Покинути сю нитку, то значило віддатися безповоротно хвилям життя, без провідника, без точки опори. Целя, хоч молода ще, 18-літня дівчина, все-таки

знала вже з власного сумного досвіду із неодного прикладу, що пускалися на ті хвили, що не жарт.

— Але все-ж таки вони добрі люде, — успокоювало її золоте її серце. — Нехай і так, що в них є свої хиби, але не моя річ судити їх. Зо мною вони чемні і добрі, що що-ж можу їм закинути? Ні, ні, дурна я з моєю нехіптю, з моєю глупою прівогою! Нерозсудлива я, невдячна, оті що!

І накартавши так свої власні нерви, вона знов ішла в товариство Темницьких, щоб із нього знов винести ту саму німу прівогу, те саме знеохочення і зденервовання, що й уперед, тільки ще в більшій мірі.

III.

— Е, що там! — сказала Целя, потрясаючи головою і кидаючися по до вікна, по до дзеркала, — дурна я, що собі такий чудесний ранок псую такими думками!

Глянула на годинник, — пів до восьмої. Ще що найменше година до снідання. Взяла книжку і прібувала чипати далі, але й це не йшло. Сонце зазірало до книжки, блиск сліпив її очі. Щоденне семигодинне примусове сидіння при поштовім бюрку було тяжкою панщиною для її молодого організму, що домагався руху і свіжого повітря, і для її живого темпераменту. А тепер іще сидіти в покою, мов миш у норі! Ні, це справді гріх. Кинула книжку і рушила в подорож довкола своєї світлички, шукаючи очима, що би можна перенести, поставити на іншій місці, або привести в порядок. Але нічого такого не добачила.

В тій хвилі знов отворилися двері її покою: вийшла Осипова з карафкою свіжої води. Поставивши воду, вона спала і з усміхом почала вдивляватися в Целя.

— А ви чого так на мене дивитеся, як на ворону?—кликнула Целя з жартовливим обуренням.

— Бо маю рацію!—відказала Осипова, всміхаючись і моргаючи загадково.—А впрочім коли іншим вільно на паннунцю так дивитися, то чому-ж би й Осиповій не мало бути вільно?

— Яким іншим?

— Кожному, хто тільки хоче. Адже-ж паннунця що день сім годин сидить там, за решіткою, мов на виставі. Хто хоче, може прийти і обзираєти паннунцю, скільки його воля, і паннунця не може йому цього заборонити.

Целя вся спалахнула рум'янцем.

— Фе, спитайтеся, Осипова!—скрикнула з невіданою прикрістю в голосі.—І ви вже навчилися від старого пана цвікати мені в очі¹⁾ моєю службою! Що вам завадила моя служба, що мене сверлуєте, вичислюючи її неприємності? Чи думаєте, що я сама їх не почуваю? Чи думаєте, що мені це мило? Але що-ж маю робити? Адже-ж мушу якось жити! А ліпше їсти свій хліб, хоч гірко зароблений, ніж вмирати з голоду, або...

Не докінчила. Сльози здавлювали її горло. Відвернулася до шафи і почала в ній дуже пильно шукати чогось між понавішуваними сукнями.

¹⁾ Цвікати в очі—дорікати.

— Але-ж прошу паннунці!—скрикнула стара, не на жарт перелякавшись цього вибуху,—що це паннунці бог дав! Я мала би насміхатися з паннунці за те, що паннунця в цісарській службі знаходиться? Я, що від десяти літ віку сама поневіряюся по службах у найрізніших людей? Я мала би насміхатися з паннунці, я, що так паннунцю люблю, як рідна мати? Хай паннунця дадуть спокій і поглянуть радше, що я для паннунці принесла!

— А що таке?—весело спитала Целя, забувши вже прикрісті, якої дізнала перед хвилиною.

Осипова видобула з за пазухи невеличку запечатану коверту, і не кажучи ані слова, з усміхом і загадковим морганням подала її Целіні. На конверті написане було тільки її ім'я і назва, та про те Целя знов запаленілася, скинувши оком на адрес. Характер письма був їй відомий.

— А відки то Осипова дістала це письмо?

— А це, прошу паннунці, дав мені знайомий експрес¹⁾. Хотів іти до паннунці, але я йому кажу: дайте, я сама занесу!

Коли би Целя була пильніше вдивилася в лице старої жінки, то була би відразу догадалася, що Осипова збрехала. Але Целя вдивлювалася в лист, що його держала в руці, очевидно вагаючися, що має з ним зробити. Рум'янець на її лиці зчез і воно поблідло, рожеві губи спилилися і в очіцях блисло щось ніби гнів, обурення чи неперплячка. Сказала вкінці холодно із досадою:

1) Експрес—посильний, «червона шапка».

— Моя Осипова, прошу вас, ніколи не робіть мені того на будуче. Ніяких листів ані посилок до мене не приймайте. Хто що має до мене, нехай сам приходить, уже я буду знати, що йому відповісти.

Це сказавши, відвернулася і відійшла до вікна. Осипова добру ще хвилю стояла на місці і хитала головою. Бідна жінка не знала, що властиво думати про свою паннунцю: чи одержання листа було для неї приємне, чи неприємне, і про що властиво паннунці ходять.

— Ну, але прецінь лист узяла, не звернула мені! Це знак, що я ще нічого такого дуже злого не зробила — проворкотіла сердешна бабуся і відійшла до кухні.

Але Целя стояла мовчки, одною рукою опираючись о рямку вікна, а в другій держачи лист. Рука з листом тремтіла. Вкінці рука піднеслася і енергично кинула лист на підлогу.

— Чого той дурень хоче від мене! — скрикнула з обуренням. — Причепився мов п'явка, лазить за мною як тін, і ще мене компромітує своїми дурацькими листами. Ой нещастя моє!

Груди її сильно хвилювалися, очі блищали, гнів був справдішній. Але по хвилі Целя заспокоїлася, охолола з першої досади, підняла лист і розтяла ковертку ножицями. Виняла з неї лист, записаний від початку до кінця дрібними, немов судорожно в різні боки повикривлюваними буквами, і раз зирнувши на ті букви, на перший знак викрику, який їй у тексті кинувся в очі, вибухла голосним, сріблестим сміхом.

ЛЬВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА

АН УРСР

23358

№

КІЇВСЬКА БІБЛІОТЕКА

— Що за дурень!—сказала весело.— Навіть гніватися на нього серйозно не можна, хіба тільки сміятися. Ану, прочитаю цей лист замість газети! Мусить бути забавний як і попередні.

І вигідно сівши на кріслі, Целя розложила лист на столику і почала читати, від часу до часу перериваючи читання своїми замітками, немов би розмовляла і передражнявалася з його автором.

«Третій раз уже осмілююся писати до Вас, шановна Пані, хоч на два перші листи не одержав ніякої відповіді».

— І не одержиш і на цей! Не надійся!— вперто мотнувши головою, сказала Целя.

«По тяжкій боротьбі з собою я таки зважився ще раз наприкритися Вам. Важність справи, для якої це чиню, нехай оправдає мою влізливість».

— Важність справи? Що там за важна справа така? Ха, ха, ха! Очевидно та сама, що й у перших листах: Ви пані—ангел, Ви покорили моє серце, без Вас не можу жити, і так далі без кінця. Але-ж прошу шановного пана, це все мене нічогісінько не обходить. Я без вас можу жити. Я про вас і чути не хочу. Ви повинні раз уже про це догадатися з мого погляду, з кожної моєї міни! Та ба, як же туп бажати, щоб той пан чого будь догадався!—додала з поганим виразом погорди на устах.

«Обдумавши поважно своє положення і зібравши про Вас, Пані, деякі потрібні відомості—»

— Чи бачите його! — скрикнула Целя, — він про мене відомости збирає! Він шпіюніть мою минувшину! Негідник!

«....я переконався, що зверхній вигляд не омили мене, що полюбивши Вас від першого побачення, я не змарнував свого чуття для особи негідної того чуття. Я певнісінький, що коли-б Ви, Пані, згодилися бути моєю, ми могли-б устроїти своє спільне життя гармонійно і щасливо, о скільки щастя було би залежне від нас самих. Мої средства, хоч скромні, вистарчали би нам як резерв на чорну годину, а тим часом ми заробляли би на хліб чесною працею».

— Чи бач його! Як то він усе собі уложив! Не такий дурний, як видається! — шепнула Целя, і хмарка задуми зависла на її чолі.

Вона вже знала з попередніх листів того оригінального конкурента, знала, що його средства, про які він згадував, це одержаний у спадку по батькові фільварочок з 30 моргами землі, положений десь недалеко Львова і випущений в аренду. Знала, що сам конкурент займається газетярством, і треба признати, що це власне була одна з головних причин її антипатії до нього. Вона так багато наслухалася непідхлібних¹⁾ історій про львівських газетярів, про їх цинізм, нічні п'ятики, галабурди і т. и., що дрож пробігала її на думку — статися жінкою такого поганця. А при тім виглядав той конкурент зовсім не особливо. Целя, сама

1) Непідхлібні — некорисні, погані.

молода, здорова і вродлива, любила всюди красоту і грацію. А він хоч ще молодий, ходив згорблений і немов розломаний, мав лице широке, виспаючі вилиці, вид якийсь заляканий і непевний, блукаючий вираз очей, ніс розплющений і руде волосся. До того додати одіж звичайно стареньку і немов би не на ньогошиту — от і портрет автора тих любовних листів, тої «долі», що траплялася панні Целіні.

— Це кандидат на Кульпарків! ¹⁾ — мигнуло в душі в Целі, коли перший раз побачила його на пошті, як подавав лист. Вліплені в неї з виразом зацікавлення і подиву сиві очі дивогляда справляли їй якийсь неспокій і zarazом побуджували до сміху. Від того часу він почав частіше приходити на пошту, впиватися очима в кожний її рух і чатувати на вулиці, коли вона йшла на пошту або вертала до дому. Але ніколи він не осмілювався промовити до неї. Йшов здалека, а як часом не міг обминути, щоб не зустрінутися з нею лице в лице, то кланявся украдкой і втікав що духу, мов з яким краденим добром. По кількох місяцях таких німих залізотів написав до неї перший лист, несмілий, надряпаний очевидно тремтячою рукою, незручний у стилізації, одним словом, смішний-пресмішний. Целя багато мала з нього потіхи, і хоч не знала назви свого німого адоратора ²⁾, все таки вгадала відразу, що він, а автор листа, підписа-

1) Кульпарків — місцевість коло Львова, де міститься дім божевільних.

2) Адоратор — поклонник.

ний «Семіон Споколосо»—це одна і та сама особа. І через думку її не прийшло відповідати на той лист. Через місяць надійшов другий лист, довжезний, пристрасний і ще смішніший в огнистім виражуванні¹⁾ чуття. А опцей третій лист несподіваним способом був короткий і спокійний, так що Целя, яка ждала в ньому знов сяжнистих²⁾ зіпхань і сотнарових³⁾ заклинань та дифірамбів на свою красу, була трохи розчарована, і задумалася. Але задума та не тривала довго.

— Дурна ти, Целько!—склинула вона сама до себе—Все те нісенітниця, комедія! Коли він чесно думає, то чому не поступає так як чесні люди? Чому не прийде, не представиться, не... Але що там, читаймо далі!

«Запитаєте, Пані, напевно, чому для висловлення Вам цього всього вибираю таку не зовсім пригідну дорогу, відповідну радше для пруса, ніж для чоловіка?»

— Чи бач його?—склинула Целя з усміхом,—як угадав! І відвагу має назвати річ її іменем, навіть коли та річ дотикає його самого. Еге, відвагу має!—додала по хвилі,—але знов тільки на папері! Ну, ну, що то він там далі пише?

«Я справді прус, не супроти небезпек і противностей життя, бо з тими я боровся від дитинства і то досить щасливо, але супроти тих, кого люблю. Боюся зробити їм найменшу прикрість, і через

1) Виражування—виявлювання.

2) Сяжнистий—від слова сажень.

3) Сотнар—цетнар, сто кілограмів.

те нераз роблю її мимоволі, а це мучить і болить мене ще гірше, ніж їх самих. Чую, що бракує мені тої твердої підстави в поступованню з людьми, яку дає товариське виховання і певність себе самого. Чую, що сама моя особа будить сміх і жаль, і це відбирає мені всяку смілість, яку собі вирозумую. Тужно мені до людей, до приязні, любови, щастя—а чую, що здобути їх не можу так, як здобувають тисячі інших. «Так що-ж, чи хочеш украсити їх із-за угла?» — запитаєте, Пані, напевно».

— Чи сказився! — скликнула Целя з якимось переляком. — Точка в точку вгадав мою думку!

«Ні, дорога Пані, (ага, «дорога!»). Вже знов починає! — шепнула Целя), я бажаю тільки захопити одну ниточку, що веде до клубка, а потім ціле життя, всі свої сили присвятити на здобування того, що іншим щасливіша доля дарує без труда. Нині Ви, Пані, знаєте мене тільки з непочесної поверховости. То-ж не прошу нічого більше, як лиш одного: позвольте мені дати Вам ближче пізнати себе! Я не хотів би без Вашої волі чинити ніяких кроків у тім напрямі, щоб перед людьми, в яких Ви живете, не наражувати Вас на насмішки, дотинки та неприємности. Знаю впрочім тих людей, хоч і з далека, і можу Вам тільки одно сказати: стережіться, Пані, зарівно батька, як і сина!»

— Ого, ось уже й жало гадюки! — шепнула Целя, прикусуючи блідніючі уста.

«Та чого-ж я хочу?—запитаєте Пані. Одного тільки: pozwol'te мені зблизитися до Вас, дати Вам ближче пізнати себе! Дайте мені знак, що не маєте супротив мене ніякої антипатії, що зближення моє не зробить Вам ніякої прикрости! Напишіть»...

— Дурень,—скликнула Целя, тупаючи ногою і не дочитуючи письма.—Бреше він! Не любить він мене, коли може писати такі дурниці. Позволь йому зближуватися до мене! Хіба я йому бороню? Але ба, туп саме й єсть хитрість, підла засідка. Наробить яких дурниць, осмішить мене, а тоді скаже: самі Ви дозволили мені! Ні, ні, не хочу й чути про нього! Дам йому до пізнання, щоб і на очі мені більше не показувався. «Що не маєте супроти мене ніякої антипатії, що зближення моє не справить Вам ніякої прикрости!» Ну, відки-ж я це маю знати? Тьфу! Це якась безкровна слизь, якась галярета¹⁾, не мужчина! Ну, малась би я з-пишна²⁾, як би дала йому руку! Той би мене замучив своїми чулостями й підозріннями! Всі жили з мене вимотав би! Ні, волю вже лишитися тим, чим є, ніж в'язати свою долю з таким непопрібом!

І Целя кинула лист нещасливого любовника на стіл, пройшлася кілька разів по покою, щоб успокоїтись, а потім порвала лист разом з ковертою, подерла на дрібні шматочки і понесла до вікна, щоб викинути геть. Коли вихилилася з вікна, то побачила, що на розі вулиці

¹⁾ Галярета—холодна рідина.

²⁾ Малась би я з-пишна—гарно-б мені велось.

насупротив вікна стояв автор листа з очима вліпленими в вікно. Поява Целі очевидно перепудила¹⁾ його, він кинувся мов опечений і хотів утікати, але не міг відірвати очей від вікна. Цей вид видався Целі таким комічним, що засміялася на все горло. А потім сильним замахом руки викинула дрібні шматочки подертого листа. Посипались вони вниз, мов снігові плапочки, крутячись і розлітаючися в різні боки. Кілька з них, покрутившись та погулявши на хвилях легенького вітру, впало на капелюх Семіона Стоколоси, який усе ще, з переполошеним видом, блідий і ніби прикований до кам'яного пропугуару, стояв на розі вулиці.

IV.

— Прошу паннунці на снідання! — сказала стара Осипова, відхилиючи двері світлики. Целя спрепенулася на її голос, але зараз же успокоїлася, потрясла головою, а озирнувшись в дзеркалі і поправивши червону оксамитну стбонжечку²⁾, якою зграбно пере'язала поперек тім'я своє коротке волосся, пішла до їдальні.

Панство Темницькі сиділи вже при столі, а властиво сиділи оба панове, а стара Темницька наливала каву, раз у раз порушуючи з'ялими губами, немов вела якісь ненастанні розговори, чутні тільки для її глухих вух, з якимись невидимими сусідами. Впрочім при столі старенька відзивалася дуже рідко і си-

1) Перепудити — перестрашити.

2) Стбонжечка — стрічка.

діла, вперши очі в якийсь один предмет, немов би не бачила нічого більше довкола. Целя дуже її жалувала, старалася услугувати їй при сполі, розмовляти з нею знаками. Але старенька зразу чула себе якоюсь сконфуженою тими непривичними для неї об'явами чемності і співчущтя. Від давна привикла вона до того, що її найближчі цілковито ігнорували її і вважали немов якимось бездушним предметом, що їй не диво, що зразу навіть з підозрінням почала було поглядати на Целю, думаючи, що молода дівчина хоче здобути собі її ласку для якихось своїх цілей. Але переконавшись, що Целіна зовсім далека від яких-будь своєкорисних замислів, старенька помалу привикла до оказуваних їй чемностей і приймала їх якомсь апатично, нічим не показуючи, що вони справляють їй приємність. Але й ця апатія ні крихти не змінила поступування Целіни, теплою і сердешною, не ослабила її співчущтя до нещасної старої жінки, при життю ще zdegradovanoї між старе дрантя.

— А, ось і вона, наша маніпулянтка! — скликнув весело старий Іємницький. — Вітаємо паню. Як же там пані спалося? Що там гарненького снилося?

Тим часом доктор устав мовчки з крісла, наблизився до неї і буркнув:

— Добрий день пані!

Целя звичайно подавала йому руку, яку він стискав по товариськи. Але сьогодні доктор уклонившись, прудко підніс її руку до уст і поцілував. Целя почула га-

рячий допик його уст і шарпнула руку як опарена, при чім густий рум'янець залив її лице аж по вуха. А доктор, мов і зовсім нічого не бувало, спокійно обернувся і сів на своїм місці.

Целя була до глибини збентежена, тож не сіла, але почала крутитися коло пані Темницької, немов-би-то помагаючи їй щось при наливанні кави, а властиво стараючися заспокоїти свою неспокійну кров.

— Що-ж то панна еманципантка не ласкава навіть відповісти на привітання старого?— балакав даліше жартовливим тоном пан Темницький. — А правда, правда, старий повинен знати, що молоді панночки, а ще до того ті з нового, вченого, самостійного покоління, мають свої окремі правила, свій окремий спосіб життя, і волять завжди відповідати молодим паничам, ніж старим панищам.

— Але-ж таточку! — Целя перенесла той інтимний титул на пана Темницького зі свого покійного дідуся, — яка-ж із мене еманципантка!

— Ну, ну, ну, ніби-то ми старі вже такі дурні і нічого не розуміємо! Коротке волоссячко, синенькі панчошечки, служба в канцелярії, самостійне життя... степ широкий, світ отвертий... *alleinstehende junge Dame*¹⁾, і там далі і там далі...

— А коли то таточко бачив у мене сині панчошки? — відповіла Целя, силкуючися повернути все в жарт, хоч із тону цілого цього балакання віяло на неї

¹⁾ Самостійна молода пані.

якоюсь душною і неприємною атмосферою.

— Ха, ха, ха!—сміявся пан Темницький, коли тим часом доктор похилившись над своєю філіжанкою, помалу, систематично пив каву.—Ха, ха, ха! Я певнісінький, що панна Целя і тепер має на собі сині панчошки! Що, не вгадав? Ану, нехай пані нас переконає, що це неправда! Прошу!

— Ай, ай, ай, який же то таточко сьогодні дотепний!—сказала іронічно Целя, киваючи головою і беручися до снідання. Тим часом пан Темницький уже скінчив свою каву, і обтерши собі уста і опершись ліктем о стіл, не зводив ока з Целі, стараючися підхопити кожний її рух, кожний позирк.

— Го, го, го!—балакав він невтомно,—панни савантки, обсервантки, маніпулянтки і еманципантки, нове покоління, рівноуправнення з мужчинами, життя на власну руку, здобування будущини, а якже, а якже! Хто би вас ближче не знав, той би вас замість святих купив. Але нас, старих горобців, на це не зловите. Вже ми що знаємо, те знаємо. Знаємо, що жінка—все жінка. Не один дурник думає собі: а це новий шип, це жінка саможиття, майстриня своєї долі, жие власною працею! А він і не знає, що шій майстрині зовсім чого иншого хочеться. Все мода, та й годі! Була мода на криноліни, попім на пуфи, потім на капелюшки з пташками, потім на тюрніюри, настала мода і на еманципацію, на різноуправнення, здобування будущини власною працею.

А то все зовсім одна і та сама праця: і криноліни, і пуфи, і шюрнюри, і еманципація! Все має тільки одну мету: здобувати серця мужчин, полювати на мужів, уловляти вселенну з вусами!

— Але прецінь таточко не заперечить,—заговорила звільна Целя, якій це балакання відбирало всякий апетит, але пан Темницький не дав їй скінчити.

— Заперечу, дитя моє, всему заперечу, бо знаю, яке то в світі по людях ходить. Нехай тільки паннунця вислухає слів старого! Старий на вітер не говорить.

— Але-ж татку, — озвався доктор знуджений також цим балаканням, — що це татко обібрав собі за тему до розмови!

(Ніби-то татко коли будь говорив про інші теми!)

— Тема, мій сину, така добра, як і всяка инша. Бо то бачиш, які сьогодні часи пішли? Часи вистав, плакатів, реклами. Хто має який товар, яку особливість, яку цінну річ, зараз її на показ дає, в газетах інсерує¹⁾, по вулицях афішує, на всі чотири роги світа випроблює і вибубнює. Що, хіба неправда?

Доктор і Целя слухали тої інпродукції мовчки, не знаючи, до чого вона йде.

— А видите, що старий не бреше! — сказав, усміхаючися «таточко». — То-ж бо то й є, що не завадить часом послухати старого. Ну, а тепер прошу собі представити таку панночку, яку доля скрив-

¹⁾ Інсерує — оголошує.

дила на маєтку. В неї здоровля, сяке-
таке личко, брівки, очка, охота до життя
і вживання, радо би те бідацтво і між
людей показатися, а тут обставини на
припоні держать, дома біднота та тіс-
нота, до порядного товариства двері
позамикані... Що робити? Те, що маєтсья
цінного й гарного: личко, очка, брівки,
волоссячко, ручки (пан Темницький вичи-
слював це все з якимось особливим при-
писком, моргаючи то в сторону Целі,
то в сторону доктора і прижмурюючи
очі, мов кіт на сонці), все це можна по-
казати народові хіба раз на тиждень у
церкві. Цього за мало! І ось таке бідне
сотворіння подаєтсья на практикантку,
телеграфістку, телефоністку, одним
словом, дебуль на публічну службу, де
би могло сидіти на видноці у всіх, ніби
на виставі за склом. Хто хоче, може
прийти і оглядати, може навіть попро-
сити її встати і пройтися. «Прошу пані,
чи нема для мене листу *poste restante*?»
«На який адрес»? «AZ4». І наша еманци-
пантка встає і йде до полиць з листами.
А тут А — перша буква в азбуці, то й
перескринок її стоїть у найвисшій по-
лиці. Отже бідне сотворіння бере крісло,
приставляє, і з цілою урядовою повагою,
а разом з цілою дівочою грацією ви-
лазить на крісло, стає на пальчиках, і
шукає, шукає, шукє в горішній полиці
так довго, доки цікавий гість не оглянув
докладно і ніжок, і талійки, і ручок, і шийки,
і всього, про що йому ходило. «Ні, прошу
пана, нема нічого!» «Дякую пані і пере-
прошую!» А за хвилю другий так само

питає, потім третій, четвертий, і так далі. Чи-ж то не життя? На щастя маємо ще державу, що навіть платить за подібну комедію. А я свято переконаний, що коли-б опворено два рази спілки посад в такому роді і коли би не тільки не плачено за службу, але вимагано ще вступної такси, то і в такому разі від кандидаток не було би відбою.

— Чудесно нас пан відмалював, нема що казати! — скликнула Целя.

— А чи неправду говорю?

— Розуміється, що неправду! — з нервовим попитом відмовила Целя.

— Що? — скрикнув Темницький, — пані смієте казати, що неправду?

— А вже-ж, що неправду! Адже-ж пан на моїм власнім прикладі міг би перекопатися, що воно так не є. Адже-ж пан сам признає, що мені зовсім не про те ходить, щоб афішуватися, але щоб чесно заробити на кусник хліба.

— Ну, ну, панно Целіно, адже-ж я не про вас говорив! — відказав старий, жартовливо прижмурюючи очі. — Адже-ж ви у всіх виємок, у всіх, у всіх не подібні до інших! Хо-о-ч—те «о» стягнув він якимось співучим голосом, перехиливши при тім голову на лівий бік, як співаючий канарок, — коли би так прийшлося признати святу правду, то я сказав би, що й у вас воно не без закарлючки.

— Без якої закарлючки?

— Не думаю перед панею з усього толкуватися, але що знаю, те знаю.

— Коли пан кидає на мене підозріння, то повинен пан витолкуватися, бо инакше

мушу таке поступовання назвати... назвати...

Духу не стало їй у грудях. В очах пекло щось ніби здавлювані сліози, що силоміць тиснулися бризнути. Але здержувала себе і заховувала спокійний вид, головню для того, бо чула вліплені в себе прошибаючі очі доктора.

— Прошу пані не називати ніяк, — сказав добродушно всміхаючися пан Темницький. — Мене пані словами не заженете в вершу. Нехай пані радше скажуть нам, що то за панич спирчав тут сьогодні на вулиці перед нашими вікнами і що то за шматочки паперу кинули йому пані на голову?

Він сказав це з такою певністю і з таким супокоем, що можна було думати, що знає далеко більше, ніж висловлює, і хапає тільки для прикладу перший-ліпший факт, який йому наскочив на пам'ять.

Целя поблідла при тих словах.

— Пане, — скрикнула встаючи з-за столу, — таке питання свідчить про низький спосіб мислення.

— Але-ж татку, як може це в подібний спосіб забуватися! — поспішно докинув доктор, бачучи, що Целя поспішає до дверей.

Целя вийшла напруго, не оглядаючись, і впала лицем на подушку в своїй світлиці. Збиралось їй на плач. Закид Темницького занадто був глупий і безпідставний, щоб мала ним справді образитися. Боліли її тільки цинічні шпигання взагалі на жінок, що шукають власного зарібку, та рівночасно тішило її попрохи

й те, що доктор у тім питанню станув ніби по її стороні. Сама не знала, чому цей, хоч і дуже слабенький вираз співчуття, справив їй якусь полехкість. Успокоївшись прохи, встала і пішла на лекцію.

— Але татку,—сказав по виході Целі доктор, закурюючи цигарку,—справді не розумію, що маю думати...

— Про що?

— Досі вважав я тата чоловіком, який ніколи не забуває про форми товариської чемности.

— Ну, ну, ну, пан син починає моралізувати батька! — скрикнув Темницький, живо кидаючися на кріслі.—Нехай тільки пан син покине ту ролю, бо вона йому дуже не до лиця!

— Ні, татку,—сказав доктор з непомитним супокоем,—я справді не пізнаю вас. Тратите власт्व над собою. Починаєте бачити те, чого нема. Мені й не снилося моралізувати, але бачитьсся, що сама делікатність вимагає, щоби татко поводився з нею прилично.

— А коли я маю в тім свою ціль, щоби власне так із нею поводитися?

— Свою ціль?—спровола повторив доктор.—А то яку?

— Це вже моя річ. Я прецінь тебе не питаюся, яку ти маєш ціль usługуючи їй при обіді, пстакуючи її словам, не зводячи з неї очей і цілуючи її руки.

— Яку... я... маю... ціль? Що це таткові снитьсся? Яку-ж таку ціль можу мати?

— Це мене не обходить. Май собі яку хочеш, але позволь і мені мати свою. Впрочім хто знає—додав старий насміш-

ливо прижмурюючи очі і колишучися в кріслі — чи остаточно наші стежки не зійдуться до купи? Хто знає, чи те, що ти називаєш браком чемності, не буде найліпшим твоїм союзником?

Доктор з зачудуванням вліпив зір у батька. Починав пізнавати його з такого боку, якого досі й не догадувався, з боку більш анімального¹⁾ ніж людського. Його віяльний усміх, що світився на устах цього чоловіка, в його очах прийняв нараз якийсь поганий, цинічний відтінок, хоч подібний усміх на устах інших людей не разив його зовсім. Але це був його батько! Вся та коротенька розмова зробила на нього дуже прикре враження, хоч і сам він не вмів собі докладно вияснити, що власне було в ній такого прикрого. Про те хотів звернути річ на іншу тему.

— Але признаєть татко, що той концепт з чоловіком, який буцім то спирчав під вікнами і з паперовими свистками²⁾, киданими на нього, був не дуже то щасливий.

— Концепт? Що це ти говориш! Адже-ж це чистісінька правда! Сам я це бачив і не від сьогодні бачу того зітхаючого Адоніса. Ха, ха, ха! Як би ти побачив, що це за Адоніс! Чистий орангутан. А наша панна еманципантка, бачиться, зовсім таки до нього прихильна.

— Ну, що це татко говорить — скрикнув доктор диву даючись.

— Говорю, що знаю. Обсервую його й її. Переписуються, видаються на вулиці,

1) Анімальний — звірячий.

2) Свисток — клаптик, кусочок.

а може й ще дебудь. Напевно не знаю, але маю підозріння, маю певні вказівки і сліди... Одним словом, прошу пана доктора, не кожна тома весталька, що в довгій сукні ходить.

— Це стара річ,—сказав доктор, поборюючи своє збентеження.—Але знов я не припускав...

— Доктор.. і не припускав!—скрикнув пан Темницький.—Ха, ха, ха! Але-ж пане докторе, припущення.. це перший крок до правди! Чи як там ваша наука говорить, га?

Замість відповіді доктор подав батькові свою широку долоню. Оба ті чесні чоловічки порозумілися цілковито.

V.

Сонце пражило немилосердно. На південно-західнім краю небозводу висіла чорна як бовдур хмара так низько, що здавалося, немов ліве крило її зачеплене було на золоченім вістрію на вершку ратушевої вежі, мов величезна пошарпана хоругов. У повітрі пахло вохкістю. По вулицях повзли бочки з водою, скроплюючи куряву і порохкотіли фіякри¹⁾. Обернені до сонця вікна кам'яниць позаслонювані були ролетами. На балконах недвижно стояли олеандри в деревляних шапках. Нечисленні прохожі ліниво снували по тротуарах, тілки на невеличкім сквері в тіні дерев, довкола плюскоптячого водограя бавилася купа дітей під оком няньок.

¹⁾ фіякер—візник.

Було три чверті на другу. Целя в ліпнім бронзовім пальто і в білім солом'янім капелюсі з широкими крисами і червоножовтою кокардою на наголовачі спішила на пошту. Хоч була спека, вона по привичці йшла прудко. Якесь нервове роздрознення видно було в її рухах. Лице її було похилене, уста стиснені і чоло раз за разом морщилося від якихось понурих, невідступних думок.

Дійсно, по тій сцені, яка відбулася між нею і Темницькими при сніданню, вона повзяла незломний намір не показуватися більше в їх їдальні. Немов би вгадуючи ту постанову, доктор Темницький, зустрівши її, коли повертала з лекції¹⁾ з першого поверху, ввійшов з нею до її світлички (що-ж, адже-ж цього не могла йому заборонити!) і почав перепрошувати її за батькову нечемність. Треба вибачити старому його балакання. Старість не радість, чоловік з літами мимоволі гіркіє і бачить усе в темніших колірах, особливо коли це діло нове, до якого він не привик і якого важности не розуміє. Рада не рада мусіла Целя признати йому правду, мусіла запевнити його, що не гнівається; за те в заміну він запевнив, що батько вже більше не дозволить собі ні на що подібне в її присутності.

Опісля почав доктор розпитувати її про її життя, про подробиці служби, надії на будуче, проявляючи супокійне, але просте і щире заінтересування. Розмовляли так з пів години, він сидячи на

¹⁾ Лекція—урок.

кріслі при великім столі, а вона край вікна. Двері, що від світлички виходили до кухні, були відчинені, так що видно було, як снувала коло печі Осипова.

Целя, якій зразу стріча з доктором була неприємна, швидко почула себе побідженою і в спокоєною супокійним тоном його розмови, повільними і статочними рухами, щирістю далекою від усякої афектації і тим приятним добродушшям, з яким він оправдував перед нею нетактовний поступок батька, або з яким усміхався, слухаючи її мрії про будуче життя яко стара панна почтмайстриня десь у самотнім домику в глухім провінціяльнім містечку.

Тепер могла йому ліпше придивитися. Не був зовсім такий суворий і страшний, яким їй видався в першій хвилі. В його очах не миготіли ті зловіщі іскорки, що так бентежили й мучили її досі. Був зовсім супокійний, простий, натуральний, а почуття власної сили і певности себе додавало йому в її очах якоїсь надзвичайної принади. Мимоволі насувалась їй думка:

— От як би то могли мандрувати мандрівку життя, опираючися на сильне рам'я такого чоловіка!

Але це бажання далеке було від чутливого забарвлення, що могло би закаламутити супокійну течію їх розмови. Це був висновок чисто логічний, теоретичний, який не зачіпляв її серця і не бентежив крови. Вона знала, що то річ неможлива, і не робила собі ніяких ілюзій.

А прецінь обід, на який вона пішла до спільної їдальні на перекір своїй ранішній постанові, знов роздразнив і рознервував її в високій мірі. Правда, старий Темницький цим разом мовчав, а говорив тільки доктор. Розуміється також, що розмова мала зовсім інший характер, ніж попередні, але власне для того вдарила її зовсім з іншого, несподіваного боку, і тим сильніше вражіння зробила на неї.

Ні відси ні відти розпочав доктор річ про свою наречену. Показав Целі пару її листів писаних по німецьки, відчитав навіть дещо з їх тексту і просив її поради. Бо то жінки на жінках усе ліпше розуміються, ніж чоловіки, а отсі листи на його думку вказують на цілковиту незгідність їх характерів, а в його нареченої на недоспачу любови до нього і навіть недоспачу простої делікатності, поверховий спосіб мислення, егоїзм і інші подібні злі прикмети. Бідна Целя пріла при тій розмові, бо тексту листів, писаних у значній частині віденським діалектом, не могла добре зрозуміти, а ті уривки, які зрозуміла, видались їй дуже банальними і нічого не значущими. Приглядалася тільки характерові письма, але й він був невідразний, не по жіночий, не по мужеський. Гож очевидна річ, що ніякого свого суду про ті листи та їх авторку не могла висловити. Зрештою доктор не дуже й налягав на це. Бачилося, що ті листи були для нього тільки припокою для висловлення перед Целіною своїх поглядів на любов і на родинне життя. Гармонія характерів, темпераментів, симпатій, особ

що головна річ. Про маєток йому байдуже, маєток він має в голові й руках. Волинь розірвати ті вузли, в які й так його, майже без його волі, впущано. На ухо признався Целі, що його наречена молодша від нього півки двома роками, а для панночки це вік дуже вже поважний. Впрочім разить його в його нареченої брак усякої думки про життя, його задачі й обов'язки. Жінка, яка ні про що не думає крім строїв й розривок, яка не здужає стояти сама на власних ногах, жити в разі потреби власним промыслом і власною працею, така жінка в наших часах і в родиннім життю не сповнить свого призначення. Бо яке-ж вона виховання зуміє дати своїм дітям? Яким способом зможе піддержати мужа в хвилях сумніву і знесилля? А маєток, хоч би й найбільший, нікого не забезпечить ані від сумнівів, гризот і знесилля, ані навіть від матеріальної нужди.

Слова плили в доктора гладко, плавно, мов журкотячий потік, а кожне слово з дивним якимось нагоном ¹⁾ влучало в груди бідної дівчини. Що це таке було в них, що так бентежило і прівожило її, але zarazом прошибало якоюсь радісною дрожжю? Адже-ж нічого тупі не говорено під її адресом, а особа, що дала причину до тих звірювань, була їй зовсім чужа і незнайома!..

Правда, доктор висловляв ясно і докладно багато таких думок, до яких і вона сама дійшла дорогою досвіду і власної мізкової праці, але чому-ж то ті думки,

¹⁾ Нагін — натиск.

висловлювані його устами, були в її очах такі нові, принадні й цінні, вилітали перед її розумовим зором мов яркі, огнисті ракети? Кільки разів доктор немов ненавмисно діткнув—що правда, дуже делікатно—таких річей, які частенько були предметом її таємних мрій і тихих, майже несвідомих, бажань,—і при кожному таким натяку Целя чула, немов дотик павутини, чула, як якась електрична іскра пробігала по цілім її тілі.

Тим то й не диво, що через увесь час обіду під впливом тих докторських розмов і признань Целя сиділа мов причарована, раз паленіючи, то знов блідніючи, і тільки часом, з очевидним зусиллям, для чемности здобувалася на якесь слово. Їла мало, а за те випила кілька склянок води, пояснюючи це спекою. Говорючи, доктор не глядів на неї, як коли би знав, що вираз його очей чинить на неї пригнобляюче вражіння. Але власне те, що не дивився на неї, додавало його словам більше сили й суцільності. Не вважаючи на незворушний спокій і суху на вид теоретичність докторського дискурсу, Целя кілька разів вибухала сміхом при його словах, а раз при якійсь зовсім загальній фразі почувала, що її очі починають підбігати слізьми—і швидко відвернулася в інший бік.

— Тьфу, то якийсь чорт у людській подобі! — шепнула Целя, стрепенувшись уся, коли вибігла на вулицю і почувалася нарешті свободною від магнетичного впливу тієї розмови. Бігла швидко, прямуючи до почти, хоч мала часу ще чверть

години. Розбурхані хвилі чуття, бажань і ідей, що клекотіли в її нутрі, домагалися живого фізичного руху для повернення рівноваги. Але ті розбурхані хвилі не чинили їй цим разом жадної прикраси—навлаки. Бачилось їй, що бродить посеред непрозорих туманів теплої і рожево забарвленої мли, серед якої треба було віддихати глибоко, повними грудьми, і що перебродивши її, побачить зараз якісь нові, широкі і чудово прекрасні горизонти, про які тепер не має ще ніякого поняття.

Дорогою силкувалася впорядкувати свої думки, зупинити їх на чимось одним, виразним і близьким, і дивним способом вони зупинилися на нареченій доктора Темницького. І то так якось мимоволі, немов би ця наречена сама виплила з посеред тої рожевої мли. Целя так і бачила її духовими очима—стару, погану Німкиню, з рудим волоссям і вилинялими, глупими очима, суху і нестерпно горду на свої маєтки. Бачила, як вона своїми кістлявими руками обіймає доктора за ший, як впивається в його уста своїми широкими, безкровними губами, чула навіть її голос, повний пересадних пестощів, а примітим немилосердно пискливий: «Mein Liebchen!»¹⁾ І Целі зробилося чогось дуже жаль. Не жаль їй було спеціально доктора, бо що він для неї? Але жаль тої суми живих сил, розуму, супокію і щастя, що мусіла бути змарнована через це подружжя. І пощо? В якій цілі? І що йому з її

1) Мій коханий.

маєтку, якого він не потребує? І що власне винен йому рідний край, що для такого «щастя» хоче його покинути? Ні, таке подружжя з боку доктора було би безумством, гріхом і свідомством про брак патріотизму!

Так роздумуючи Целя й не спостереглася, коли була вже близько поштового будинку. Аж на скруті вулиці, що вела до пошти, вона машинально зупинилася. Від швидкого ходу в грудях їй захопило, чоло покритлося потом. Мусила спочити, і мимоволі очі її зупинилися на афішах, якими обліплений був наріжник камениці. Сіра стіна, покрита різнобарвними шматками паперу, наклеюваними день у день, здираними безладно, виглядала як паяц. А прецінь скільки-ж то глибоких драм скривали в собі нераз ті сорокаті паперові лахмани! Скільки праці, сліз і гризоти невидимо пліло поза ними! Ось довгий а вузький, огнисто червоний пояс, здається, викрикає на все горло: «Горівка ¹⁾ потаніла! Де? У Вільгельма Адама!» А там знов у кутку майже під ринвою скромно пулились надряпане на чвертці паперу невинною жіночою рукою: «*Stancia kontem zagaz do wypajencia*» ²⁾. І думка Целі, втоплена довгою мандрівкою в однім напрямі, зі свіжою силою летить кудись инде, на вбоге піддашшя або в темні сутерени ³⁾, де якась бідна прачка або послугачка щоденною важкою працею здо-

¹⁾ Горівка—горілка.

²⁾ Здається куток в кімнаті.

³⁾ Сутерени—підвал.

буває собі кусник чорного хліба, мусить числитися з кожною латочкою, а тепер нараз за приходом гарячої пори, коли панство починає роз'їзджатися на ферії¹⁾ або до купелів, бачить недобори в своїм бюджеті і бажає надолужити болючу страту бодай жертвою з власного спокою і власної вигоди, винанявши половину своєї малої, тихої комірчини, і з дрожжю непевності, з молитвою на устах чекає день по дневі, «кого їй пан біг пришле».

Але нараз думка Целі урвалася, замерла, мов знесилена морозом пташина паде серед лету. Її широко отворені очі недвижно зупинилися на посмертній афіші, що, бачилось, скакала перед нею своїми грубими ліперами, яким тісно і не вигідно було в широкій, чорній обвілці! На полуотворених устах Целіни завмер окрик здивування і перестрахи.

«Ольга Невірська, ц. к.²⁾ поштова маніпулянтка, по короткій але тяжкій недузі вмерла сьогодні рано в двадцятій весні життя. Погріб відбудеться 14 с. м. Безупішна в жалю мати запрошує всіх кривних і знайомих на цей сумний обряд».

Целя вже другий і третій раз перечитувала ці слова, що мов градові зерна падали в її серце, не в'яжучися в ніяку живу цілість, у ніяке ясне почуття. Ольга Невірська, її найліпша приятелька, по короткій але тяжкій недузі... що це значиться? Адже-ж Ольга позавчора ще була на службі, здоровісінька, хоч сумна

¹⁾ Ферії—відпуск, час відпочинку.

²⁾ Ц. К.—цісарсько-королівська.

і задумана як звичайно! Коли Целя прийшла, щоб переняти від неї свою чергову службу, Ольга кинулась їй на шию і почала цілувати її, сміючися голосно. А коли Целя запитала її, чого так тішиться, відповіла, що дістала від дирекції відпустку і виїде на село на цілі дві неділі. «Ах, яка я... буду... щаслива! А ти, бідна Целінко, лишишся тут! Навідуйся часом до моєї мами, добре?» І слізи закрутилися в її прегарних оченятах, і знов почала стискати і цілувати Целіну, аж пані Грозицька гострим тоном упінула їх обі, що тут урядове бюро, а не пансіонат. То було ще позавчора в полудне, а сьогодні! Сьогодні Ольга вмерла!

— Боже коханий! Що це їй сталося? Що це може значити?—скрикнула Целя, і немов не довіряючи власним очам усе ще вдивлювалася в афішу. Але афіша не давала ніякої відповіді на її питання, і своєю мертвою, пруп'ячою фізіономією повторяла все одно й те саме.

— «Безупішна в жалю мами»—в нестямі повторяла Целя, все ще не можучи дійти до ладу зі своїми думками.—Бідна мами! Що вона тепер почне!...

І в її уяві мов жива стала Ольжина мами, добродушна, надзвичайно рухлива і привітлива бабуса з приємними обрисами лиця, на яким заховалися ще сліди колишньої краси, а довгий вік виписав свідоцтво працьовитого, для інших присвяченого життя, не закаламученого ніколи ніякими сумнівами, внутрішнім роздвоєнням ані гризотою сумління. Не вважаючи на зморшки і сиве волосся, лице

цеї бабусі завжди додавало Целі якоїсь відроди, свіжості і сили, скільки разів, відвідуючи Ольгу, мала нагоду пробути кілька годин у її товаристві.

— Побігти-б до неї! Потішити стареньку, розпитати, що таке сталося!— мигнула думка в Целіній голові, і вона випростувалась і піднесла чоло, як коли би почуття товариського і чисто людського обов'язку відразу подвоїло її сили і зробило лад у її розбурханім нутрі.

В тій хвилі з ратуша залунав голос дзвона, що власне бив другу годину.

— Мій боже! Не час уже! Служба проволоки не терпить!— в розпуці скрикнула Целя і поспішним кроком подалася до почти, боячись, щоб і так уже не зустріли її понурі погляди і закиди пунктуальної як машина пані Грозицької, яка певно вже добрих десятів мінут сидить коло свого бюро.

— Ой нещастя!—повторяла Целя цілу дорогу.—Бідна, бідна Ольга! Нещасна мати! І що там таке сталося? Адже-ж Ольга була здорова, хоч останніми часами дуже якось помарніла. Боже мій, боже, ось яке по воно наше життя!

І поспішним кроком ввійшла в браму поштового будинку, а потім звернула зараз на ліво до канцелярії, де надавано рекомендовані листи і відбирали листи *poste restante*. При цих останніх була її служба.

VI.

Пані Грозицька справді сиділа вже на своїм місці і звичайним своїм понурим видом приймала рекомендовані листи.

Була то жінка поверх 45 літ, з сивіючим уже волоссям, з подовгастим і жовтим мов пергамін лицем, полинялими очима і тонкими безкровними губами. Була вдовою по якімось збанкрутованім купці, і зі свого скупенького поштового заробітку мусила виховувати троє дрібних дітей. Тим то їй не диво, що вгиналася під тягаром гризоти і праці нестільки бюрової, скільки домашньої, і що той тягар вигасив у її серці всяку іскру веселости і радісного погляду на світ. Пунктуальна в сповнюванні своїх обов'язків, які не вважаючи на всю свою ваготу були для неї майже єдиною дошкою рятунку по розпущенню її життєвого корабля, була вона також не менше строгою і ригористичною супроти інших. Працюючи під її холодним, чистю бюрокраптичним оком, чула Целя подвійно тягар і одвічальність своєї служби. Хоч пані Грозицька, не вважаючи на повних десятих літ просиджених уже на тім кріслі при бюрі рекомендованих листів, не була ще нічим більше, як тільки також маніпулянткою і на жадну вищу рангу не мала надії, не хотючи рухатися зі Львова на провінцію, то все-таки силою свого старшого віку і давнішої служби займала в бюрі певне начальне становище. Роблячи, що до неї належало, вона проте знала і бачила все, що робили інші в бюрі. Найменше занедбання товаришки, невинний жарт, трохи голосніший усміх або живіший рух—усе те спрічало її докірливий погляд або нагану. Була немов би сумління бюро, холодна і нелице-

приятна душа тої машини, що звільна і систематично висисала молодість, жвавість і свіжість працюючих у ній жінок.

Сьогодні однак пані Грозицька, не вважаючи на свій звичайний понурий погляд, не каркала Целю за хвилеве опізнення, а навіть користаючи з того, що ніхто з листами не приходив до бюро, розпочала з Целею розмову, заким та вспіла роздягнутися з пальта і капелюха.

— А чули вже пані про нещасну Ольгу?

— Боже мій! — скрикнула Целя, — що це таке з нею сталося? Власне тільки я побачила афішу на мурі, що вона вмерла.

— Так, значить, пані ще нічого більше не чули?

— Нічого сінько! Швидче-б я була надіялася грому з ясного неба.

— А я це вже давно знала, що то та дівчина недобре скінчить, — сказала пані Грозицька, киваючи головою.

— Пані знали? Моя золота пані, що пані знали? — скрикнула Целя і не знала для чого тремтіла всім тілом.

— Прошу пані, їй зовсім що інше в голові було, не служба. Все, що тільки зробила, треба було за нею переглядати і поправляти. Очевидно робила, зовсім про що інше думаючи. Покарав її бог за мої нічні години, що я просиділа, контролюючи та поправляючи її помилки.

Мороз пройшов у Целі поза плечима при тих словах. Ця невмолима службісткість навіть перед лицем смерти мала в собі щось нежіночого, навіть нелюдського, а про те була зовсім зрозумілою. Служба поштова більше може ніж яка

будь інша, крім залізничної, вимагає строгої пунктуальності і уваги, зверненої на кожну найменшу дрібницю, а при тім як найбільшого поспіху. Одно колісце, що обертається менше регулярно, менше докладно і повільніше ніж інші, псує гармонію цілої машини. Праця тут збірна, тож помилки одиниць стаються помилками цілого бюро. Відси конечність ненастанної обопільної контролі, ненастанного уважного слідження не тільки за власною часткою роботи, але за всім тим, що загалом робиться в бюро.

Целя замовкла і сквапно почала роздягатися, ховаючи і пальто і капелюх у скарбовій шафі, умисно зладженій для дам. Відтак мовчки сіла при своїм бюрку, в настрою подвійно пригнобленім раз несподіваною новиною про смерть приятельки, а по друге закидом пані Грозицької, киненим на її свіжу могилу. Бюрко завалене було цілою купою листів *poste restante*, які Целя повинна була як найшвидче розсортувати—окремо звичайні, а окремо рекомендовані, а відтак упорядкувати поазбучно і поукладати в осібних перескринках шафи. Не менше також треба було вважати на окремі полицки постійних абонентів, які платять певну суму річно за те, щоб у поштовій експедиції мати окреме місце для листів і посилок, що надходять на їх адрес.

Оця робота, утяжлива і скомплікована за для формалістики і різних дрібниць, на які треба вважати, зовсім не така маловажна, як би це могло здаватися. Сортуючи листи, Целя пригадала собі

факт із перших тижнів своєї бюрової служби. В поспіху і замішанні вона кинула була один лист *poste restante*, значений буквами А. З., замість до скриньки А — в поштілежний кут шафи до скриньки З. Того самого дня приходить якийсь молодий чоловік і питає про лист А. З. Переглянувши всі листи в скриньці А. Целя відповіла, що такого листа нема. На другий день приходив той самий молодий чоловік з лицем задріжаним і змученим і знов питає про лист під тим же адресом. Листа нема. Молодий чоловік сів мов остовпілий коло решітки і не рухався з місця.

— Прошу пані ще раз придивитися, — сказав він преремтливим але покірним голосом. — Такий лист повинен бути.

Целя ще раз переглянула скриньку, листу А. З. не було.

— Може прийде з найближчою експедицією, — сказала на хибив трафив¹⁾, хочаби позбутися впершого.

— А коли-ж приходить найближча експедиція? — запитав той.

— За годину.

— За годину? Добре, прийду за годину.

І відвернувшись він сплював іще хвилю мов остовпілий, шепчучи:

— То не може бути! То не може бути, щоб навіть не відписав! Ще годину перечекаю.

І вийшов, не перестаючи розмовляти з собою. Пунктуально за годину вернув. Лице його худе і пожовкле, за цю годину

¹⁾ На хибив трафив — навамання.

майже позеленіло. Видно було, що цю годинувін спрашенно перемучився. Мовчки став коло деревляної решітки, вліпивши свої великі, невимовно сумовиті очі в Целініне лице, немов би від неї чекав осуду, що мав рішити, чи жити йому чи не жити.

— Прошу пана, листу під адресом А. Z. нема,—сказала Целя з урядовою повагою.

— Нема!—скрикнув молодий чоловік голосом повним розпуки.—Чи напrawdę нема?

— Що-ж то, я буду пана ошукувати?—буркнула йому з досадою Целя.

— Нехай пані не гніваються,—сказав молодий чоловік благаючим голосом.—Я маю відомість, що лист мусить бути. А той лист для мене дуже важний. Лист той, прошу пані, рішає про цілу мою будуччину, про моє життя або смерть.

— Що-ж я на те пану пораджу, коли того листу нема!

Молодий чоловік поблід іще дужче і стояв на місці, міцно притиснувши чоло до деревляної решітки. В тій хвилі пані Грозицька, не зважаючи на натовп праці, встала зі свого крісла, підійшла до Целі і шепнула їй:

— А нехай - но пані загляне до скриньки Z.

Целя видивилася на неї на пів з зачудуванням, на пів з відтінком закиду, але проте мовчки, з досадою, вихопила всі листи зложені в скриньці Z. Перший, що впав їй в очі, був лист під адресом А. Z., наданий у Підволочисках, так як казав молодий чоловік, значить, без найменшого

сумніву той самий, про який він так нетерпеливо допитувався. Целя поблідла і ледве чутним голосом сказала:

— Є лист для пана.

— Є?—скрикнув молодий чоловік коло решітки; і в тій хвилі впав на землю зомлілий, мов неживий.

Целя до смерті не забуде того довгого-довгого погляду, яким окинув її молодий чоловік, коли його оббризкали водою і він, прийшовши до себе, піднявся на ноги,— не забуде й тих слів, які він прошептав своїми безкровними устами!

— Дякуйте, пані, богу і оції пані!—прошептав він.—Ви могли сьогодні спастися убійцею!

Який глибокий жаль, сердечний докір і разом яка радісна надія виражалися в його очах, голосі й цілій подобі, коли він держачи в руці фатальний лист, усе ще непервердим кроком виходив із бюро! Целя зворушена до глибини, визирнула за ним у вікно. Він йшов звільна, хиткими кроками, мов п'яний або приголомшений важким ударом, і все ще не осмілювався розпечатати лист. Вкінці щез на скруті вулиці. Від того часу Целя ніколи вже більше не бачила його ані не могла довідатися про зміст того листу. Та все-таки була це перша і дуже досадна лекція терпеливості і старанності в дрібницях, яку дала їй поштова служба.

Сьогодні мимоволі пригадалась їй ця пригода при сортуванні листів, а то головню під впливом закидів пані Грозицької против її помершої приятельки. Целя чула, що ці закиди почасти трапляють

і її саму, і працювала з подвоєним завзяттям, наморщивши чоло так само, як і пані Грозицька. Кілька разів переривали її роботу спори, що зголошувалися за листами. Обслуговувала їх мовчки, поспішно і терпеливо, і зараз же сідала знов коло свого бюро.

Нараз під руки її попався лист адресований на її ім'я. Перервав він її монотонне заняття, здивував її моментально і видався їй чимось похожим на той камінець, який злослива рука вложити між зуби або в кляпу машини, щоб на хвилю загальмувати її рух або поспівати його правильність. Але коли другий раз уважніше глянула на нього, переконалася, що адрес писаний був рукою Стоколоси. Осталася спокійною, майже зовсім байдужою. Відложила лист на бік, а сама кінчила сортування і розміщування листів по відповідним перескринькам великої експедиційної шафи.

Нараз пані Грозицька, користаючи з хвилевого браку публіки в бюрі, знов перервала мовчанку, не перестаючи одначе працювати, похилена над великою надавчою ¹⁾ книгою.

— І уявіть собі, пані, панна Ольга отруїлася!

— Що? Отруїлася? — скрикнула Целя перелякана. — Що пані мовили? То не може бути!

— А прецінь правда. Оповідав мені офіціал ²⁾ Вимазаль, що живе тут же поруч із

¹⁾ Надавча книга — де записуються вхідні папери.

²⁾ Офіціал — кур'єр.

ними. Сьогодні досвіта, десь так коло четвертої години, почула мами в Ольжиній комірці¹⁾ якісь зойки і спогнання. Схопилася з постелі, засвітила, прибігає до дочки, а дочка в'єп'ється на ліжку з болю. Питається її: «Що тобі, Олечко?» — «Ничого, мамо!» — «А чого-ж кричиш? Може болять що в тебе?» — «Ні, мамо». — А туп аж зуби закусує, щоб не кричати, аж посиніла! А туп щось нею аж кидає судорожно, пальці мнуть і крутять подушку, піна з рота висипує... «Бійся бога, Олечко,— кричить мами,— що тобі таке? Може по лікаря післати?» — «Ні, мамо, не треба, йдіть спати, це мине!» Але мами вже її не слухала. Зараз розбудила пана Вимазалю, що живе туп же коло них, і послала його по доктора. Та поки цей знайшов лікаря, поки привів його на місце, минула добра година. Рятунок був уже запізний, а поки минула ще одна година, Ольга сконала.

Целя слухала тих слів попрясена, приголомшена.

— Але-ж бійтеся бога, пані моя,— скрикнула вона,— чи на правду отруїлася?

— Нема найменшого сумніву. Лікар пізнав це за першим оглядом. А тільки не міг дійти, що це за отрута; різні антідоти, які їй задавав, не помагали. Здається впрочім, що зажила отруту ще десь коло півночі і кілька годин мучилася мовчки, щоб не збудити матері. Аж коли наслідки появилися цілковито і рятунок був майже неможливий...

1) Комірка—маленька кімната.

— Мій боже! Мій боже!—скрикувала Целя ламаючи руки.—Але-ж то страшенно! Бідна Оля! Але що-ж могло попхнути її до такого розпучного кроку?

— Легкомисність, прошу пані—суворо і рішуче відповіла пані Грозицька.

Целя видивилася на неї питаючим поглядом.

— Зараз по її смерті—говорила даліше пані Грозицька припишуючи трохи голос—лікар сконстатував, що смерть узяла не одну жертву, але дві.

— О, боже,—скрикнула Целя.

— Так, так! А пан Вимазаль, яко їх сусід, від давна знав про зносини Ольги з якимось академіком¹⁾, що мабуть мав з нею женитися, але перед пів роком подався на судову службу до Боснії. Здається, що тут і треба шукати ключа до цілої цієї історії.

Целя сиділа мов нежива. Пробудило її з оштовпіння аж питання якоїсь панночки, ніби швачки, ніби панни склепової²⁾:

— Прошу пані, чи нема для мене листу під адресом «Кароліна Пташок»?

Целя машинально винайшла лист адресований мужеською, неправною рукою, подала його врадуваній панночці і знов сіла, силкуючись упорядкувати свої думки. Але пані Грозицька не вистріляла ще всього засобу³⁾ своїх набоїв.

— І представте собі, пані, зараз на донесення лікаря прибула комісія судово-

1) Академік—студент.

2) Панна склепова—продавщиця.

3) Засіб—запас.

лікарська. Труп взяли до трупарні, де сьогодні мусять його секціонувати¹⁾, а суд зарядив слідство, і їй як мала вона оприту. І що-ж показалося? Бідачка власнито не хотіла відбирати собі життя. Хотіла тільки, знаєте пані—тут пані Грозицька підійшла до Целі і шепнула їй до вуха кілька слів, від яких лице Целі облилося в першій хвилі ярким рум'янцем, а за хвилю поблідло як полотно—бо боялася спратити службу на почті і зашкодити иншим жінкам, що остають у публичній службі. Ну, що ви на це скажете! Так дословнісінько вона й написала на карточці, коли мати десь на хвилю відвернулася, на кілька мінут перед приходом доктора. Що-ж робить? Вишукала собі десь якусь бабу з гір, яка обіцялася їй за кілька ринських²⁾ зварити якогось зілля, що мало зарадити всьому лихові. Отже не знати, чи та баба кепського зілля наварила, чи може бідна Ольга зажила його більше ніж було потрібно, досить, що замість затерти сліди своєї легкомисности, сама через неї положила головою.

— Страшно! Страшно подумати!—шептала Целя, а її жива уява підхоплювала кожне слово Грозицької і перетворювала його на живі картини, страшенно виразні і пластичні. Вона бачила Ольгу, яка крім своїх прегарних очей зовсім не визначалася вродою, на таємних сходинах з улюбленим; уявляла собі, як спонукана своїм

1) Секціонувати—різати труп, анатомувати.

2) Ринський—карбованець.

гарячим темпераментом і його пестощами та намовами вона хвилю трапистів з очей границю, через яку обов'язковий суспільний порядок не дозволяє переходити безкарно... Але найживіше, аж до почуття фізичного болю вона уявляла собі її муки, коли розбилася надія на скору на праву зробленої похибки, коли улюблений зрадив її, а рівночасно звільна, але з неохайною певністю заповідалися наслідки хвилявого забуття. Тепер тільки почала Целя розуміти цілий душевний стан своєї приятельки в останніх часах, її вічну задуму і смуток тої невгамовної вперед щебетушки, часті і наглі зміни в її гуморі, незрозумілу дразливість, безпричинні скоки від сміху до сліз, або напади дивної якоїсь мрійності, якої в неї давніше не бувало. Сльози силоміць тислися до очей Целі і душили її в горлі, коли нагадала, як часто Ольга, особливо в останні дні, засівши з нею десь у кутику, шепотом, швидко, з перериваним віддихом малювала перед нею щастя материнства, якого не зазнала і яке пристроювала в найчудовніші квіти своєї уяви. «Ах, боже—говорила вона,—мати таке маленьке-маленьке дитяточко, знати, що воно має, могли його пестити і пулити до себе, що за щастя! Неба не хочу, тільки один день такого щастя! Бачити, як воно манюсінке тріпочеться, як простягає до тебе пухкенькі, кругленькі рученька, як усміхається рожевими усточками, як приляже до твоеї груди всім своїм дрібненьким єством, ї чути, що воно твое, частина тебе самої, ох, Целінко, тільки

день, тільки годину такого щастя, а потім я готова вмерти в найстрашніших муках!» І яка-ж страшenna мука, яке пекло мусіло клубитися в душі тієї нещасної, коли так чуючи і так думаючи, зважилася підняти руку на ту живу істоту у власному лоні!

Целя схопилася і почала живо ходити по бюрі, силувалася прогнати від себе ті, жахом проймаючі картини, що вгризалися в її мозок і морозили кров у жилах. Але розгорячкова уява не хотіла втишитися, висновувала щораз нові картини, брала їх під мікроскоп і ставила перед очима Целі з невмолимою пластикою. Ціла скаля могучих і болючих зворушень, від першого кроку вчиненого в цілі відшукування фатальної баби аж до зажиття отрути, ціла та страшenna драма, повна внутрішньої боротьби, унижень, тривоги, розпуки і поривів безконечної чулості спала їй перед очима. А прецінь же та дівчина, яку формалістичні і бюрократичні душі назвуть упавшою і легкодушною, в часі, коли йшла та страшenna боротьба в її нутрі, могла чемно і терпеливо обслуговувати публіку, вдавати з себе веселу посеред веселих товаришок і ані словом перед ніким на світі не зрадити себе зі своєю мукою! Що більше, власне для того, щоб своїм упадком не скомпромітувати товаришок, вона відважилася на злочин. Целя почула правдивий перестрах перед тихим героїзмом тої дівчини. Її похибка, яку вона хотіла направили злочином, ціле те фатальне колесо від першого зла, що тягне за собою

слідуючі, поки не пожре всеї душі, всеї істоти людської—цілий той омут щез із перед очей Целі. В каламутних його хвилях вона бачила тільки одне—нешасну жертву, з серцем прободеним сімома мечами, бачила велику любов і ще більше терпіння, за яке прощаються і найтяжчі провини.

І ясно спали перед її очима всі моменти останнього акту страшної драми. Все повинно було відбутися тихо-тихо, щоб ніхто, а особливо улюблена мати, ні про що не знала. Під погрозою страхів на пів фантастичних, роздутих уявою до велипенських розмірів нещаслива дівчина випила приписану порцію відвару. Може бути, що сілська лікарка дала їй кілька порцій і казала пити в значніших відступах часу. Але коли в організмі почула перші наслідки відвару, коли перед її очима живо стала ціла велич, ціла люта неприродність сповненого злочину, коли подумала, що всі її надії на материнську роскіш в тій хвилі погинули безповоротно, а з ними разом погину на віки й супокій її сумління і всяка можливість правдивої радості і щасливого життя—тоді нараз захмарився весь горизонт її ума, обхопила її бездонна пітьма й розпука, і в її припливі нещасна одним духом випила весь відвар, волюючи відразу скінчити все.

— Страшно! Страшно подумати!—шептала Целя спеченими устами. В голові їй мішалось. Чула якийсь нестерпний тягар на серці, що давив і дусив її. Аж слізи, які по хвилі полилися рясно, принесли їй полекшу. На щастя була це

година, коли до бюро найменше приходило публіки. Целя сіла в купочку за дверима і тихо плакала, час від часу тільки обтираючи слюзи і виходячи зі своєї криївки, щоб обслужити неперпелих гостей, що тупотіли ногами край решітки.

В слюзах розпливались гострі стріли болю, лекшим робився тягар, що придавлював її груди. Почувала тільки велике милосердя для всіх страждущих навіть за для власної провини, глибокий жаль над загальним горем людського життя. Постановила собі як найчастіше відвідувати і попішати горем прибиту Ольжину матір. І що найдивніше, в її чистій дівочій уяві образ приятельки, упавшої і зганьбленої, зовсім через те не змалів і не заплямився. Навпаки, Целя почувала для неї незвичайну ніжність і пошану, як для мучениці.

VII.

«І що ж таке всі мої дрібні, дитячі терпіння, знеохоти і розчарування в порівнянні до цієї страшної трагедії!» — подумала Целя обтираючи слюзи і знов засідаючи до свого бюро, куди кликала її нова купа листів принесених із головної поштової експедиції. Вона кинулася до праці, щоб заспокоїти себе по дізнаних зворушеннях. Аж коли скінчила цю працю, кинула оком на лист (токолоси, що лежав туп же під її рукою і досі не був розпечатаний. Цим разом одначе її душа, потрясена до глибини, далеко була від усяких насмішок і погорди. Серце її повне було співчуття навіть для горя

того бідного, упослідженого (як їй здавалося) безумця. Розрізала ковертку і почала читати.

«Ваша правда, пані, цілковита правда! — писав їй Споколоса. — Треба було аж нинішньої досадної науки, яку Ви, пані, дали мені, може й без повзятого з гори наміру, щоб отворити мені очі на цілу ненатуральність моїх відносин до Вас. Бо й справді, що-ж я можу осягнути своєю гупою влазливістю? Ви, пані, не любите мене, не хочете й знати про мене, і були настільки щирі, що дали мені пізнати це зовсім недвозначно. Спасибі Вам за це! І богу дякувати, що так воно сталося. Тільки сьогодні, під впливом гострого болю, я вглянув глибше в себе самого, в саму вдачу свого чуття, і пізнав, що ми не сотворені для себе, що коли б навіть Ви, пані, з такої чи іншої причини згодилися бути моєю, то це було би може для Вас і для мене найбільшим нещастям. Так, панно Целіно, любов моя справді така, що затроїла би Вам життя. Гаряча, пристрасна і задрісна любов чоловіка з великим засобом фантазії, гарячої крові і самолюбства, чоловіка, якому доля в дотеперішнім життям поскупилася на все, що можна назвати взаємністю і особистим щастям... така любов не знайшла би границь, швидко перемінилась би на шпіона, на скупаря, на тюремного сторожа і пірана. Дрожу на саму думку про ті консеквенції¹⁾, до яких вона могла-б мене

¹⁾ Консеквенції — наслідки.

завести, про ті безконечні ряди дурниць і нетактів, які я зміг би наробити з любови, про ті муки, які причинювало-б мені ненастанно те переконання, що Ви мене не любите, не можете любити, що гордуєте мною, що бридитесь мною, а з гори знаю, що такого переконання Ви не могли-б мені вибити з голови ніякими запевненнями, ніякими присягами. Мороз по мені пробігає на саму думку про ту пропасть, в яку я готов був кинути, коли-б один відрух Вашої руки не був зупинив мене в пору. Так спасибі-ж Вам, дорога пані, стократ спасибі за ту хвилину болю, яка заразом пробудила в мені моральне ество, повернула мене до свідомості свого обов'язку!».

Целя читала той лист з чим раз більшим зачудуванням. Те, що вона подерла і викинула лист Стоколоси, видалось їй чимось таким далеким, таким чужим її теперішньому настроєві, немов би між тим фактом, а теперішньою хвилею пройшли довгі роки. Для того то незрозумілою видалась їй з початку резигнація Стоколоси і то як раз у хвилі, коли вона наслідком якоїсь дивної асоціації ідей готова була далеко прихильніше слухати його слів, ніж досі.

Хвилю вона думала, що весь той вступ, це тільки викрут закоханого чоловіка, фраза вимірена на викликання ефекту. Для того поспішно обернула картку, щоби дочитати другу сторону, надіючися знайти там просьбу—відписати йому хоч би кілька слів, дозволити йому бачитися з нею або щось інше в тім роді.

Тим часом кінець листу був короткий і зовсім сухий.

«Від нині не буду вже Вам, пані, докучати своїм видом. Власне вертаю від нотарія, де я підписав контракт продажі своєї реальності¹⁾, про яку я так часто снів, що станеться гніздом мого щастя і тихим пристанищем по бурях життя. Нехай іде в чужі руки! А я ще сьогодні з полудня виїжджаю зі Львова і надіюся, що не швидко верну до нього».

Підпис автора і нічого більше, ані слова, куди виїжджає. Ніякої просьби, ніякого бажання—нічогісінько.

— Ну, цей швидко надумався, і як видно, зовсім безповоротно,—прошептала Целя.—Я й не думала, щоб у нього знайшлося стільки сили волі.

І зіпхнула. Хоч до Стоколоси було її зовсім байдуже, то все-таки в її серці на хвилю пробудилося гірке почуття жалю і розчарування, таке саме, яке проймало її колись, коли ще була малою дівчинкою і під доглядом коханої матері гуляла по луці, гоняючись за метеликами. І кілька разів один із тих легючих цвіточків був уже зовсім близько її рученья і вона з рознятими усточками і витріщеними, блискучими оченятами помаленьку підкрадалася до нього, аж поки нараз він сполоханий не фуркнув свавільними викрупасами високо в гору і не щез із її очей, то мала Целінка морщила брівки, ламала губки і з загніваним личком кричала за ним: «Недобрий! Не

¹⁾ Реальність—власна земля.

потребую тебе!» Але тепер часи змінилися і Целя не думала гніватися на метелика, що улетів у недосяглі простори.

— Що-ж, може воно ліпше так! Може справді його правда,—думала вона вдивляючися в судорожно покривлені і нерівні, але виразні літери письма Семіона Стоколоси.

Вона пригадала собі, що кнець-кінцем і сама майже те саме думала сьогодні рано, що й він пише. Але о скільки-ж глибше, ширше гляділа вона тепер на це діло! Яким мілким видавався їй її власний ранішній суд! Якою софістичною і вимушеною резигнація Стоколоси!

— Ні, ні, ні! Неправда це, все неправда, що він пописав!—скрикнула Целя майже на голос, так що аж пані Грозицька обернулася і змірила її суворим, питаючим поглядом.—До такого переконання, як він оце пише, він не міг дійти!—снувалося даліше пасмо її думок,—а коли вмовив його в себе, то тільки по неволі, щоб замаскувати перед самим собою стид і своє упокорення! «Я не повірив би ніколи, що ви мене любите». Дурню, дурню! Одного погляду, одного списку руки правдиво люб'ячої жінки досить, щоб наповнити тебе тою вірою! «Я замучив би Вас своєю любов'ю».—Целя всміхнулася напів жалісно, напів визиваюче.—Ну, рада-б я бачити, як би ти доказав цієї штуки! «Любов моя перемінилася би на тирана»... І це пише чоловік, який—голову даю за це!—за крихітку оказаної йому любови почував би себе до обов'язку бути вдячним увесь свій вік!

Бідний ідеаліст! Він не знає, що поки тираном є любов і нічого іншого, поки тиранія та не може бути нещастям ані злом, і ніяка жінка чиста, чесна, люб'яча і розумна такої тиранії ніколи не злякається!

Оттак думка її перечилася з листом Стоколоси, зовсім не дбаючи про те, що ще сьогодні рано перечилася і доказувала зовсім протилежне. Але швидко службові обов'язки перервали той хід думок, а коли по хвилі знов сіла і глянула на лист, то тільки шепнула:

— Що-ж, нехай і так буде! Конець, по й кінець! Щасливої дороги, пане Стоколосо!

Відтак зложила лист, всунула його до коверти і сховала до кишені. Цього листа рвати і викидати за вікно не думала.

VIII.

По-над мурами міста пройшла буря, коротка, напрасна, літня. Загриміло кілька разів, густий грубий дощ пролився протягом десяти мінут, а за пів години знов вияснилося. Вулиці були скроплені, кур'ява змита, повітря свіже і пахуче, оскільки на те позволяла Полтва з припоками. Целя в своїм бюро майже не завважила цієї маленької революції в природі; в її душі кидались і бурхали далеко сильніші вражіння.

Аж над вечір відітхнула трохи. Публіка в цю пору перестав вже купами приходити до бюро, часом тільки який запізнений гість загляне сюди. Целя стала коло отвореного вікна і віддихала хо-

лодним, бурею освіженим повітрям. Перед її очима проходили по обох пропутьах безконечні ряди пристроєних дам і мужчин, що уживали вечірнього проходу, торхтіли фіякри і повози, лунали окрики перекупців, що продавали вчасні вишні і морелі, звільна і без перерви клекомтіло містове життпя.

І думка Целни, змучена всім пережитим сьогодні, спочивала. В її голові настала тиша, одна з тих благословенних павз, які наспають часами тільки в молодім, здоровім умі, що не спратив іще здібности відроджуватися з власних джерел, а в хвилях утоми мов суха губка отворює тисячі порів і очок і всисає ними нові вражіння, всисає цілий безмір зовнішнього світа, краси, природи і людського життпя, щоб наситившись тим ріжнобарвним матеріялом розпочати відтак нову працю в спокійнішій темпі і з новою силою. На хвилю Целя забула про все, що пережила до недавна, була тільки губкою, що всисає нові вражіння, чула себе так як нині рано, тільки живою істотою, що бачить, чує і почуває—нічим більше. Здавалось їй, що вона гнучка, хитка тростина, що стоїть по коліна в воді при березі биспрої ріки. Звільна хитається тростина, колисана легкою хвилею, стиха шелестить вторуючи своїм посестрам, і задумано глядить на могутні байдаки, сухе галуззя, диких птахів, і людські трупи, що пливуть тут же повз неї на каламутних хвилях. Куди пливуть і по що? Хто би там допитував! А хто знає, може в найближчій хвилі

один із тих пливучих величезних предметів, попхнутий яким-будь випадковим штовшком, зачепить, зімне, зломить і з корінням вирве слабу, хитку простину?...

— Добрий вечір, пані!—почувся в тій хвилі при дверях бюро знайомий голос. Целя стрепенулась і відскочила від вікна. Край дерев'яної решітки насупротив її бюро, стояв доктор Темницький, похиливши свою могутню постать, щоб показати своє лице крізь решітку.

— А, добрий вечір, пану!—відповіла Целя.

— Маю туп до пані два невеличкі справунки,—сказав доктор, злегка кивнувши головою.—Поперед усього я хотів би надати оцей лист яко рекомендаційний. Адже це до пані?...

І не чекаючи на відповідь віткнув Целі лист у руку, хоч знав, що рекомендаційних листів не до неї належить.

— Ні, прошу пана,—відповіла Целя,—це до пані Грозицької.—І віднесла його сама до сусідки. Ще по дорозі, проходячи поуз лямпи, зиркнула на адрес і прочитала «Amalie Schmidt, Wien, Ottakring, Haus Nr. 17, I Stock, 10 Thürg», це прецінь була річ зовсім натуральна.

По хвилі лист був вписаний, Целя вручила докторові рецепіс¹⁾ і взяла від нього 15 крейцарів порто.

— Красенько пані дякую! — сказав доктор, ховаючи рецепіс.

— А який же другий ваш справунок?—запитала Целя, думаючи, що доктор забув і забирається відходити.

¹⁾ Рецепіс—розписка.

— Завідомити паню, що наш сторож, який звичайно вечером провозжає вас до дому, нагло заслаб.

— Ой, а що-ж йому таке сталося?— скрикнула Целя.

— Не знаю, що йому там,—байдужно відповів доктор.—Те тільки знаю, що сьогодні не може прийти, і коли пані позволите, то я сповню нині роль *garde des dames* і проведу вас до дому.

— О, дуже пану дякую,—сказала Целя. Тільки чи не ліпше було-б, як би пан доктор був оглянув того бідного сторожа?

— О, про сторожа не бійтеся!—сказав доктор сміючись.—Уже його там добре оглянено, та й слабість його не така небезпечна. Бачите—додав з усміхом і майже шепотом, нахилиючися ще нижче—неборачисько закропився трохи по-над міру, ну, і...

Доктор значучо махнув головою, щоб показати повну безвладність «закропленого» сторожа.

— А ви, пані, довго ще мусите покутувати в цьому бюрі?—запитав по хвилі з усміхом.

— О, ні! Вже пів до дев'ятої,—сказала Целя, поглядаючи на урядовий годинник,—а о дев'ятій наша служба кінчиться. Будьте ласкаві, пане доктор, увійти сюди до нашої клітки і сісти на хвилинку. Маю трохи роботи, але швидко буду готова.

Доктор охотно і без церемонії ввійшов за перегородку.

— Пан доктор Темницький! Пані Грозицька!—сказала Целя, познайомлюючи

їх обое. Пані Грозицька встала і поклонилася, з під лоба глянувши на Целю.

— Дуже мені приємно! — сказала своїм сухим голосом. — Батька вашого знала я колись... за ліпших часів. Бував навіть у нас. Ну а тепер часи змінилися — додала з силуваним усміхом.

В тих словах клубилося так багато гіркости, що доктор аж іздрігнувся, немов почув дотик кропиви.

— Батько мій мало куди виходить, а про дів пані добродійки часто згадує з великою симпатією. — збрехав доктор, щоб затерти неприємне вражіння слів пані Грозицької. Вона однак вже не слухала його компліментів, але відвернувшись знов засіла при своїм бюроку і заглибилася в свої папери та реценсії.

Доктор присів край бюрока Целіни при лівім розі, звернений до неї профілем. Мовчав і розглядав мізерне, шаблонуво-урядове умеблювання її клітки, поки Целя занята була списуванням і порядкуванням листів на слідуєчий день.

— Що це за пані, до якої ви надали лист? — сказала вона вкінці спокійно, не піднімаючи голови від роботи.

— Моя наречена, — так само спокійно сказав доктор.

— Так?

І знов замовкла, тільки перо звільна бігало по папері.

— Написав я їй те, — говорив далі доктор тоном незломної постанови, — що диктувало мені сумління. Написав їй, що її не люблю і не можу любити, а без любови женитися не думаю.

Целя перестала писати і підвела на нього очі.

— Що ви мовите?

— Правду. Жертва одної сторони в подружжю, це тільки глупота або прудливисть тої власне сторони, яка жертвує себе. А при тім же та жертва все безцільна і безплідна. Такої ролі в подружжю я грати не хочу за всі скарби світа. Це я й написав їй. Завтра відсилаю їй перстін.

— Чи тільки не занадто поспішно поступаєте?—з усміхом запитала Целя.— Може ви справді любите панну Амалію Шмідт, а тільки в віддаленню від неї на хвилю вам видалося, що не любите її?

— Ну,—сказав доктор усміхаючися на пів меланхолійно, а на пів насмішливо, і не зводячи очей з її постави—треба тільки раз бачити панну Амалію, раз поговорити з нею, щоб дійти до певности, що ніякий нерозважний поступок супроти неї неможливий.

— Чи так!—сказала Целя.—Ну, але гостро-ж ви судите! Не дай боже нікому попастися під ваш суд, гостріший від ваших скальпелів і ланцетів! Бідна Амалія!

— Не жалуйте її, пані!—сказав доктор.— Я певнісінький, що й вона швидко помішиться по моїй справі. А в тім, прошу пані, чоловік раз жиє, значить, перший його обов'язок: уникати прикростей там, де їх може уникнути, бо прикроссти це мінус життєвий, якого нам ніяка теорія і ніякий альтруїзм не в силі надолужити.

Целя тим часом з цілим завзяттям і з цілою напругою заглибилася в свою роботу. Кінчила її без поспіху, методично, як коли-б ніякий доктор не існував тупже поруч неї, і ніяка філософія егоїзму не була виголошувана з цілою рішучістю життєвого досвіду і непохибності.

IX.

З ударом дев'ятої години—ані на хвилю скоріше—пані Грозицька встала зі свого крісла, посипала піском і замкнула свою книгу, поскладала на купки понумеровані вже на завтра рецепіси, осібно польські, а осібно українські, уставила в порядку тягарики від листової ваги, поскладала пера, заткала каламар, одним словом, зробила на своїм бюрку вірцевий порядок, порушуваний тільки множеством плям від чорнила на грубій бібুলі, якою для ощадності прикрите було зелене сукно бюрка. Потім почала одягатися. Целя була вже вбрана і чекала не неї.

—Нехай панство на мене не ждуть,—сказала пані Грозицька.—Поки стара педантка вбереться і з місця вирушить, панство буде вже на Маріяцькій площі. Впрочім наші дороги зараз від порога розходяться, а я вже, богу дякувати, в такім віці—додала іронічно, похилиючи голову перед доктором,—що прохід вечером по вулиці не представляє для мене зовсім ніякої небезпеки.

— А, то добраніч пані!

— Добраніч панству!

Целя і доктор вийшли. Грозицька по-вела за ними понурим поглядом і прошептала:

— Наївна дівчина! Я певнісінька, що вона вірить цьому шарлатанові, а він їй плете сухого дуба. Та нехай собі вірить! Я її остерігати не буду. Побачимо, чи швидко вийде на таку саму стежку, як Ольга. Ой, мої молоденькі пані! Служба публічна, то не ваша річ! У вас кров кипить, уста тремтять, очиці палають, а все це приналежності на службі зовсім непотрібні, а навить дуже, дуже шкідливі!

І Грозицька сумно похитала головою.

— Ну, але час мені до дому,—сказала вкінці.—Боже мій, що то шам діти роблять! Ой, служба, служба! Чую вже в костях її наслідки!

І стогнуци одягалася звільна, поки не прийшов поштовий спорож, щоб позамикаши віконниці, погасити світло і замкнути бюрові двері.

А тим часом Целя, йдучи поруч доктора, розповідала йому з живим почуттям про смерть своєї товаришки і додала при кінці:

— Хотіла-б я відвідати її матір, помішити бідну старушку в такім тяжкім горю. Та що-ж, завтра рано знов маю службу аж до другої години з полудня, годі вирватися.

— Служба, то неволя,—глибокомисно докинув доктор.

— Чи так пан доктор думає?—живо відказала Целя.—А мені, прошу пана, до недавна зовсім так не здавалося. Навпаки, те регулярне, після годинника розмірене життя заспокоювало думки, чинило мене

здоровішою, поважнішою, задоволеною. Прийду зі служби, з'їм обід, часом передімаюся прохи, читаю, піду на лекцію, і так минає день за днем. І я щаслива, бо не вважаючи на ту ніби неволю, а власливо на ті тісно означені рями, в яких обертається моє життя, я чую себе незалежною, чую, що живу власною працею, що не впадаю нікому тягарем, не дбаю ні про чию ласку.

— Крім якоїсь там Грозицької, якогось там Вимазаля, Долежала і тим подібних бюрових молів,—злобно докинув доктор.

— Ні, прошу пана, я й про їх ласку не дбаю, бо знаю, що коли сповню добре свої обов'язок, то ніхто мені нічого не зробить. Я від них не залежу, а що спараюся жити з ними в згоді й гармонії, то вже така моя натура. Волю для святого супокою не одне й притерпіти, особливо коли ходить о дрібниці і о речі, в яких я сама не певна, чи моя правда. Але ж це, прошу пана, звичайні недоводи людського життя, а не тільки нашої служби.

Говорячи це Целя впала в запал, ожилилася незвичайно; видно було, що слова пили їй з серця. Чи то сумерки, що залягали по вулицях, слабо тільки розсвічувані газовими лампами, чи свіже вечірне повітря, чи спокійний тон доктора додали їй такої смілості,—досить, що доктор ніколи ще не бачив її такою оживленою, як тепер. І ніколи ще вона не видалася йому такою чаруючою, гарною, як у тій хвили, хоч він тільки в неясних зарисах міг бачити її лице, що паленіло ніжним рум'янцем.

— Ви сказали, пані, що все це до не-
давна так було. Хіба-ж тепер що зміни-
лося?

— Як би це вам сказати?... Власпиво
довкола мене нічо не змінилося, але я в
собі чую якусь зміну. Від коли ваш та-
почко з завзяптям гідним ліпшої справи
почав мене день у день догризати тою
службою і розсновувати та розмалбову-
вати перед очима всі її недогоди, від тоді,
признаюся вам, зробилась я якась вра-
жливіша на ті дрібні шпигання, без яких
пуп, звісно, не обходиться. Тягар моєї
служби, якого я давніше майже не чула,
починає мов ярмо вгризатися мені в шию.
Маю часом хвилі знеохоти.

— А може це тільки хвилі розбудженої
свідомості?

— Що-ж би це була за свідомість, така
важка та болюча?

— Свідомість схибленої ціли, змарно-
ваного життя, спрачених сил!—з глибо-
кою рішучістю і понурим голосом сказав
доктор.

Целя аж зупинилася перепуджена.

— Що це пан говориш!—скрикнула.—
Ну, пане доктор,—додала по хвилі,—таких
зловіщих слів я від вас не надіялася.

— Що-ж, прошу пані, я лікар, і з лікар-
ського становища не можу говорити
інакше. Не належу зовсім до тих людей,
що спротивляються правам жінки до
вищої освіти, до духової праці і до су-
пільництва з мужчинами на полі публичної
діяльності. Навпаки, нехай жінки вчаться,
нехай думають, пишуть, працюють! Так
багато ще поля неуправленого, так

великий ще обшир незвісного і нерозсвідженого, що чим більше тут робітників, тим ліпше.

— Хто-би це чув, той-би вас прийняв за гарячого прихильника еманципації жінок, — жартуючи сказала Целя.

— І мав-би повне право!—гаряче скрикнув доктор.—Я справді її прихильник. Нехай жінки еманципуються з усіх своїх слабостей, недоспадків і пересудів, із темноти, чужоїдного життя і недумства. Тільки яко лікар я противлюсь одній еманципації, і в тім пункті маю дуже сильного союзника... природу.

— Якій-же то еманципації ви противитесь?

— Еманципації зі звязків сім'ї, подружжя, любови!—глибокомисно відповів доктор.—Те вічне нарікання на мужчин *en general*, те розбуджування штучної ненависти до цілого вусатого і бородатого роду, та пропаганда еманципованого целібату¹⁾ і монастирства може в очах многих людей осмішити цілу справу. В моїх очах, розуміється, це тільки сумне, хвилеве збочення психофізіологічне, на яке я не то що не гніваюся, але гляджу як на предмет лікарської практики, шукаю його джерела і міркую над способами, як би його найліпше вилічити.

— Признаюсь пану докторові,—сказала серйозно Целя,—що хоч і сама я противлюся такому розумінню становища жінки яко чогось зовсім відрубного і пропилежного мужчинам, то все-таки я не посміла-

1) Целібат—безженство.

би ніколи висміювати ані осмішувати тих жінок, що заняли таке становище, ані навіть судити їх з такого лікарського становища, як ви. Бо прошу пана не забувати, що думка про права і суспільну працю жінки згідно ще нова і мало розповсюджена навіть між самими жінками, то їй потрібує гарячих апостолів, пропагаторів і адептів, а через те саме мусить витворювати екстремі¹⁾, які власним прикладом силуються дати свідоцтво справедливості і сили того напрямку. Екстремі такі з суспільного погляду конечні, щоб отворити людям очі, щоби ті люди, нападаючи на пересадні вискоки, привикли головний, основний напрям уважати чимось пожаданим, а далі їй натуральним, таким, що само собою розуміється.

— Шкода, що пані не адвокат! — з усміхом сказав доктор, — так славно ви бороните справу, про яку сами кажете, що ви ворожі їй. І признаюся вам, пані, що в цілій тій гарній обороні власне та заява була для мене найціннішою.

— Для чого? Чи ви сумнівалися про це?

— Ну, міг сумніватися. Адже-ж попередніше ваше життя, а особливо те добровільне зношення поштової неволі не дуже-то сильно свідчить про вашу охоту до родинного життя.

Целя з досадою махнула головою.

— Не надіялась я від пана, щоб і ви промовляли до мене в тім тоні. Добровільне зношення неволі! Адже-ж це з

1) Екстрема — крайність.

вашого боку гірка насмішка! Що-ж маю робити? Чи йти жебрати? Чи жити на ласці яких свояків? Коли-ж бо й свояків таких не маю! Чи вкінці...

Не докінчила. Були вже при цілі, в сінях дому, де жили.

— Ні, прошу пані,—сказав доктор, коли обоє звернулися до сходів,—нічого подібного я від вас не жадаю. Але є ще один вихід.

— Знаю, знаю, що скажете!—кликнула Целя.—Вийти заміж. Це так, як коли-б ви вмираючому з голоду сказали: один тільки рятунок для тебе: що день регулярно на обід їсти волову печеню. Дуже розумна рада, але вмираючий з голоду не має навіть кусника хліба.

— Ну, прошу пані, цим разом ваші аргументи дуже слабкі. Аргументуєте, пані, порівнянням, яке хоч-би навіть само в собі було більше натуральне, все-таки шкутильгало-би. Поперед усього маєте пані слабе поняття про моє лікарське знання, коли думаєте, що я міг-би чоловікові, вмираючому з голоду, дати таку раду. Волова печеня могла-б його ослаблений організм відразу вбити. Я пораджу йому бульйон, а zarazом скажу взяти його до шпиталю.

— Отже-то власне, отце-то й єсть!—сказала Целя. Таким шпиталем для незамужніх і немаючих жінок мусить бути публічна служба, хоч-би найпідрядніша і найменше відповідна їх бажанням і здібностям. І я опинилася в тім шпиталі, по-просту для того, щоб не вмерти з голоду.

— Ну,—відповів доктор з солодким усміхом,—але крім шпиталю є ще й домашнє лічення.

— Для тих, кого на це спанє!

— А як-би так, наприклад, ви, пані, знайшли засоби на таке домашнє лічення.

— Я? Де-ж мені їх знайти? Хіба витраю сто тисяч на льотерії.

— Ну, це труднєнєво. Але коли-б так, візьмімо, засоби знайшлися, чи прийняли-б ви їх, пані, чи може відкинули-б їх з якої фальшивої амбіції.

— З фальшивої амбіції? Цієї в мене чєйже нема! Залежало-би це від засобів і від джерела, з якого походять.

— Джерело, як бог приказав, а засоби, візьмімо так, скромні, але для домашнього лічення вповні відповідні.

— Признаюся пану,—сказала Цєля, зупиняючися в сінях перед дверима помешкання,—що зовсім не розумію, про яке лічення і про які засоби це ви говорите.

— Може воно й так,—з якоюсь двозначною міною сказав доктор.—Можемо про це поговорити іншим разом. Ви, пані, прецінь прийдеєте до нас на вечерю?

— Або я знаю?

— Прийдіть!—сказав доктор сердешно,—батька нема дома, а мені зовсім їсти не хочеться самому. Та й так... поговоримо, коли вас це не буде нудити.

— Ну, то до побачення!—сказала, Цєля, і, подавши йому руку, пішла до своєї світлички.

Х.

При вечері помимо докторського запевнення був присутній старий Темницький.

Доктор мовчав і спарався навіть не глядіти на Целю. Старий Темницький був також якийсь понурий, а Целя, яка надарма ламала собі голову над тим, що властиво хотів сказати їй доктор, сама не мала охоти розпочинати розмову. Тож зараз по вечері відійшла до свого покою, толкуючися тим, що завтра рано мусить устати до служби.

Мусіла переходити через кухню, де на момент зупинила її Осипова, оповідаючи про сторожа, який упившись наговорив грубіянств господареві камениці, а особливо старому Темницькому, про котрого на всю вулицю викрикував такі погані історії, що аж слухати гидко.

— Ну, але буде йому за те в поліції! — додала стара.

— Як то, його взяли на поліцію?

— А вже-ж! Пан Темницький знайомий зі старшим комісаром, побіг, пожалувався, ну, і взяли нашого сторожа. Вже на його місце іншого маємо.

— От як! — сказала Целя дивуючись.

— А чи не паннунця то загубили цей лист? — сказала Осипова, добуваючи з-за пазухи помнятий, розпечатаний лист і даючи його Целіні. — Може знов яка дурниця, — додала вона, — і паннунця на мене розгніваються, але така вже моя доля, що все до паннунці з листами налажу.

Целя зирнула на лист і запремтіла.

— Відки Осипова має той лист?

— Та я знайшла його ось тут на сходах! Я гадала, чи не паннунця його випустили. Най-но паннунця глянуть до середини, може там писмо інше, не належне

до цієї коверти. Письмо лежало осібно, це я сама вложила його до коверти.

Целя вийняла письмо, зирнула в нього до лампи і зареготалася голосним, сердешним реготом.

— Ха, ха, ха! Оце так! Оце гарно! Оце цікаво! Ха, ха, ха! — реготалася Целя, складаючи письмо і ховаючи його знов до коверти. Регочучись, вона вбігла до свого покою, але тут нараз її регіт урвався, уста зціпилися, лице поблідло. Їй починало де-що прояснюватися в голові, але яке-ж болюче було те прояснення! Вона швидко почала ходити по покою, далі зупинилася при вікні і припулилася чолом до холодної шиби. В її уяві мигнув образ Стоколоси з переляканою фізіономією, блискучими очима, згорблений і невродливий, але з гарячим і щирим серцем. Хвильку він немов вдивлювався їй в лице, а потім лице його поволоклося невимовним сумом і звільна розплилося в сірій імлі. Целя махнула рукою.

— Що мені з того! Був мені чужим і лишиться мені чужим. Це не жадна справа.

Важче звеніли струни її душі на згадку про Ольгу. Фантазія Целі, що всяку думку зараз пристроювала в пластичні карпини, в одній хвилі розвернула перед нею широкий, запилений і погановимощений шлях. Це жіноча публічна служба. Тим шляхом іде нечисленна жмінка жінок, молодих і старших, веселих і понурих, повних надії і повних зневіря. Здається, що всі вони йдуть у суміш, рівним, розміреним кроком, але прецінь приглянувшись ближче тій громадці, видно неначе три купки, три стежки на шляху.

Стежкою направо йде купка жінок, у яких в серцях горе життя, розчарування і службовий ригор¹⁾ висушили відмолоджуюче джерело чуття і людської самодіяльності. Це жінки-бюрократки, які неохотно пильнують своїх обов'язків у життю, але жінки з дуже затісненим круговидом життєвих інтересів, симпатій і антипатій. Це—людські істоти, симпатичні з многих поглядів, гідні співчуття також з многих поглядів, але дуже зредуковані²⁾, упрощені, зведені, так сказати, до спільного знаменника. Күрява дороги наїла на них густою верствою, вгризлася в їх шкіру і вигризла з неї всякий колір, усякий полиск свіжості.

Другою стежкою наліво йдуть істоти як раз протилежні тамтим, живі, палкі, і повні бажання жити, повні запалу до праці, повні посвячення і співчуття, але власне для того наражені на найтяжчі покуси, на найбільші небезпеки, похибки і помилки. В тій групі нема одностайності й уніформи; тут кожне лице—справді відмінна фізіономія, тут повно руху та контрастів, лунає сміх і глухо стогне розпука, а здовж шляху, яким пройшла ця громадка, від часу до часу лишається якийсь невідомий останок: то труп, то калюжа крови.

А третій шлях—середній. Іде ним дуже міщана, найчисленніша компанія. Єсть тут жінки загартовані досвідом, які з тяжкої життєвої боротьби винесли все-таки чутливе серце і непорочну душу;

1) Ригор—додержування правил, суворість.

2) Зредукований—зтіслий, зведений.

єсть молоді панночки, яких щасливий темперамент хоронить від екстраваганцій, а молодість від рупини, натури гармонійні, з живим чуттям і бажанням діяльності, але кермовані більше розумом, ніж чуттям. Боротьби і внутрішніх роздвоєнь і туп не хибне, не хибне блудів і помилок, бо де-ж їх хибує в ділах людських? Але скарб найдорожчий: людськість, гідність і індивідуальність людська в тій громаді хорониться свято, переноситься як найцінніше насліддя все наперед, до далекої, кращої будуччини.

Легке стукання до дверей перервало її мрії.

— Чи можу увійти?—запитав у дверях доктор.—Чую, що пані ще ходите по покою, не спите, то й подумав собі...

— Прошу, прошу, ходіть ближче!—сказала Целя.

— Я тільки на хвиличку. Тапо по вечері забрався до свого казина ¹⁾, а я не привик так вчасно йти спати. Але коли-б я мав пані перешкодити...

— Ні, пане доктор, не чуюся сонною,—сказала Целя.—Прошу, сідайте.

Доктор сів, і під час, коли Целя не переставала ходити по покою, він не зводив із неї очей.

— Дивна річ,—почав говорити по хвиливі мовчанці.—Дивлючися на вас, пані, так і здається мені, що читаю ваші думки як з книжки.

— Це вам так здається,—відмовила Целя з усміхом.

— Ну, о що заклад, що знаю, про що ви думали в тій хвили!

¹⁾ Казино—клуб.

— Добре, о що заклад?

— О... о... знаєте пані, як виграю, то поді скажу свою ціну, а як програю, то ви подиктуєте.

— Могло-б вас багато коштувати те, що я подиктую.

— Все одно. Але я також буду вимагати не аби-якої речі.

— Я спокійна, пристаю. Ну, говоріть, про що я думала.

— Про одного панича, що зветься Семіон Стоколоса.

Доктор сказав ті слова звільна, з приписком, вперши прошибаючий погляд у Целіне лице. Вона стояла насупротив нього. Слова доктора, бачилось, не зробили на неї ніякого вражіння.

— Я знала, що ви в той бік стрілите, хоч і не надіялася таких слів. Ви програли, пане доктор. Я думала про долю жінок у публічній службі.

— Слово честі?

— Слово честі!

— Прошу диктувати своє вигране.

— Мусить пан доктор як на сповіді визнати мені при правди,—на пів гумористично, а на пів з якимось нервовим неспокоєм сказала Целя.—Поперед усього, відки пан доктор знає Семіона Стоколосу і на якій підставі судить, що я могла думати про нього?

— О, на це питання дуже легка відповідь. Пана Стоколосу знаю ще з гімназії. Власне сьогодні, коли ви, пані, вийшли до служби, я побачив його крізь вікно, як ішов улицею. Випадково побачив його і мій тато і показав мені на нього, як на

того молодого чоловіка, з котрим... котрого... про котрого він згадував при обіді.

Кров ударила Целі до голови.

— І ви зараз увірили, що я маю з ним якісь ближчі зносини—скрикнула вона.— Фе, пане доктор, спитайтеся!

— Що-ж, хіба в тім було-би що злого? Пан Стоколоса чоловік здібний і симпатичний, не вважаючи на свою... комічну поверховність.

— І не вважаючи на це, мені до нього зовсім байдуже.

— А прецінь-же ви, пані, кореспондуєте з ним.

— Помиляєтеся, пане. Я одержала від нього пару листів, це правда, але на жадний не дала йому відповіді.

— Ну, так! Візьмем так, писаної відповіді ви йому не дали, але усну.

— Пане доктор!—скрикнула Целя прикрим, болючим голосом.

— Але-ж прошу пані, адже-ж і це не було-би ніяким злочином.

— Але коли було-б фактом, то я-би з тим не крилася.

— Га, то перепрошую! Нехай пані перейдуть до другого пункту, коли ласка.

— Ні, пане, дарую вам другий пункт,—сказала Целя з досадою.

— Ов, пані вже й гніваються на мене,—сказав доктор.—Може кажете йти геть?

— Але, сидіть, сидіть! Хто вам сказав, що я гніваюся?—поспішно сказала Целя.

— Ну, спасибі за дозвіл! А що до другого пункту, то я можу пані відповісти на нього і без питання. Пані хотіли

знати ближчі подробиці про панну Амалію Шмідт. І овшім ¹⁾).

Целя глянула на нього з зачудуванням, вкінці засміялася голосно.

— Цим разом угадали. Але пам'ятайте: говорити правду.

— Що-ж,—сказав спокійно доктор,— не маю причини скривати правду. Панна Амалія Шмідт, це, як я вже пані говорив, дочка пропомедика віденського головного шпиталю, має 28 літ і єсть спадкоємницею півмільйонової фортуни. А що я з її батьком у великій приязні, то цей спарався делікатно наклонити мене, щоб я став його зятем. Ну, нічого гріха таїти, чоловік не святий, полакомився не стільки на маєток, скільки на кар'єру, яку мені обіцявав д-р Шмідт, і заручився з панною. Але сьогодні, як пані бачили, я відписав їй «слово твердо» і розірвав ті заручини.

— І це правда?—запитала Целя, пильно дивлячися докпорові в лице.

— До слова правда.

— Слово чеспи?

— Слово чеспи! Без запинки сказав доктор.

— Ну добре. Ащо-ж власливо Склонило вас до того розриву?

— Що мене склонило? Гм!—сказав доктор, вдаючи заклопотаного.—Позвольте, пані, що на разі лишимо це питання на боці, бо воно і так не належить до теми другого пункту... панни Шмідт.

¹⁾ Овшім — з польського, значить: зроблю це радо.

— Так, так! — сміючися сказала Целя. — Трактуймо річ парламентарно! Переходимо до претього пункту. Який властиво був змісл вашої вечірньої розмови? Може воно не тактовно, що я так просто питаю, але, пане доктор, ви програли заклад, так уже, значить, не прогнівайтєся!

— Властивий змісл моєї розмови? Гм, гм! — І доктор цим разом справді з заклопотанням порушився в кріслі. — Це діло досить делікатне, і я не знаю, в якій-би формі вам сказати його.

— Не дбайте про форму! Форма, це зрадник. Нехай річ сама за себе говорить, — поважно і навіть якомсь строга сказала Целя.

— Властивий змісл моєї розмови, прошу пані, такий, що я... — ті слова доктор цідив звільна чим раз помаліше, аж вкінці шептом, нахилиючися на кріслі, додав: а — юблю вас!

І сказавши це, схопився, кинувся до Целі, щоб обняти її в свої могучі рамена. Целя зблідла, але енергічним рухом рук зупинила його.

— Ні, пане, — сказала, — не забувайтєся! Сидіть. Я ще маю вас де про що спитати. Кажете, що мене любите. Що-ж, велика честь для мене. Очевидно, скажете також, що для мене ви покинули панну Амалію Шмідт, правда?

— Ну, а як би й так?

— Також велика честь і велика жертва для мене, о, велика! — з якимось нервовим приписком сказала Целя. — А тепер скажіть, чого ви жадаєте від мене за ту честь і за ту жертву?

— Дивно ви, пані, висловлюєтеся, — сказав доктор. — Ані за ту честь, ані за ту жертву, ані за свою любов я не жадаю і не можу жадати від вас нічого. Я можу тільки бажати...

— Ну, так чого-ж бажаєте?

— Щоб... щоб... ви хоть трошки полюбили мене.

— І пощо вам моєї любови?

— Ах, пані! Як ви можете так питатися? Ваша любов була-би для мене найбільшим скарбом, новим життям, була-би...

— Пане доктор! — строго перебила його Целя. — Не вдавайте з себе поета! Це вам дуже не до лиця, Скільки разів ви говорили про себе, що ви чоловік практичний. То говоріть-же по своєму, практично.

Доктор видивився на Целю, яка стояла перед ним усе ще бліда, з записненими устами і з виразом якогось сконцентрованого напруження і рішучості. Він окинув її бистро питаючим зором, у котрім на момент мигнуло щось, як зловна нашішка і певність перемоги, і сказав:

— Ну, пані, прохи ви мене розчаровуєте. Я не думав, що в таких речах ви такі практичні.

— А що-ж ви думали? — відмовила Целя. — Що зловите мене на самі слова, котрим я маю причину не вірити?

— Маєте причину? здивувався доктор. — Прощу, яка це причина?

— Це вже моя річ! — відповіла Целя. — Як прийде на мене черга говорити, то я скажу її, не бійтеся. А тепер говоріть ви. Тільки остерігаю вас, говоріть щиро!

—Хіба-ж я досі не говорив щиро?—з міною ображеної невинності сказав доктор.

—До речі, пане доктор, до речі! Чого вам треба від мене?

Доктор поблід на це питання. Хвилю вагувався.

—Що-ж, пані, це було-би моїм найгарячішим бажанням, найвищим ідеалом, але шуп заходять де-які перешкоди, котрі треба-би вперед усунути. Не думайте, що такою перешкодою я вважаю вашу бідність, про це мені байдуже! Правда, на початок практики, на устроєння зда-лось-би дещо фондів, ну, але в пім уже моя голова, не вам цим журитися. Важнішою перешкодою єсть...

Доктор на хвилю зацукався.

—Що таке?—спитала Целя.

—Ваша поштова служба, ось що!—сказав доктор і відіпхнув, мов-би звалив якийсь важкий камінь із грудей.

Целя гляділа на нього з німим зачудуванням.

—Так, пані—свобідніше вже і навіть з якимось жаром говорив доктор.—Ані мій батько, ані я не приспанемо на те, щоб моя наречена з поштового бюра йшла під вінець. Жінка—це для мене щось таке святе, ніжне, недосягле, що я навіть у думці не можу без обурення бачити її там, на публічній виставі, на тім ринку, де безстыдність і брутальна сила штовхаються в боротьбі за шматок хліба. Представляти собі вас, пані, серед тої юрби, це для мене таке болюче, таке понижаюче!...

Целя стояла бліда, холодна, непорушна. Тільки її груди хвилювали раптовно і швидко, свідчаючи про глибоке внутрішнє зворушення.

—То що-ж маю зробити?—спитала вона ледве чути.

—Покинути почту як найшвидче, хоп'я завтра!

—І куди-ж відтак подітися? Адже-ж тут... у вас... на вашій ласці бути не можу, не будучи ще вашою.

—Ну, на ласці! Яких ви слів уживаєте? Для того, кого люблю, всяка ласка, всяка жертва єсть тільки обов'язком. Правда, тут вам бути ніяково, але на це єсть рада. В мене є стара тітка в Станіславові, відвезу вас до неї, пробудете там, поки тут все буде готове до шлюбу. Ну, що—згода?

І доктор з усміхом знов простер рамена, щоб узяти її в свої обійми.

—Ще ні,—холодно сказала Целя.—Тепер моя черга сказати слово. Не буду говорити довго. Прошу вас, пане доктор прочитайте мені на голос оцей лист і поясніть його зміст!

І вона подала йому писемо, яке перед тим дала їй Осипова

Доктор зірвався з крісла, мов опечений, кинувши оком на грубі каракулі та курячі лаби, якими надряпане було його ім'я на коверті.

—Відки ви взяли це писемо?—сказав він різко.

—Не бійтеся, пане доктор, я його не вкрала,—холодно відповіла Целя.—Осипова знайшла його на сходах і, думаючи, що воно

мое, подала його мені. Лист був осібно від коверти, і, поглянувши на лист, я побачила рахунки за прання, за миття підлоги, за чищення чобіт, а під ними підпис: «Amalia Schmidt, ihr altes Stubenmadl»¹⁾. Аж поді я глянула на коверту і побачила, що писмо це адресоване до вас. Прошу, пане доктор, звертаю вам цей цінний документ.

Доктор стояв, як по кажуть, ні в п'ять, ні в дев'ять, а далі з силуваним усміхом почав звільна:

— Ну, панно Целіно, і що-ж з того виходить?

— Нічого, — сказала Целя, — окрім хіба того, що ви словом чесни запевнили, що ваша байка з панною Амалією правдива. Значить, тепер я знаю, яка ваша честь!

— Але-ж це жарт, невинний жарт!

— Такий самий невинний, як той, котрий ви хотіли зробити зі мною! О, тепер я зрозуміла вас! Тепер я знаю, що вам завадила моя служба! Знаю, до якої тітки ви хотіли завести мене! Знаю, в якім значінню ви хотіли зробити мене своєю! Боже мій, боже! — додала вибухаючи голосним плачем, — і що я вам завинила, що ви так насміхаєтесь наді мною? Що ви як ті вовки від першої хвили пільки над тим і міркуєте, щоб пожерти мене, втоптапи в болопо, зогидити у власних очах!

І заливаючися гарячими слізми, в знесилі впала лицем до подушки. Тяжке хлипання потрясало всім її тілом. Доктора давно вже не було в покою, а замість його спара Осипова, мов мати, нахилилася над плачучою дівчиною.

¹⁾ Амалія Шмідт, ваша стара кімнатна дівчина.

Пізно Целя заспокоїлася і довго не могла заснути. Життя видалось їй таким тяжким, небезпечним і зрадливим, як тому, хто заблуdivся в лісі, повнім гадюк, вовків і отруйного сопуху.

Другого дня через Осипову вимовила Темницьким помешкання. А з полудня, по урядових годинах на пошті, поспішила до старої Невірської. Нещасна жінка, що, бачилось, виплакала вже всі слези над трупом Ольги, прийняла Целю як перший промінь світла по темній ночі. Її слова, повні гарячої, сердешної любови для помершої, повні чистого дівочого співчуття навіть для її похибки і для її великого терпіння старенька пила, мов оживляючу росу. А коли вкінці Целя розповіла їй свою пригоду з доктором Темницьким, бабуся міцно-міцно обняла її і, зрошуючи слізки її молоде чоло, сказала:

— Моє дитятко золоте, бідне! Ходи до мене! Займи те місце, яке так нагло опорожнила люта смерть. Будь мені за дитину! Будемо любитися, будемо рятувати одна одну. А тих, що пасуть¹⁾ на нашу погибіть, нехай бог судить, як сам хоче!

Целя цілувала бабуся в зів'ялі руки, обливаючи їх слізки.

Львів, у червні 1888 р.

¹⁾ Пасуть—чигають.

МІЖ ДОБРИМИ ЛЮДЬМИ.

Оповідання.

I.

Що ви так дивитеся на мої руки? Ну годі вам, покиньте! Не гарні вони, ще з мозолями. Панове в дівчат таких рук не люблять. Ви не думайте, що я на легкім хлібу виросла і так собі, з легким серцем на легкий хліб пустилася! Ну, цур його з серцем! Не хочу про нього говорити — і не питайте! І згадувати не хочу.

А про давніше життя, що вам розказувати? Се така нецікава і звичайна історія, яких тисячі можете побачити.

Мій батько був економ в одного пана на Поділля. Добре йому велося. Маму свою небагато й пам'ятаю. Тільки й згадаю, як мене пестила й цілувала і називала рум'яним яблочком. Певно не думала й не снила ніколи, куди її яблочко покотиться.

Дали мене до школи до Тернополя. Невдовго я пам і вчилася. Я була дуже гарна з лиця і мама дуже мене любила, що й намовила тата, щоб мене відібрав зі школи вже по третім році.

— На що нашій Ромці школи, — казала вона — по що їй собі голову морочити? З її

красою їй не прийде́ться довго дома засиджуватися. Швидко її візьмуть від мене, то нехай хоч надивлюся, як вона, моя квіточка, росте та красою наливає́ться.

Вернула я додому, і також рада була. На селі так гарно. В дворі також паночки були, ми бавилися разом, на фортеп'яні грали, гуляли по величезнім двірським саду, мій тато возив нас по ставу на човні.

Недовго трівала радість. Мама вмерла на запалення легких, тато дуже чогось засумувався, почав пити і плакати по ночах, а далі одного ранку знайшла я його на ліжку неживого, з перерізаним горлом, у калюжі крови. Я зомліла на його вид, плакала і вбивалася, не можучи зрозуміти, що йому спалося. Говорили зразу, що він убив себе з туги по мамі, але я тому не вірила. Я вже мала дванадцять літ і знала, що він маму не любив, що часпо в своїй спальні вони сварилися, що мама нишком плакала і все повпоряла:

— Ну, що той поганець робить! Що він робить! Він мене в гріб вжене! Власну дитину заріже.

Я поді не розуміла цього і потім не могла додуматися, що воно значило. Я пілвки неясно догадувалася, що їй мама мабу́ть через те померла. Я мучилася думками, що воно могло значити, але не могла дійти до нічого. Тато був такий добрий для мене, так мене любив, убірав мене гарно, купував мені все, чого я хотіла, що страшні мамині слова «власну дитину заріже» не могли мені і в голові

поміститися, видавалися якоюсь дикою клеветою.

Аж по батьковій смерті все відразу мені відкрилося.

Ще не встигли вмити і нарядити тіло, коли до хати ввійшов дідич, управляючий і ще кілька офіціялістів ураз із комісаром від староства і жандармами. Почали відмикаати всі шуфляди, перетрясати всі сховки і закупки. Що там знайшли—не знаю, бо я весь час стояла коло трупа, тислася до нього, мов у нього шукала охорони—не плакала, а тільки тремтіла й хлипала як дитина. Тільки опісля я чула, як шептали довкола: «Злодій, злодій, обкрадав панську касу, держав любовницю в селі!»

Я й не дослухувала всього. Я так любила тата!..

Приходив дідич іще раз, коли труп лежав уже наряджений, але й не поглянув на нього, а тільки прикликав мене, взяв за підборіддя, поглянув на моє заплакане лице, погладив по голові, дав дуката, а по похороні казав мене з дрібкою моїх манатків спакувати, посадити на фіру і відвезти до Тернополя, до вуйка, брата небіжки мами. Решту, що було в домі, дідич задержав для себе як відшкодування за те, що тато покрив.

II.

Вуйко був бідний магістратський урядник ¹⁾ і мав п'ять дочок—найстарша мала

¹⁾ Магістратський урядник — урядовець міської управи.

вже 28 літ, а наймолодша 15. Усі на порі, всі заміж хочуть, а тут ніхто ані руш до них не навертається. Бідні були дівчата. Без шкіл і науки, без маєтку, без ніякого ремесла, окрім того нужденного шиття, та й ще без уроди, якісь косоокі, з великими губами, низенькі як полу-мацьки ¹⁾. А претензії були—все-ж таки вони діти урядника, а їх мати була шляхтянка, з обивательського дому. З простою робітницею стоваришуватися, це були-би вважали страшенною ганьбою. Принести зо студні ²⁾ води або з побли-знього склепу ³⁾ хліба—де там, нехай бог боронить! П'ять таких дівок, а ще служницю держали! А тут біда в хаті, батькова пенсія скупа. Ну, що я вам буду розповідати, яке там життя було в тій хаті. Прокоштувала я його цілі чотири роки, і знаєте... Може бути, що те, що я тепер роблю—і великий гріх. Але я думаю, що за те пекло, яке я вибула там у вуйка через ті роки, всі мої гріхи будуть прощені. Я свою кару ще перед гріхом відпокутувала.

Скоро тільки я вийшла в хату, так зараз і почула, що починається для мене нове життя. Мої кузинки обступили мене, стискають, цілують, гладять по під бороду... «Ромця, Ромця! Ай-ай, як вона виросла, яка гарна!» Обзирають мене на всі боки, як якого звіря. І ховай боже, погостили, кільки день водили на спаце-

¹⁾ Полумацьок—міра для сипких тіл.

²⁾ Студня—криниця.

³⁾ Склеп—крамниця.

ри ¹⁾ до знайомих, і так, по місті. Все зомною делікатно, лагідно. «Ромцю, а подай те!» «Ромцю, а принеси це!»

По кількох днях, побачивши, яка страшенна пустота в їх життю, вічні тільки розмови про паничів, що не хотіли приходити, про сукні, а як та вбрана, а як ця,—я почула якесь обридження. Тих людей, про котрих вони говорили, я не знала, а дома, ще при мамі, та й потому по її смерті, я привикла до праці—я вела ціле патове господарство. То й туп я рвалася до роботи. А їм тільки того й треба було. Зараз від першого служницю відправили, і я, на пів добровільно, а на пів за їх просьбами, якось так незначно стала на її місце.

— Пощо нам служниці? Правда, Ромцю? Ми й самі дамо собі раду! Студня близько, склеп близько, ну, а коло кухні та коло балії нам також не першина!

Я згожувалася, бо воно було правда, і тільки дивувалася трохи, чого вони мене за кожним словом так цілують і спискають, як коли-б я кожній із них по дукатові подарувала.

— Правда, Ромцю, ми все будемо разом робити, будемо собі помагати, як сестри! Ти-ж наша сестричка, правда?...

І почалося таке, що я стала в них за служницю. Я була ще слабосила, підліток, але й не числилася зі своєю силою, двигала воду, прала щотижня їх білизну, чистила чоботи вуйкові і паннам, варила їсти. Ніби-то значилося, що й вони мені

¹⁾ Спацер—гуляння.

помагають, але така то була їх поміч! Як білизна випрана і висушена, то візьмуть і попросують. Як іти рано на торг до міста, то котра будь іде зо мною: я несу кошик і закуплене (нераз приходилося нести на плечах), а вона плапить і всміхається. «Ромцю, зроби це!» «Ромцю, зроби те!» «Ромцю, збігай туди!» «Занеси лист на пошту!» «Купи татові тютюну!» Оптак від рана до пізньої ночі. І все делікатно, ласкаво. Що правда, коли ми йшли по ринку, то я мусіла держатися ззаду, як служниця. Ба, далі почалося прохи і з іншого тону.

— Ромка, якже-ж ти помалу ходиш!

— Ромка, як ти довго сидиш при тій студні! А туп посуда не мита!

— Ромка, як ти довго чешешся! Що це ти так довго гуздраєшся, а наші сукні не вичищені лежать!

А в мене волосся було густе, розкішне, і справді треба було попрацювати над ним що-день, що-би довести його до ладу. Бачу, що ніколи мені панькатися з моїми пишними косами, взяла та й пообпинала їх. Як радувалися з цього мої делікатні кузинки, то й сказати вам не можу!

— Ай, Ромця! Яка-ж вона ладна! ¹⁾ Що за милий хлопчик! Йй богу, хлопчик!

І знов цілування, гладження по-під бороду, стискання... Я знаю, що це з доброго серця, але прохи мені вже забагато було. Та що діяти—не було куди обернутися, чую себе здоровою, бачу, й вони мною задоволені і що-дня вираховують,

¹⁾ Ладна—гарна.

скільки-то видатків тепер ошаджується: і на платні для служниці (бо мені нічого не платили), і на живності, і на дровах. Бачите, служниця на торг усе ходила сама, і аж поді, як пішла від нас, і панна стала ходити зо мною, показалося, що щодня ошукувала їх на яких 20 або 30 крейцарів, та й ще й гіршу живність купувала. Ну, і топлячи в кухні, коли панни туди не заглядали, спалювала далеко більше дров, видаткувала більше омасти, ніж я. Ну, а справляти на мене нічого не потребували, в мене було досить гардероби своєї і по мамі, було й дещо грошей за продану тапову гардеробу, яку я, від'їздаючи від пана, спакувала разом до своєї. Ті гроші берегла про чорну годину, не показувалася з ними дома і не говорила про них паннам, міркуючи, що не-попрібно нараджувати їх на спокусу, а себе на неприємність.

Особливо припав мені до серця вуйко. Дуже добрий був чоловік, сивий уже, згорблений і пихий такий, що ніколи дома його не було чути. Верне з канцелярії—аби йому обід подали, і ніколи було не скаже: це зле зварене, цього не люблю, як би мені того або того!... Ні, жадних гримасів! З'їсть, ще й дочок утішає, щоб не гримасували, а дякували богу й за те, що є. А потім, чи зима чи літо, сяде собі на кріслі, закурить люльку, і читає газету, доки не задрімає. Дочки в сусіднім покою скачуть, гуркочуть, хихикають та регочуться, а далі зберуться та цілою юрбою йдуть на spacer, а йому це байдуже. Так як той

мельник привик до шуркотання піп-
ля.

Нераз, коли дочки повиходять, а тільки я сама лишуся, кручуся по кухні або спрятую в покоях, він було стане і довго дивиться на мою роботу, пожалує мене:

— Бідна Ромцю, дитино моя золота! Чим я тобі відплачуся за твою щирість, за твою невсипущу працю?

Я мовчу, тільки очі на нього випріщу— дурну з себе вдаю, бо й що йому маю сказати?

А він підійде, поцілує мене в чоло, а в самого аж слізи на очах.

— Віджив я при тобі, дитино моя!— каже.— І тілом і духом віджив. Давніша служниця обкрадала нас, годувала всякою поганню. Дочки сварилися з нею день у день, але ані одна й рукою не рушила, щоб зарадити злomu. А при тобі й на них якийсь спид найшов, хоч що-будь часом роблять. Господи мій, і що з ними буде, на кого вони надіються?

Видно було, що дуже турбувався своїми дочками, але не мав відваги сказати їм в очі ані слова, боявся їх цокотання. Тільки передо мною душу свою розводив, бо знав, що я все прийму і паннам нічого не скажу.

— Бог тобі заплатить, дитино моя,— повторяв він по кожній такій мові.— Бог тобі заплатить за твоє добре серце, бо я, бідний, немічний чоловік, ніколи не зможу цього зробити!

III.

Минав рік за роком. Я підростала і моє положення між незамужніми кузинками

ставалося чим раз гірше. Помимо нена-
станної праці я була здорова, крепка і
весела. Не подобалося їм те, що я була
краща від них усіх. Коли було йдемо на
ринок за закупном, то хоч я одіта в
брудну, пошарпану одіж, хоч панни нав-
мисне не дають мені перед шим умитися
ані розчесатися, то все-таки прохожі
паничі не дивляться на панну, а оберта-
ють очі за мною.

— Ромка, куди ти дивишся!—фукає на
мене панна, коли я зустрінув очима з
поглядом якого молодого чоловіка. А
сама, небійсь, аж благає очима в того
самого панича: «до мене! до мене!» Та що,
коли в її очах, як казали, задрістє пліє,
як іскра в попелі, а в моїх веселістє
живим полум'ям горить. Це мені так їх
власний батко говорив.

На жадний прохід мене не то з собою
не брали, а й самої не пускали.

— Не можна!—говорили між собою.—
Вона наша своячка, сирота, ми за неї від-
повідаємо. А їй уже з очей видно, яка
дорога їй чекає, коли їй дати волю!

І при тім ззиралися одна по другій і
всміхалися так якось погано, що я вся
паленіла зо спиду аж до глибини душі,
хоч і не знала, куди вони гнуть і що са-
ме чекає мене.

Таким способом із слуги я переміни-
лася в невілбницю. Зо мною вже не ро-
били собі ніяких церемоній. «Ромка, як
ти смієш говорити з нами, як з рівними?»
«Ромка, марш до кухні!» «Розповстіла
на нашім хлібу і ще хоче з себе панну
вдавати!»—от такі слова я тільки й чу-

ла від них. Почали попрікати мене і батбком злодієм, ба, почали й поштуркувати по купках. Побачили, що я їм забагато, хоч я їла тільки те, що після їх обіду лишалося. Постановили не давати мені того, а купували для мене осібно картоплі, круп ячмінних або гречаних і казали варити це для себе в окремій горщику.

Від якось часу завели такий звичай, що по четвергам просили до себе когось на гербату¹⁾. Просили звичайно молодих паничів, студентів²⁾ з вищих клас, урядників, військових. Я в такому разі не сміла показуватися з кухні, панни самі usługували, щоб показати, які то вони господині. Я не раз було заб'юся в темний куток кухні, поплачу прохи, а далі плюну і слухаю до півночі, що вони там гомонять в покою. Панни мої цокочуть, сміються голосно; батбка їх не чути ніколи, він хоч про око також сидів при гостях, але я знала, що старий, забившись в куток в своїй кріслі з поруччям дрімає десь з люлькою в зубах.

Важко мені спане, коли послухаю того веселого гомону там в освітленій покою, коли уявлю собі всміхнені лиця і блискучі очі паничів, і подумаю, що й я не гірша від них, а мушу опшуптовувати в темній, брудній кухні. Але далі думаю: щож мають робити бідні дівчата, ті мої кузинки! Вони бояться, щоб я в них якого жениха не відбила. Бідність наша робить нас злими й зазидючими, а не зле серце.

1) Гербата—чай.

2) Студент—гімназіст.

IV.

Одного такого четверга вже гості були зібрані, панни при них, я сама була в кухні, поралась. Звичайно коли гості приходили, панни стрічали їх у кухні і старалися так заступати, щоб жаден із них не міг мені придивитися. Ще й штуркне мене одна або друга і оберне лицем до кута. Так і думали ті гості, що в них якась стара служниця. А пепер спалося так, що коли вони там сиділи та пили чай, увійшов ще один гість, молодий офіцер, гарний такий, привітний. Перший раз побачив мене—і здивувався.

— А, кухарочка!—сказав весело,—нова кухарочка!

Та й хотів ущіпнути мене за підборіддя.

— Перепрошую,—сказала я, чуючи раптом, що в моїм нутрі щось бунтується,—ані кухарочка, ані нова. Я тут уже три роки!

— Ов, а я ані разу не бачив!—сказав він, знімаючи плащ.

— А що ж, буду для пана на виставі стояти?—відповіла я і принялась за свою роботу,

— Ну, ну,—каже він шептом і знов хоче погладити мене,—тільки не фиркайся! Так ти кажеш, що вже три роки тут служиш?

— Не служу!—відповіла я різко,—я тут у свого вуйка.

Немов холодною водою облили його ті слова. Став, випріщивши широко очі і нічого більше не говорив, тільки по лиці якась тінь пробігла: видно, вдумувався в

моє положення. В тій хвилі отворилися двері від покою, вбігла спарша панна з тацою, і також осповіла, побачивши офіцера.

— А, пан ляйтнант!—скрикнула вона, не знаючи, чи радуватися його приходові, чи гніватися на мене.—То так пан ддержує слова? Чи то тепер у вас сема година?

— Даруйте пані,—сказав офіцер, кланяючись,—мусів папролі розводити, то запізнився.

І вони пішли до покою.

Не знаю, для чого я була дуже люба на нього, аж слізи крутилися в мене на очах, хоч рівночасно в душі я мусіла-б була признається, що він мені сподобався. В його лиці видно було доброту і лагідність, а його зачудування, коли почув, що я кузинка паннів, також свідчило на його користь.

Попрятавши, я сіла знов у своїм купі-ку і прислухувалася гомонові гостей. Серце моє билось якось незвичайно і я старалася ловити вухом і розпізнавати його голос. Говорив просто, без звичайного у многих офіцерів силуваного різкого тону. Говорив коротко і мало. І це також мені подобалося.

На другий день перший раз панни накинулися на мене з лайкою. «Ти опудало, ти непотрібе, як ти сміла йому показуватися на очі!» Я заплакала і сказала, що я сьому невинна, що прийшов несподівано і сам перший заговорив до мене. Що зачіпав мене так, як молоді паничі звичайно зачіпають служниць, це я спи-

далась і боялася казати їм. Зм'якли панни, почали мене цілувати, купили мені хустку за п'ять ринських і просили, щоб я все, скоро зійдуться гості, гасила світло в кухні і сиділа в потемках. З усього я порозуміла, що той офіцер і їм дуже сподобався. Але який же був їх сум, коли на другий четвер він, не вважаючи на запросини, не явився. Тисячні збогади, кваси¹⁾ і гримаси, навіть на мене почали було гримати, коли в тім прийшов від нього лист. Звинявся тим, що був командирований на папроль.

За кілька день, коли я ранісінько пішла по воду, чую, що хтось із заду кладе мені руку на плечі. Оглянулася—він.

— Добрий день вам, панно Ромуальдо! (Відкись і ім'я моє довідався!).

— Добрий день, пану,—кажу і застремтіла чогось.

Почав іти поруч зо мною, хоч я несла коновки в обох руках. На вулиці було ще пусто. Мовчав добру хвилю і приглядався мені в поранковім півсмерку.

— Бідне дитя,—сказав вкінці.—Значить, вуйко не став для вас батьком.

— Мій вуйко добрий чоловік,—сказала я, не підводячи до нього очей.

— Знаю, знаю,—сказав з легким усміхом у голосі.

Знов помовчав. Ми вже були близько студні, при якій стояли дві-три служниці.

— Ви ходите часом на пошту?—спитав він раптом, немов прокинувшись із якоїсь задуми.

1) Кваси—від кваситися, кривитися, бути незадоволеним.

— Вуйко посилає за газетою.

— Там на ваше ім'я є лист *poste restante*. Ви вмієте чипати?

— Ну, як же-ж би не вміла?

— І не забудете? *Poste restante*, саме ім'я, без прізвища. Прочитайте його! Подумайте над тим, що вам пишу. Я не маю нагоди говорити з вами, то задумав написати вам. Прощайте!

І не дожидуючися моєї відповіді він швидко пішов.

В мене мов камінь у груди заляг замість серця. Лист до мене! Від нього! І чого йому від мене треба? Чейже нічого злого? Виглядає як чоловік поважний, який знає, що робить. А зла ніякого я йому не зробила, то за що-ж він мав би мені злом платити?

Тяжко мені було укрипити своє зворушення перед паннами. Весь ранок я була мов самане своя, все дожидалася десятої години, коли звичайно мене посилено на пошту по газету для вуйка. Закоптурмавши голову хусткою, я побігла на пошту і протиснулася до деревляних крат, із за котрих експедиторка видавала листи *poste restante*.

— Прошу пані, чи нема там листа «Ромуальда»?—сказала я таким непевним і дрожущим голосом, що кількох панів, які також стояли перед кратами, зирнулися до мене з насмішливими, як мені бачилося, поглядами.

Експедиторка почала перебирати листи в шафці.

— А відки це має бути лист?—спитала вона.

— Місцевий, — ледве вишептала я, закриваючи лице хусткою.

В тій хвилі в моїх руках опинився невеличкий подовгастий лист. Я списнула його і вся запрусилася, немов узяла в руку жменю приску. Вибігши з канцелярії, я спала при вікні таки там, у коридорі поштового будинку, щоби прочитати той лист. Я знала, що дома не буду мапи змоги прочитати його украдкой. Дрожащою рукою я розірвала коверту і виняла аркушик білого листового паперу. Письмо було гарне, чітке, але літери кілька хвиль немов скакали, немов палахкотіли в мене перед очима. Далі я заспокоїлася трохи і прочитала ось що:

«В цих днях виїздаю до Перемишля і не буду більше в домі вашого вуйка. Не хочу навіть бути там — для чого, зараз доміркуєтесь. Я побачив ваше нещасне положення і з вуйком вашим говорив про вас. Коли-б я сказав, що люблю вас, то ви мали би право не повірити мені бо як же можна полюбити когось, не знаючи його ближче? Для того не буду говорити вам про любов, а тільки скажу ось що. Я бідний офіцер, з простого роду. Бурлацьке життя остогидло мені, хочеться закоштувати хоч трохи тепла родинного гнізда. Родини власної в мене нема, женитися без кавції ¹⁾ не можна, такої дівчини, щоб зложила за мене кавцію і при тім була мені до вподоби, я певно не знайду, а продавати себе за кавцію в мужі такій, якої я не можу любити — та-

1) Кавція-залог. Офіцери мають покласти кавцію на забезпечення «гідного їх честі» родинного життя

кож не хочу. А тим часом моя місячна плапа хоч сяк-так виспарчає на удержання родини. Що-ж маю робити? Правні дороги для мене замкнені, сам устлав пхає мене на неправні. Я знаю вас як чесну дівчину і не повинен би користати з вашого сумного положення. Але я знаю, що те положення безвихідне і для того думаю, що ліпше вам буде спатись моєю, хоч нешлюбною, дружиною, ніж вічною служницею своїх кузинок. Будемо жити разом, будемо обходитися тим, що маємо, а коли дослужуся вищої ранги, то виступлю зі служби і поді поберемося. Не буду паїти перед вами, що це не легка і не швидка річ. Але може трафитися війна, я можу в ній відзначитися, і поді діло піде краще. Міркуйте, як знаєте. Скажу вам тільки про себе дещо. Я чоловік простий, пихий, виріс у бідності, привик до скромного життя і праці, і коли правда те, що я чув про вас, то мені здається, що полюблю вас. Коли зважешся іти зо мною, то будьте в суботу вечером з усіма своїми пакунками на двірці залізниці. Я добуду вам білет. На всякий спосіб у суботу вечером буду ждати на двірці. Коли не прибудете—ваша воля, я певно вам того не візьму за зле. А коли прибудете, то до побачення!»

Як бачите, я добре вивчила на пам'яті той лист. Він і досі є в мене—єдина пам'ятка мого щастя. Читаючи його я чула, щовся обливаюся рум'янцем, позновбідну. Мене кинуло в дрож по прочитанню і я не знала, що з собою робити, куди схо-

вапи папір, куди йти і що думати. Мені пригадалося, як колись мама цілувала й пестила мене і вишукувала для мене щонайкращих і найбагатших женихів, а пізніше, коли я почала підроспати, все остерігала мене перед військовими. Мені пригадалися зачуті часом розмови кузинок про офіцерів, про їх неморальне життя, про дівчат, котрих вони удержують, а по якійсь часі проганяють і віддають на ганьбу, і мені спрашно стало того листа, який я сховала на груди під корсеткою. Так і бачилось мені, що пам заворушилася холодна гадюка. Але опісля погадала я про своє нужденне і безвихідне положення, про те, що й самі мої кузинки небагато-б надумувалися, коли-б перший-ліпший офіцер предложив їм те, що мені, — далі стало мені перед очима гарне, всміхнене лице могого офіцера, його м'який голос, привітливі рухи, а особливо його очі ясні, глибокі та щирі, і я вже поді почула, що не устоюся против цієї першої в моїм житті покуси, що піду туди, куди мене кличе надія хоч недовгого і дорого оплаченого щастя.

До суботи було ще три дні, але в тих трьох днях я майже нічого не думала про свою будущину. Я прожила ті три дні в якійсь ненастанній гарячці, в якійсь нестямі, в страхі й надії враз. А в суботу вечером, коли мої кузинки з батьком вийшли на прохід, я перебралася в що мала найліпше і зібравши свої речі в невеличкий пакунок, пішла на дворець залізної дороги, не оглядаючись, не кажучи нікому ані слова, і тільки вже з Пере-

мишля написала вуйкові лист, подякувала йому за хліб, за сілб, і сказала, що я пішла до нового обов'язку.

V.

Та що я буду нудити вас довгим оповіданням!

Офіцер мій був дуже добрий чоловік. За того півтора року, що ми жили разом, я не чула від нього злого слова. Після тяжкої школи, яку я пройшла у вуйка, він був для мене як сонішне світло й тепло. Приголубив мене, звільнив від тяжкої праці, дав віддихнути свободніше, говорив зо мною як з рівною, любив мене як сестру. За кілька неділь я віджила, прийшла до себе. Вийду, бувало, на місто—люде на мене оглядаютьсся, а нераз чую, що їй шепчуть паничі: «Що за гарна панночка!» Офіцер посправляв мені убрання, і видно, що любив мене, бо вишукував тисячні нагоди, щоб зробити мені приємність: приносив дарунки, книжки, цвіти.

Одно тільки сталося не так, як я думала; ми не жили разом. Йому велено з причин службових жити в касарні,—ну, а я не могла там бути з ним разом. Винайшов мені квартиру—один покоїк гарний, мебльований; справувалася в сусідки, жінки якогось ремесника, а він приходив до мене в вілні від служби часи, звичайно на ніч. Ми пили разом чай і розмовляли до півночі. Він оповідав мені про своє життя, про свою службу й її труднощі, про те, що діється в світі. Я сиділа, очей з нього не зводячи,

і, бачилось, була-б його слухала всю ніч. Цілий день сидиш сама, читаєш, шиєш у вікно глядиш, то й рада живому голосові людському. А він так гарно вмів оповідати!...

— Ромцю, ну розкажи-ж ти що про себе,—каже він бувало.

Я чула, що люблю його і в мені родилося бажання удержати при собі його любов, тож я не давала ніколи просити себе. Мені хотілося показати йому, що я не така дурна та неосвічена гуска. Я розповідала найменші дрібниці зі свого життя з тим гарячим бажанням, щоб заняти його, і не раз він слухає, слухає, та й почне цілувати мене, пригорне до себе та й каже:

— Бідна дитино! Чи те з тебе могло бути, як би доля була тобі всміхнулася!

Коли з часом вичерпалось усе, що я знала про своє життя, я розказувала йому те, що читала і передумала в день, і це також займало його.

— Нудно тобі, моє серденько—говорить він бувало,—та що вже діяти. Такі ми обоє бідні зійшлися. Ти думаєш, мені не лєтьсья не раз вухами моя служба? Потерпімо, Ромцю, ще пару літ, чей то якось инакше буде.

— Милий мій,—кажу йому на те,—хіба-ж я перед тобою жалуюся на нудоту? Мені не нудно. Я все собі знайду роботу, то чого мені нудитися! А коли подумаю, з якого пекла ти мене вирвав і яка я тепер щаслива, то не раз приходить мені в голову: господи, чи не замного це щастя для мене? Знаєш, я від малку привикла боятися щастя і все думаю, що за кожне

щастя прийде́ться відпоку́тувати, як за яку тяжку провину. Принаймні мені досі все так трафлялося.

В часі жнив йому прийшло́сь іти на маневри, і ми мусіли розстатися на пару неді́ль. Позаплачував він за мене все і прощаючися не казав нічого, як тільки: «Не забудь за мене, Ромцю! Я тебе люблю!» Вірив мені, що я не зраджу його, хоч і не знав ще, що в мене був плід його любови. Я від кількох днів спостерегла це і не хотіла йому нічого казати, але тільки тепер почула вповні, як дуже я люблю його. На його слова я розплакалась і повисла на його шії, цілувала його уста й очі, не можучи нічого промовити як тільки:

— Милий мій!... Любий! .. Золотий!...

Скучно було по його від'їзді. Духопа в місті, порох. Вийду було за місто, над Сян, сяду на березі десь у такім закутку, щоб мене ніхто не бачив, та й цілими годинами дивлюсь на воду.

Ой, сяду я на шпилечок—

Та рине вода, рине...

Ой, і не дайте мене за нелюба...

Та нехай він загине!

Сі слова і мелодія так і снують́ся мені, по голові, коли під моїми ногами мерехтять та ковзається хвиля за хвилею, без кінця і спочинку. І думається мені бувало: що це таке—вода? Для чого вона мусить усе бігти? Відки її там у горах стільки набірається? Не раз мене так і манило щось кину́тися в її таємничу, кришталеву глибину. Підмно́ю звільна плавали грубі, червонопері клені,

увивалися срібні уклії¹⁾, ліниво в глибині дрімали товсті коропи, та вигрівалася на самім беріжку пажирлива щука, простягшиися непорушно, мов поліно, і я думала, що там у воді і життя і порядки мусять бути далеко ліпші, сумирніші, ніж у нас. А инколи задивлюся було на хвилі, і мені бачитьсся, що й ціле життя наше, з усім його горем, з усіми радощами й надіями— не що инше, як ось така хвиля. Одна блискуча, друга мутна. Одна шумить і клекоче, друга тихо, ледве чушно, сковзне по поверхні і пропаде безслідно. Чи-ж не таке саме й життя наше? І хотілось би мені нераз кинути в ті кришталеві хвилі, пірнути в них і розплисися. І то не з біди, бо я тоді не бідувала. Від'їзжаючи він лишив мені дещо грошей, заплатив за хату і справу, а які-ж крім цього мої видатки? І про майбутнє я не думала. Я чула за собою опору—його, і бачила тільки одну ціл' перед собою, щоб удержати при собі його любов, осолодити його життя. І коли часом мені хотілося пірнути в тихі чисті хвилі, то тільки з якогось неясного почуття, що там було-б мені якось дуже спокійно і любо, що я плила-б кудись вічно без власної волі і думки, гоїдалась на хвилях і не потребувала-б ані думати ані дбати ні про що.

Але ось минув місяць, скінчилися маневри, він повернув утомлений, запилений, обшарпаний, але здоров і веселий. Прийшлося мені добре попрацювати, щоб привести до ладу його білизну і убрання, але

1) Клень, уклія—риби.

праця та була для мене правдивою розкішшю. Він одержав кілька днівний урльоп¹⁾ для спочинку і весь час просиджував у мене. Ми ненастанно розмовляли, оповідали собі про своє життя в розлуці. Він розказував, що бачив цісаря і що цісар навіть похвалив його за мудре виконання якогось маневру. Ми радувались обоє, бо цісарська похвала багато значить і при авансі²⁾. Кілька разів ми ходили обоє на прохід, звичайно над Сян, на моє улюблене місце в лозах. Він справив собі вудку і ловив рибу, але звичайно не міг нічого зловити. Та все-таки ті дні були може найщасливіші в моїм житті. Сидимо отак обоє поруч, глядимо на поплавок і не говоримо нічого, а тільки чуємо близькість одно одного і знаємо, що одно за одно готове віддати все.

Ну, ну, не смійтеся! Бувають такі хвили в житті кожного чоловіка. Не конче тільки в книжках мусимо читати про них.

VI.

— Слухай, Ромцю! Мені дуже пити хочеться!

— І мені також — сказала я.

Ми вертали власне з проходу на Сян. Він уже від кількох неділь повернув до служби, але коли тільки мав вільний полудень, приходив до мене, я ждала його вже оліпа і ми йшли на Сян.

— Знаєш що, зайдімо сюди до реставрації на пиво.

¹⁾ Урльоп — з німецького, відпуск.

²⁾ Аванс — підвищення по посаді.

Мені чогось ніяково стало при тих словах.

— А може-б ліпше піти до дому і казати принести пива?—сказала я.

— Е, що то за пиво буде! Туп ліпше! Ходи лишень! Чи боїшся?

Я нічого не відповіла, хоч справді боялася не знати чого. Ми сіли при столі. Він замовив пиво. По хвилі підійшов до нас офіцер, його знайомий, проговорив до нього кілька слів, салютував ¹⁾ і пішов. Ще ми не допили пива, коли прийшов інший офіцер, присів коло нас, побалакав з ним і якось дивно впер очі в мене, при чім я завважила, що мій Олесь змішався. Офіцер устав, салютував і пішов. І ми також пішли. Олесь був якийсь сквашений, мов сам не свій.

— Милий мій!—кажу до нього,—тобі неприємно було, що той офіцер так уперто вдивлявся в мене?

— Дурень!—буркнув Олесь крізь зуби.

— Ні, любий, не говори сього,—сказала я.—Самі ми винні, що пішли до реставрації, де всякому вільно вдивлятися в мене!

— Як би ти була моя шлюбна жінка, то ніхто-б не посмів. А так... А й пак він, дурень, повинен мати на стільки делікатности!...

Я чула, що в його груди кипіло і варилося, що гнів здавлював йому горло, і аж тепер пізнала, як сильно він полюбив мене.

— Милий мій,—кажу йому, коли ми прийшли до дому.—Заспокойся! Забудь про це! Я тобі скажу щось веселішого!

¹⁾ Салютувати—віддати по військовому честь.

— Що таке?— понуро промовив він.

Мене холодом обляли ті слова і той тон і той погляд, яким він змірив мене, і я рада-б була взяти назад своє слово і лишити признання на ліпшу хвилю, але годі було. Я обняла його за шию, нахилила до себе його голову і шепнула йому до уха ті слова, котрі мене саму не раз наповняли якоюсь невимовною радістю і втіхою.

Його вони зовсім не врадували. Якось нехіть і прівога, щось навіть немов обридження проблиснули в його очах. Страшенно заболів мене той погляд. Але і недобрий вираз його і біль у моїм нутрі трівали тільки хвилину.

Він прояснів, обняв мене, почав цілувати і розпитувати, як, що, коли. І мені було любо звіритися перед ним з тайною, про котру я досі нікому ані слова не сказала. І який він був милий, коли по якімось часі почав говорити про різні прибори, потрібні для ожидаемого гостя, і то так поважно, немов би той гість мав прибути завтра. І як сердешно ми обоє сміялися, коли я сказала йому, що такі прибори я вже вільними хвилями поприлагоджувала, такі й такі знайомости поробила, значить, йому тут нічим турбуватися.

Чудесно провели ми той вечір. Випили бутельчину вина за здоров'я будущего, жарпували, навіть на спів зложилися голосами. Але я почула, що від того часу з ним зайшла якась зміна. Часто бував понурий, мов згризений. Нераз серед розмови вривав на півслові, немов туманів

або шукав розблуканих думок. А про своє життя в касарні, про свої відносини до інших офіцерів ніколи ані слова. Навіть просив мене, щоб його ніколи не питати про те. З того я доміркувалася, що мусів мати якісь неприємності, і мучилася тою думкою, що може це все із-за мене.

І так між нами звільна почала залягати темна хмарка. Кожне з нас мало якусь гризоту, котрою боялося чи не хотіло поділитися з другим. Одно тільки в'язало нас — думка про майбутнє життя. Ми розмовляли про нього як про щось, що вже єсть, бігає, гомонить і сміється, любувалися ним, турбувалися, щоб де не вдарилося, не впало, не перестудилося, обговорювали, що треба буде змінити квартиру, прийняти служницю, міркували, скільки це буде коштувати. І з усього того я бачила одно, що він мене любить, і почувала ще більшу вдячність і любов для нього.

Надійшла зима, і він знов почав рідше бувати в мене. Служба зупиняла його. Не раз бувало так, що й цілий тиждень не міг явитися. Я познайомилася з кількома сусідками — жінками ремісників та зарібників, бо до «пань» урядничок та професорок*) боялася підходити, чуючи, що могли б мене відіпхнути. А серед тих темних і бідних жінок я знайшла більше щирости і поради. Я спрібувала навіть через них перепишувати за деякою роботою, щоб заробити що-будь на удержання своє і своєї дитини. Я вміла шити і брала шиття до дому. Далі через одну

*) Професорка — учителька.

служницю, що usługувала в одного професора, мені трапився добрий заробок — переписувати на чисто якусь книжку, що той професор сам написав. Я пишу гарно і швидко, і присівши пвердо до роботи, за два місяці заробила щось п'ятдесят ринських. Олесові я нічого не казала про свої заробітки; боялась, щоб він не прогнівався. Довідався одначе по якімось часі, мабуть від того самого професора, взяв мене на екзамен і розвідавши все, нічого не сказав, тільки поцілував в очі і опісля, якось сумно замислившись, прошептав: «Бідне дитя!»

В маї нарешті я родила. Дитя було гарне як ангел, але мені було не весело, гляючи на нього. Аж тепер я почала думати над своєю будущею і будущею своєї донечки. Що з неї буде? Чи те саме, що з мене? І я, що досі нераз богу дякувала за своє щастя, раптом почула якусь невимовну тривогу. Боже мій! І що-ж таки я на правду? Удержанка і більше нічого! Чи щиро чи не щиро говорить Олесь про свій будущий аванс, про намір одружитися зо мною, а все таки тепер справа через це не змінюється. Тепер я зрозуміла милосерні погляди, таємні зіпханя та похитвання головою моїх сусілок, бідних зарібницьких жінок, зрозуміла ті уривані слова, коли річ зайшла про Олеся, ті шептання, коли в хату ввійшла яка нова сусідка, ті тисячні дрібниці, котрі хоч і не були призначені на те, щоб мене шпигати і ранили (ті жінки дуже добре розуміли моє положення, бо більша часть із них

і сами перейшли через нього в своїй молодості, та все-таки дуже боліли і смугили мене.

Олесюві я нічого не говорила про свої муки, бо і по що? Коли він мене любить — думалося мені, — то певно й сам так само мучиться, а коли ні, то не варто. А він справді мучився. Маленьку нашу цілував і милував як мати, не як батько. І часом я бачила, що коли дивився на неї сплячу, то слізи наверталися в нього на очі. І що мені було йому говорити? Оспавалося тільки ждати і бути перпеливою.

VII.

По трьох місяцях наша дівчинка вмерла. Олесь зачав рідше бувати в мене. Літні марші, далі маневри, далі знов якась служба — цілими тижнями, а далі й подовше не бував у мене. Наші спірічі були холодні і короткі. Здавалося, що зі смертю дитини улетіло наше щасття і те тепло, котре давніше проймало нас обоє, коли ми були з собою. По маневрах він захорував і пролежав більше місяця. Написав мені, щоб я сиділа дома і не важилася приходити до нього. Що я витерпіла за той час!...

Аж на третім тижні я дізналася, що він мав поєдинок із-за мене. Ті офіцери, що тоді підходили до нас у реставрації, здибавшись з ним підчас маневрів (вони були львівські), почали розпитувати його про ту даму, що сиділа з ним, і чому він їм її не представив, і при тім сказали про мене щось такого, що Олесь визвав

їх обох на поєдинок. Опіжє одного він ранив, а другий ранив його, і то досить небезпечно. Се я дізналася від одного жовніра з його компанії¹⁾, котрого просто зачепила з вікна.

Я не могла довше витримати, побігла до нього. З тяжкою бідою я вимогла, що мене до нього допустили. Він лежав на постелі, блідий як крейда, помарнілий. Куля попала йому в груди і тільки дивним припадком не положила його на місці трупом.

Ридаючи, я припала до нього, цілувала його ноги і руки. І він розплакався.

— Ну, чого ти! Чого ти! — повторяв. Тут тобі не можна бути. Іди до дому, я тобі напишу.

Довго я не хотіла вступитися, аж коли прийшов доктор і сказав мені, що він буде здоров, але тепер ще потрібно йому спокою, я пішла.

Він не писав мені, але по кількох тижнях сам прийшов. З якою нетерплячкою, з яким неспокоєм я ждала його! Якими чудовими фарбами малювала собі першу стрічу з ним по тій страшній пробі, як твердо божилася, що все, все життя своє, працю і всі помисли віддам для нього! А коли прийшов і глянув на мене і мовчки сів на крісло — я відразу почула, що між нами все скінчене, що нам треба розстатися, що те, що даліше буде, то буде тільки довше чи коротше прощання.

Прощання вийшло коротке. Він сказав мені зараз, що його аванс пропав тепер

¹⁾ Компанія — невеличка військова частина, рота

на довгий час і що його за кару перенесено до Араду—пилнувати військової тюрми, і що він за тиждень мусить вибиратися в дорогу.

Я вислухала його слів, як холодний стовп. Він почав потішати мене, говорив, що ніколи не забуде про мене, що буде писати мені,—але я знала, що й він сам потребує потіхи. Від'їздаючи він дав мені трохи грошей на життя і пару листів до своїх знайомих і радив пошукати собі якого обов'язку.

Я спрдала дещо зі своєї гардероби і на разі не потребувала журитися життям, могла в крайнім разі переждати пару неділь, поки би щось добре трафилось. Але обов'язок трафився зараз, у того самого професора, котрому я переписувала книжку. Професор був добрий чоловік, але жінка його почала ревнувати мене до мужа і по двох місяцях, серед зими, я мусіла уступити зі служби.

Я кинулася до інших Олесьових знайомих, до котрих мала листи, але на знала стільки прикrostей і сорому, що плюнула на все. Всі вони знали мою історію, всі ззиралися на мене, як на звіря, посиляли мене одні до других, щоб усі побачили ту «лайдачку», що звела і знищила «такого доброго і здібного чоловіка». Ті слова сказав мені при кінці один старий ротмістр, до котрого мене також послано за обов'язком.

Після цього я вже дальше не ходила, а поїхала до Львова. Тут я зупинилася в однім жидівськім готелі і почала знов шукати якогось обов'язку. Але обов'язку

не було, грошей не стало, пару день я бігала як одуріла, цілий день опісля сиділа в отупінню в своїм покоїку, поки до мене не підійшов кельнер і не сказав мені кількох слів. Я останками крови вся почервонілася від тих слів, скочила мов на грані, але кельнер не вступався, я не втекла, не могла втекти нікуди від своєї долі...

Я не раз бачила, як галузка відірвана від дерева плине по воді, доки не попаде в крутіж¹⁾. І тут ще з разу пливе вона спокійно, описує далекі круги; але чим далі, тим круги вужчі, рух її швидший, поки течія не змеле нею і не кине в спінене гирло, де вона й пропадає. Чи винна гилька, чи винна вода, що так воно діється?...

Львів, 20 марта до 9 квітня 1890.

1) Крутіж — вир.

ЧИ ВДУРІЛА

Сцена.

Бідно, але з деякою претензією на ліпший смак, умеблований готелевий pokій. Ліжка, софа оббита червоним плюшем, стіл з цвітучими хризантемами в вазоніку. З боку столик закинений фотографіями та малюваними картками. Єдине вікно заслонене червоною фіранкою, крізь яку просвічує сонце, кидаючи на ліжка червону квадратову пляму. В куті біля дверей умивальник, насупротив нього великий куфер ¹⁾ застелений барвистим коциком. ²⁾ Над столиком на стіні дзеркало. Кілька крісел, на однім із них жіночі сукні покинені безладно, на другім мужеське пальто, елегантна паличка і циліндер.

Юліян, молодий, вродливий панич, власне кінчить туалету перед дзеркалом, розчісує щіткою на голові рідке волосся і розкішні баки, підкручує вуси.

Каміля, вродлива брунетка, лежить на ліжку накрита ковдрою, скулившись, немов змерзла, і слідить очима його рухи.

З надвору долітає ненастанний туркіт возів і гомін вуличного руху, трохи пізніше гук дзвонів.

Каміля. Вже одягаєшся, блондиніку?

¹⁾ Куфер—скриня.

²⁾ Коцик—килим.

Юліян (не обертаючися до неї, перед дзеркалом). Так.

Каміля. Хочеш іти геть?

Юліян. А вже-ж. Хіба не пора?

Каміля. А хіба пора? Ще дуже рано. Думаю, що ще нема шостої.

Юліян. Ну, шоста в червні, то вже зовсім не рано. Ади¹⁾, по тім світлі на твоїм ліжку можна пізнати, як високо вже сонце.

Каміля (здрігнулася). Яке дивне світло. Як кровава пляма.

Юліян. Це від фіранки.

Каміля (відкидає ковдру і встає з ліжка. На ній лише довга, біла сорочка). Душно! Сядь іще. Не відходи.

Юліян. По що сідати? Треба йти. І так забарився. Там десь мої турбуються, що мене цілу ніч дома не було.

Каміля (надягає на себе спідницю й кафтаник, весело). Га, га, га! Певно дадуть знати на поліцію, що десь дипина заблукалася. Хто би знайшов...

Юліян. Ти в дуже веселім настрою, а я ні.

Каміля. Осб сядь лишень (тягне його до себе на софу), побалакаємо... може я й тобі піддам веселого гумору.

Юліян (легенько опирається). Ні,пусти мене. Справді мушу йти.

Каміля. Але-ж хлопче! Шоста година в ранці! Куди ти підеш? Ще всі брами позамикані. Ще всі порядні люде сплять! Ну, обійми мене! Поцілуй мене! (Обіймає його). Так, як учора. Я-ж твоя жіночка, правда?

¹⁾ Ади—диви, дивись.

Юліян. Вчора була.

Каміля. А сьогодні вже ні?

Юліян. Що добре, того не треба забагато. За п'яждень знов будеш.

Каміля (відвертається). Ти недобрий! Не любиш мене! Серджуся на тебе.

Юліян. От і бач. Найліпше, я піду собі, а за пару днів ти пересердишся і знов усе буде добре.

Каміля. Он як! Буде добре? А може не буде? Може я не захочу?

Юліян. То як схочеш. Не захочеш ти, то захоче друга, третя, котра будь. Хіба мало вас таких? (Надягає сурдут).

Каміля (зіскакує як ужалена). Нас... таких! Ах, правда... Ха, ха, ха... Твоя правда. Я не маю права хотіти.. І знов буде добре. (Наближається до нього, тихіше). Слухай, Юльку, та невже ти так таки зовсім, ані крихітки, ані дрібочки не любиш мене?

Юліян (протирає хусткою цвікера, ¹⁾ спокійно дивиться на неї.) Слухай, Каміля. Не розумію тебе. Чого тобі треба від мене? Це ти вже не перший раз заговорюєш із цієї байки. Знаєш добре, хто ти. Знаєш, що я твій гість. Прийду, зроблю, що треба, заплачу, що належиться і піду. Коли приходжу, люблю тебе як голодний шеплу страву або чарку горілки. А коли голодний насипить і нап'ється, то яке йому діло до тих коплетів чи клісок? Заплатив і йде собі геть.

Каміля (хапає його за руки і силкується заглянути йому в очі). Господи, який ти розумний! І де ви такі розумні паничі бере-

1) Цвікер—пенсне.

песня! Коплетка, чарка горілки — і дівчина, це зовсім все одно. Ця смакує так, та так, а он та он як. Посмакував, а до решти йому байдуже. А може та жива коплетка має серце? Може в тій чарці — жива кров? Може в неї є якась чуття, якісь бажання, якісь... ха, ха, ха!.. якісь ідеали?

Юліян (злегка викидає свої руки з її рук, байдужно). Па¹⁾, кіцю! (Цілує її в уста.) До побачення. Ти зачинаєш уже зовсім пусте балакати. Я не маю часу слухати твоїх випребенків.

Каміля (обхоплює його руками за шию). Юлечку! Любий мій! Не йди ще! Хіба-ж ти не бачиш, як я тебе люблю? Дуже, дуже люблю! Хіба не бачиш, що я без тебе жити не можу?

Юліян. Ха, ха, ха!

Каміля. Не смійся, соколе мій! Хіба це смішно?

Юліян. Ха, ха, ха! А вже-ж смішно.

Каміля. Чого смішно?

Юліян. Хіба-ж не смішно? Так як коли-би чоловік по шию в воді спояв і кричав: «Пипи! Пипи! Гину зі спраги!»

Каміля. Не в воді, а в калюжі! В калюжі, соколе мій, у багні. І спрага мучить мене... за краплиною чистої води... чистої любови... за краплиною надії на якийсь вихід із цього життя. Юлечку, мій любий! Не відвертайся! Порадь мені! Вирви мене з цієї калюжі. Або хоч покажи мені дорогу... зроби надію... одури мене надією хоч на день... хоч на хвилю.

¹⁾ Па—прощай.

(Пригортається до нього). Ти не знаєш, яке тяжке, яке страшне моє життя! Не знаєш, які думки нераз напосідають... Ні, я не буду оповідати тобі... Я знаю, в тебе серце м'яжке, добре. Юлечку, зглянься на мене!...

Юліян (схрещує руки на грудях і глядить на неї з гори). Знаєш, Каміля, з різних ролей, в яких я бачив тебе, ця найменше вдатна і найменше тобі до лиця. Ліпше покинь грасти цю комедію. Бувай здорова! (Хоче йти).

Каміля (забігає йому дорогу, хапає його за руку). Ні, стій! Зажди ще хвилину. Я-ж мала тобі щось сказати... щось дуже важне... дуже цікаве...

Юліян (сердито). Ну, що таке? Кажи скоро.

Каміля. Скоро? Чому скоро? Чого квапитися? Ходи сюди! Сядь. (Садовить його на крісло). Дай сюди капелюх і палицю. (Бере і кладе на бік). Так. А тепер слухай!

Здалека чути голос дзвонів.

Каміля. Га! Чуєш? Дзвонять.

Юліян (байдужно). Та й що з того? Дзвонять на утрєні, бо сьогодні неділя.

Каміля. Неділя? А копрого сьогодні маємо¹⁾? (Біжить до стінного календаря). О, я ще від четверга не заглядала до календаря. То сьогодні неділя? А так, учора була субота. (Віддирає картку за карткою). Господи!

Юліян. А там що таке?

Каміля. Святої Агати.

Юліян. Ну, та й що з того?

1) А яке число, яка дата сьогодні?

Каміля (тягне його за руку до календаря).
Ади!

Юліян. Червоно підкреслене. Ну, та й що з того?

Каміля. А знаєш чому?

Юліян. Можуть бути сотні причин.

Каміля. Одна! Одна! Це роковини смерти моєї матері. Сьогодні рік, як раз рік! (Кидається йому на груди і ридає). Юлечку! Серце моє! Я не переживу сьогоднішнього дня!

Юліян (відсторонює її). Ну, справді, з побою сьогодні щось не теє... Кожна дрібниця дразнить тебе. Найліпше я піду собі, а ти заспокійся.

Каміля (з тривогою держить його за руку). Ні, ні, ні! Не покидай мене! Тепер у тій хвилині не покидай!

Юліян. Але-ж я мушу йти! Там десь моя мама турбується... жде мене...

Каміля (видивилася на нього, випріщивши очі). Твоя... мама? Хіба в тебе є... туп... мама?

Юліян. А вже-ж.

Каміля. А ти казав мені...

Юліян. Е, що я тобі казав! Чи одно кажесться при таких okazіях! Хто-би там усьому вірив. Оп і ти скільки всякої всячини набалакаєш, а про те...

Каміля. Думаєш, що брешу?

Юліян. Розумієсться, що брешеш. Твоє ремесло на брехні фундоване¹⁾.

Каміля (хапається за груди). Господи! (Перемагає себе). Ну, так, твоя правда... Звісно, іноді збрешеш... не можна без того. Лише перед одним, соколе мій, пе-

¹⁾ Фундоване — збудоване.

ред одним досі я не збрехала ані словом, ані помислом.

Юліян. Перед ким?

Каміля. Перед тобою.

Юліян (іронично кланяється). Mille merci, mademoiselle!

Каміля. Не кпи! Не смійся! Я правду говорю. Ох, як би ти знав, яку наболілу правду! Але ні, я не про це хотіла. Слухай! (Бере його за руку). Любий мій! Сьогодні роковини смерти моєї матері. Сьогодні рік я ще була чиста, нетикана—як кажуть: чесна. Брехня! Хіба я сьогодні нечесна? Ні, сьогодні я нещаслива, втоптана в болото, погорджена, спроституована, але в душі, в сумлінню я чесна—слухай, Юльку, я чесна так само або й ще більше, як була торік, при смертній постелі моєї мами.

Юліян. Що-ж, це дуже гарно. Хоч сама собі скажи комплімент, коли ніхто инший не каже.

Каміля (не вважаючи на ці слова). Сьогодні, коли ти тут, зі мною, ти, якого я одного полюбила з усієї тої юрби... моїх гостей... слухай, Юльку! Сьогодні... при тобі... на пам'ять моєї бідної маусі я хочу бути ще раз, раз у життю такою чистою, тихою, доброю, побожною, як була під її крильми. Ах, любий, ти не знаєш, яка вона була гарна, добра, сердешна, яка чесна, не з тою фальшивою чесноною, що дбає про зверхній блиск... (Уриває, забувається, нараз скрикує). Мамочко моя! Невже ти бачиш, до чого дійшла твоя єдина улюблена дитина! (Запулює лице руками і тихо плаче. По хвилі). Та ні, дарма!

Що спалося, вже не відстанеться. (Знов хапає його за руку і довго, пильно вдивляється в його лице). Який ти гарний! Який ти добрий! Юлечку, життя моє! Глянь на мене так ласкаво, так м'ягко, як ти це вмієш... Отак, за серце хапаючи, тим любим поглядом. Будь добрий зі мною сьогодні... хоч на годиночку. Я сьогодні вдвоє, ні, сто раз нещасливіша, як щодня. Чую себе на ново тою бідною, опущеною, самотньою сиротою, якою почула себе вперше, коли з нашого дому винесли мою бідну маму і зараз потім магістратські урядники позамикали і запечатали всі покої, а мене прогнали в світ без милосердя. Той самий глухий жах переходить мою душу, як тоді. Юлечку мій! (Тулиться до нього). Полюби мене хоч крихітку! Зглянься на до мною! Захисти мене!

Юліян. Чого власливо хочеш від мене?

Каміля (зблизька вдивляється пильно йому в очі, шептом). Знаєш... оженися зі мною.

Юліян (відпихає її). Чи ти вдуріла?

Каміля. Ну, не хмурся! Ну, не сердься! Хіба я що злого сказала? Глянь на мене! Хіба я не гарна? Не молода? Не здорова? І люблю тебе! Юлечку! Клянусь тобі, не знайдеш ніколи другої, щоб так любила тебе. І вдячна тобі буду до смерті... молилися буду до тебе... бо ти будеш моїм спасителем... Ну, слухай! Що тобі шкодить?

Юліян (зривається з крісла). Ні, ти справді одуріла сьогодні! Невже ти справді думаєш, що я міг-би...? Я, доктор прав, що мушу дбати про опінію загалу, і я міг-би женитися з такою...

Каміля. Але-ж слухай... Не зараз... І власливо чому-ж би ні? Ти маючий, не потребуєш ніякої ласки, можеш жити, де захочеш... А в тім... дай мені найменший промінчик надії, і я покину це життя... візьми мене за служницю до своєї мами, побачиш, яка я буду добра.

Юліян. Усе те дурниці, дитино! Фантазії. Ти добра на тім місці, яке займаєш, а на іншій то ще хто знає, як-би було. Бувай здорова.

Каміля (забігає йому дорогу). Ні, ні, ні! Не йди ще! Не відходи такий сердитий! Боже мій! Як я маю просити тебе? Як маю говорити до тебе? Я-ж бажала-б усе своє серце виложити перед тобою—отак як на тарілці...

Юліян. Не апетитний кавалок!

Каміля. І все не те! Все не те говориться, що хотілось-би! Слухай, Юлечку, там дзвони вигравають. Ранішнє богослуження йде. А я хотіла-би сьогодні бути такою чистою, невинною, як була перед роком, хотіла-б чути при своїм боці когось, хто мене любить, хто мене шанує, хто готов захистити мене. Юлечку! Нічого не хочу від тебе! Забудь усе, що я перед хвилиною говорила тобі! Відки-ж я приходжу до того, щоб зав'язувати тобі вік, затроювати тобі життя своєю минувиною? Ні, ні, це в мене гарячка.. Лиш одного, одного прошу тебе. Подожди хвилинку! Осб я зараз уберуся... Ще маю туп на дні куфра своє жалібне убрання... Те саме, в яким проводила свою матусю на кладовище. Осб подожди, я зараз!.. (Хоче відімкнути куфер).

Юліян. Не розумію. Пощо та маскарада?

Каміля. Лише підожди! Не втпечеш? Я за хвилиночку! (Відмикає куфер, перекидає в ньому все і видобуває чорну сукню і інші часті жалібноі туалети). Осб бачиш! Я зараз убе-
руся! (Сквапно починає одягатися).

Юліян. Але пощо? Що це має значипи?

Каміля (перед дзеркалом). Зараз! Осб за-
разісінько. Це дрібниця... Для тебе дріб-
ниця. Надіюся, що цього не відмовиш мені.
Адже ти добрий, любий мій хлопчик. Лю-
биш Камілю, правда? Не відмовиш, не
відмовиш!

Юліян. Але що таке?

Каміля (стає перед ним уся в чорному, з
густим велбоном ¹⁾, спущеним на лице). Ади! Прав-
да, прилично? Ніхто не пізнає мене. Не
можу скомпромітувати тебе. Правда?
Ну, подай мені руку. Отак. (Бере його руку
і вкладає за свою). А тепер ходімо.

Юліян. Куди?

Каміля. Проведеш мене отак до ко-
стела. Я помолюся, а ти постпоїш, підо-
ждеш на мене і проведеш мене знов по-
тім назад додому. Це-ж недалечко.

Юліян. До костела? Найлюднішою
площею? В неділю? Ну, це ти пусте ви-
думала!

Каміля. Не хочеш?

Юліян. Не хочу і не можу.

Каміля. Але-ж це недалечко! Ніхто
мене не пізнає.

Юліян. Але мене пізнають! Почнуть
питати: що це за дама?

¹⁾ Велбон—вуаль.

Каміля. І що з того? Хіба тобі велика річ сказати: наречена або сестра мого приятеля, або хто? Хіба тобі першина брехати?

Юліян. Не хочу.

Каміля. Юлечку! Прощу тебе! Така мала дрібниця. А мені буде на цілий рік, на ціле життя пам'ятка.. І хоч хвилина ілюзії, що я ще чиста, непогорджена, рівноправна між людьми... Що хтось не соромиться прилюдно йти зі мною по вулиці, стояти обік мене в костелі... Юлечку, для тебе це нічого, а для мене — ціле життя.. цілий змісл життя! Не відмов мені цього!

Юліян (випягає свою руку з її руки). Ні, цього не буде. Там у костелі тепер моя мама, мої сестри. Мався-б я зпишна¹⁾, як би вони побачили мене під руку з чужою дамою.

Каміля. Та брешеш, брешеш! У тебе тут нема ані мами, ані сестер! Ну, скажи, признайся, чому не хочеш зробити мені цієї маленької прислуги?

Юліян. Бо не хочу! Просто не хочу за-для тебе компромітуватися. Не хочу за-для тебе брехати... Не хочу йти з тобою по вулиці, ані стояти біля тебе в церкві, та й по всьому.

Каміля. Але це-ж така дрібниця! Що за компромітація! Пів годинки часу! А для мене — боже, як би ти знав, яке добродійство ти зробиш для мене!

Юліян. Слухай, дівчино! Ти зовсім одуріла. Чого ти чіпаєшся мене з такими

¹⁾ Зпишна — з польськ., гарні.

глупими ідеями? Раз тобі сказано, що нічого з того не буде, то й годі! Бувай здорова! (Відвертається).

Каміля (стає в дверях, відкидає на бік вельон). Ах, так ось який ти! Навіть такої дрібниці не хочеш зробити для мене! Такого мізерного знаку, що вважаєш мене людиною, а не лише кусником живого м'яса! О, тепер я розумію тебе. Ти без серця! Ти самолюб! Іди! Не хочу більше бачити тебе! (Відкидає його руку).

Юліян (розлючений). Малпо! Як ти смієш! На тобі за це! (Б'є її в лице). Щоб знала, з ким говориш! (Відходить).

Каміля (обом руками хапається за вдарене лице. Хвилю стоїть німа, мов приголомшена, потім скрикує нервово). Мамочко моя! Мамочко! Бачиш, до чого я дійшла в роковини твоєї смерті! (Запирає в собі дух і надслухує при дверях). Пішов! Пішов!.. Ні, не можу, не можу довше! (Заломлює руки і бігає по покою). Мамочко! Поглянь на свою доню! Візьми мене до себе! (Знов надслухує при дверях). Пішов! І не вернувся... не вернеїться більше! І не треба. Пощо? Але я? Що зо мною? Дзвони грають... До церкви кличуть... Не до церкви, а до мами... До мами! До мами! Мамочко! Біжу до тебе! Любий мій! Зажди! Пішов! Е, ні, я тебе догоню, я буду швидче! (Скаче на вікно, відчиняє його і кидається вниз. За сценою чути короткий, різкий крик, потім глухий стук).

Заслона спадає

Львів, д. 4-5 липня 1904 р.

ЯНДРУСИ ¹⁾

— Владку, Начку, куди вас чорти носять?

— Лізе один з другим, як лелвом-полелвом.

— Свинпухи! Кажуть, що о першій будуть на місці, а оце вже швидко другого битимуть²⁾.

— Дати їм у карк по разу, нехай учаться додержувати слова.

— Споневіряти їм фронт³⁾!

— Закобзати їх по-під щєблі⁴⁾!

— Заїхати їм між липки, щоб їм аж Войтко закапував⁵⁾!

Такі окрики і делікатні вказівки чути було з великої, галасливої громади вуличних дітей на одній із малолюдних вулиць Львова з полудня одного гарного осіннього дня. Діти прирадили власне

¹⁾ В жаргоні львівських вуличників — хлопці. (Ів. Фр.).
Наші «пацани» (Ред.).

²⁾ Значить, буде бити друга година. (Ів. Фр.).

³⁾ Набити по пиці. (Ів. Фр.).

⁴⁾ Поштуркати по-під ребра. (Ів. Фр.).

⁵⁾ Ударити їх між очі, щоб їм аж місяць засвітив. (Ів. Фр.).

цього дня зробити собі спільний прохід на Пелчинські «гори» — на тернівки, печериці, глогові ягоди, при нагоді також на картоплі, морков, бруков, якої можна було «намухрапи»¹⁾, з сусідніх засаджених піль. У Волецькім ліску мали розложити вогонь, пекти картоплі та гриби. Загалом увесь пополудень, проведений на свободі, серед багатой осінньої природи, по словам головного ватажка Стефка, недавно прогнаного з варшави столярського термінатора²⁾, мав бути «приємний, як сто чортів».

Діти посходилися вже година тому назад, але не вирушали, не вважаючи на налягання де-яких надто нестерпливих. Стефко, хлопчак уже майже під вусом, що держав провід над усею цією громадою виключно на основі своєї переможної фізичної сили, зупиняв галасливу «голоту», допоки не зберуться всі учасники задуманої прогульки. Особливо були йому потрібні Владко й Начко, два брати близнюки, підростки в віці по десять літ, відомі за-для своєї зручності та швидкості в ногах. Ніхто з усеї компанії не вмів ліпше від них упоратися в огороді чи серед овочевих дерев, не здужав зручніше втікати перед погонею, користати з найнезначніших і зовсім несподіваних криївок і вертати з бо-гатшою добычею. Тим то й не диво, що в очах Стефка, який на весь цей похід дивився чисто з практичного погляду, Владко і Начко були неминуче потрібні

1) Накрасти (Ів. Фр.).

2) Термінатор — учень в ремесника.

учасники і що він волів цілу годину вдержати на місці свою нетерпливу «га-лайстру», ніж вирушати в поле без них.

Нарешті дожидані показалися на закруті вулиці, і їх привітано градом погроз, докорів та жартів.

— Де-ж ви, бахурня, так довго сиділи в дідька?—запитав їх Стефко, коли вони порівнялися з компанією.

— Мусіли ждати на обід. Войцехова рано була десь там на хрестинах, вернула аж о одинадцятій і то вже під доброю дапою¹⁾. То насамперед поки нас обох набила, потім поки висварилася з чоловіком, потім поки розпалила огонь і зварила бульби до борщу, то й перша минула.

— А за що-ж вас била?

— Або я знаю!—відповів байдужно Владко.—Це вже в неї щоденна встанова. Каже, що без її бухняків і різок ми не росли-б зовсім.

— А сьогодні—докинув Начко, лише блискучими оченятами зраджуючи свій внутрішній сміх,—то вже, бігме, не знаю, за що ми дістали різкою, чи за копя²⁾, чи за молоко?

Вся компанія вибухла голосним сміхом.

— Як то, чи може копя виїло молоко?

— Е, де там!—спокійно відповів Владко.—Копятище захорувало на живіт, мабуть від тих гнилих огірків, що ми ними нагодували його вчора. Радимось сьогодні рано оба: чим би йому допомогти, бо шкода, як би холера здохла. Каже Начко:

¹⁾ Підохочена, на підпитку. (Ів. Фр.).

²⁾ Котя—кошеня.

Тут нічого не допоможе, хіба тепла мінеральна купіль». — «Ба, а де-ж йому у дідька взяти того мінералу?» — кажу я. А Начко каже: «А молоко хіба не мінерал?» А я кажу: «Та вже мінерал, чи не мінерал, але то певне, що воно помагає на живіт, особливо коли тепле. Сама Войцехова не раз говорила». А наша Войцехова, знаєте, має грайзлерню¹⁾, то й молока що-день купує грубий гладущик²⁾, спарить і продає по півкватирці³⁾. І сьогодні так само. Спарила те молоко, відставила на бік, а сама забралася і пішла на хрестини, а свого глухого Войтка посадила в склепику, нехай продає. А нам тільки того й треба було. Зараз ми хоре котя з печі, посмотрили йому живчик — овва, кепськo! Неодмінно треба лічити. Ану, взяв Начко за хвостик, я за голову, — копятище вам лише лапки розставило і тихо. Питаю я Начка: «А що, Начку, чи помалу занурювати, чи відразу?» А Начко каже: «Хто знає, може це наврочено, то треба відразу, щоб перелякалося, то й уроки перелякаються і впечуть». Думаю собі: «Має рацію». Як вам шубовснемо легесенько котя до молока, як котя відразу не м'явкне, мов скажене, як не вхопить мене пазурами за руку, я як не перелякаюся і не стріпну рукою, а моє копятко все й запонуло в молоці, лише Начко держав за хвостик. Подержав хвилечку, поки бульки йшли, витягає, а

1) Склепик-крамниця з віктуалами (харчами) і всякими річами для щоденного вжитку. (Ів. Фр.).

2) Гладущик — горщик.

3) Півкватирка — півкварта.

котярва вам зовсім [гола як бубен і] на-
пухла як бочка, лише пара з неї бухтить.
Розуміється, що не жива, бо молоко, пся
кість, було ще майже кипуче, так що
вся шерсть із нього облізла і лишилася
в горшку. «На маєш!—кажу до Начка,—
оце-ж ми й видохпоровали котятище!»,
—«Е,—каже Начко,—байка котятище,
але що буде з молоком?»—«З молоком,—
кажу я.—Іди, дурний, що має бути з мо-
локом? Молоко стара процідить і про-
дасть по півквартирці, але котярви шкода».
Почали ми сваритися, чого більше шкода,
чи молока чи котяти, і пішли на суд до
глухого Войцеха. Але поки ми йому ви-
толкували, в чім діло, аж ось прийшла й
Войцехова і побачила, що ми нарobili.

[[Це Владкове оповідання, виголошене
зовсім невинно і навіть подекуди пате-
тично, від початку до кінця викликало
ненастанні вибухи сміху в усій компанії...
Стефко аж за боки хапався. Навіть
Начко, стоячи з боку, всміхався добро-
душно не стільки з самого оповідання,
скільки з радості за-для успіху брата,
який серед усіх вуличників мав славу дуже
забавного оповідача.

— Ну, що-ж,—запитав Стефко, насмі-
явшись досита,—розсудила Войцехова ва-
шу суперечку?

— Та ні,—відповів Владко майже з пла-
чем.—Набити нас, що правда, набила по-
рядно, але на Начкове запитання, за що
власливо нас б'є, за котя чи за молоко,
дала йому по гамалику та й на тім кінець.
Але я все гадаю, що їй більше шкода ко-
тятища, бо молоко стара чарівниця

справді процідила, певно ще сьогодні продаватиме.

— Опо стара чарівниця! — залунали довкола окрики дітвори. — Адже це хоро́ба, не молоко.

— Овва, не бійтеся! — відповів уговкуючи їх Владко. — Знає вона, що робити. Молоко ще раз переварить, змішає з чистим пів на пів і ніхто й не пізнає, що в нім хоре копятище варилося.

Всю компанію безмірно забавило це оповідання. Серед голосних сміхів і жартів рушили всі під проводом Стефка до ципаделі, повторюючи між собою різними способами і з різними додатками Владкову повість про «копярву» та її оригінальне лічення. Тільки автори того веселого оповідання, Владко й Начко, не приймали участі в загальній веселості. Вони йшли на чолі повариства, по обох боках Стефка, пильно вислухуючи плану кампанії, який він уложив на сьогодні і в яким на них припадали важні ролі.

— Знаєш що, Владку, — мовив Стефко нахилиючися направо, — ти підеш отам на картофлі. — А ти Начку, — туп Стефко нахилився наліво, — підеш на бруков.

— Ні, — відповіли оба одним голосом, — ми підемо оба разом.

— Але в такім разі лишимося без брукви! — скрикнув Стефко.

— Чорт бери бруков! Картофля старша від брукви. А коли тобі так хочеться брукви, то йди сам або пішли кого.

— Кого туп післати, коли все це такий дріб'язок, а до того такі нездари! Найліпше було-б, як-би так один із вас...

— Ні, про це нема що говорити,—рішучо заявив Владко,—я без Начка нікуди не піду.

— І я без Владка сам не рушуся.

Стефко знав не від сьогодні про цю дивну дружність обох близнюків, які, бачилось, тільки оба враз творили одну цілу особу, одного зручного, догадливого та веселого хлопця, а розлучені хоч на хвилю прапили свою веселість, робилися якимись неспокійними, розсіяними, і недогадливими. Він іще раз пробував намовити їх, щоби розлучилися цього разу, бо йому дуже хотілося брукви, а сам був занадто великий боягуз, щоб відважитися в білий день на крадіж.

— Правдиві з вас Лельом і Полельом¹⁾,—мовив Стефко, плещучи їх обома руками по плечах.—Ніяким світом вас не розлучиш.

— І не треба, бо ми один без другого ні на що не здалі.

— Про мене йдіть оба разом,—мовив Стефко, не знаходячи на це ніякої відповіді.—А з бруквою то вже ми якось дамо собі раду.

З шумом і галасом перебігла громадка обдертої, босої та замузаної дітвори через греблю Пелчинського ставу і розсипалася по корчах, що де-не-де покривали сумежні горбики.

Ожили сугорби від частих криків, вигуків та проклять, що дуже неприродно звучали в дитячих иноді устах. Але що-ж, львівська вулиця, це також свого рода школа, де тон і словар для всіх однако-вий і обов'язковий.

1) Лель і Полель—мітичні близнюки, нерозлучні.

— Владку! Начку!—гукав Стефко, видряпавшись вже на верх горбика, з якого міг вигідно оглянути сусідні поля.

Владко і Начко були вже біля нього.

— Ну, що, знаєте вже, куди маєте йти?

— Знаємо, знаємо.

— А уважайте гаразд! Там є й кукуруза.

— І кукурузи наламаємо.

— Тільки треба кляво шпанувати¹⁾, бо в кукурузі може кимати жолоб²⁾, то щоб вас не заскочив.

— Не бійся, ніщо нам не спанеться!—скрикнули брати і побравшись за руки пустилися чвалом по спохові горбика в напрямі до поля.

— А знаєте, куди йти потім?—кричав за ними Стефко.

— Знаємо, знаємо! До Волецького ліска,—скрикнули в відповідь йому хлопці і швидко сховалися в грядках засаджених високою кукурузою. Немов у воду канули в гущавину сутої, шелестячої зелені.

Стефко довго придивлявся з гори, чи не побачить хоч якого сліду їх, але даремно. А проте поле, засаджене кукурузою, зовсім не було таке широке, бо обіймало ледве десять грядок. А далі за кукурузою йшла ширша смуга картоплі.

— Де ті відміни могли підітися?—муркотів сам до себе Стефко, даремно силкуючися своїми міщанськими, підсліпуватими очима здалека проникнути в гущавину кукурузи.

¹⁾ Добре глядіти. (Ів. Фр.).

²⁾ Може лежати хлоп. (Ів. Фр.).

— І що там гуздраються так довго? Чому не копають картофель?

Але в тій хвилі перервав пасмо своїх думок і аж у долоні плеснув здиву. На протилежнім кінці картопляної нивки з посеред високих рядків і напів висохлої напани мигнула йому чорна, обстрижена голова одного з братів.

— Чи бачиш їх! Бухацькі¹⁾ душі!—скрикнув Стефко пронятий подивом. — Я думав, що вони ще в кукурузі, а вони вже все картоплисько спліндували. Ну, не хотів би я слухати того, що зашіврає жолоб²⁾, коли на своїй ниві побачить сліди їх роботи.

Та в тій хвилі пасмо Стефкових міркувань іще раз було перерване зовсім несподіваним робом. Із посеред кукурузи вихилилася кремезна, плечиста постава господаря і відрізала братам відворот. Запізно було ховатися, бо власник почав гукати:

— Тримай! Лапай³⁾ злодіїв!

— Тримай! Лапай!—почулося в відповідь на цей окрик із різних сторін, із сусідніх нив, де працювали господарі та господині, а також із многолюдного тракту, що вів зі Львова на Вілську. Тікати туди, це значило бігти в пастку, де кожної хвили могли їх зловити. Хлопці завагалися.

— А пуп ви мені, ппашки!—заревів господар, наближаючися до братів з розпростертими навхрест руками, як хазяйка, що хоче зловити нараз дві курки.

¹⁾ Злодійські. (Ів. Фр.).

²⁾ Говоритиме хлоп. (Ів. Фр.).

³⁾ Лапати—ловити.

Хлопці, виполошені зі своїх криївок, схопилися разом на рівні ноги і в першій хвилі немов задеревіли. Владко розігнався, щоб бігти до гостинця, але тут уже стояли люди, зваблені криком, створюючи немов формальний кордон. Він зупинився і нараз мов куля кинувся до брата, що з поблідлим лицем і закушеними губами все ще стояв на місці, очима міряючи величину небезпеки. А господар звільна, з розхрещеними руками, червоний і грізний наближався до них.

— Разом на нього, Начку! Сип йому головою в живіт, щоб на місці перевернувся—крикнув Владко, і оба брати, немов два камінці викинені з одної пращі, кинулися до господаря.

Але перечислилися. Замість утешуючих його головами в живіт, наскочили на міцні, жиласті руки, які відразу вхопили їх обох за обшивки.

— Ага, маю вас!—крикнув радісно господар і потрусив обома молодими злочинцями так міцно, що їм аж кости в карку затріщали і в очах замиготіло по сіпо свічок.

— Іще не маєш, псея твоя мати була!—запищав Владко, якому аж слізи спанули в очах.—Начку, вали його головою в живіт, як ти вмієш!

Начкові не треба було й говорити цього. Ледве спав добре на землі по сильнім потрясенню, а вже уставивши свою коротко обстрижену голову як баран до бодення, з усеї сили вдарив господаря чолом під бік так напруго і

несподівано, що цей аж зойкнув і лівою рукою вхопився за бік, випускаючи з неї Начкову обшивку. Але в тій же хвилі він голосно крикнув з болю і підхопив праву руку до уст: рука обливалася кров'ю з довгої, хоч і неглибокої рани, яку заподіяв йому Владко ножем у долоню.

— А щоб вас чорти псбрали, прокляті бахурі! — заляв неборак надогін братам, що втікали з усеї сили, плюнув і зі стоїцьким супокоем виняв із-за пазухи хустку та почав нею зав'язувати скалічену руку.

А хлопці тим часом ях вихор ускочили в кукурузу і тільки зашелестіли високим бадиллям.

— Тримай! Лапай злодіїв! — загукали сусіди, що як раз надбігли на поміч пошкодованому господареві.

— Е, дідька ви зловите, не їх, — мовив господар. — Навіть не трудіться. Нехай собі погуляють, уже я їм дам за своє.

І говорячи це, він припримував зубами один кінець хустки, щоб міг здоровою рукою зав'язати вузол на скаліченій долоні.

— Та що вони зробили вам?

— От бачите! Я вхопив їх обох за карки, думав собі: от діти. Був би протріпав їх трохи та й пустив! А чорт їх знав, що це таке ще мале, а таке вже вправне в злодійським ремеслі. О, з них певно ані один не згине своєю смертю.

— Ну, ну, і що-ж вам зробили? — допитувалися сусіди, більше з цікавості на шпучку хлопаків, ніж спочуваючи шкоді власителя.

— Та ось бачите що! Один із того чортівського накоренку як мене стусо-

нув головою в бік, під саме серце, що я мало не зомлів. Здається, що там зломив мені пару ребер. А другий у тій самій хвилі вихопив якогось шматок гнипа ¹⁾ та як фалатне мене по руці, адіть ²⁾, як закровавив.

— А! — закричали в один голос сусіди та сусідки. — Оппо діпочки! Бодай не вирости більші! Бодай їм батко повісився! Щоб і слід їх загинув! Ну дивіться, люде добрі, що то тепер за покоління виростає? Ісусе Назаренський, наверни їх десь на зломання карку, але не між народ християнський!

— А всьому винно те прокляте місто! — докинув один сусід. — То правдиве пекло, де чорти плодяться. Стягається туди всяка голопа, як мурашки до гнізда, а попім розлазяться відтам і жити людям не дає! Чи городина, чи садовина, чи курка на оборі, чи що найменше, всього пильнуй, ніщо перед ними непевне!

Стара ненависть селян проти міста й міщан відізналася гучною луною серед усієї пої громади, і довго ще важкою хмарою над головами цієї громадки стояли прокляття та нарікання на місто.

А пошкодований господар стояв пимчасом на серед своєї нивки, блідий, але спокійний, і водив очима по загонах, оцінюючи руїну, яку заподіяли йому зухвалі вуличники, особливо в картоплях та кукурузі.

— Ну, і згляньтєся, людонькове, скільки ті шельми наробили мені шкоди! — бід-

¹⁾ Гнип — ніжик.

²⁾ Адіть — дивіться

кався господар, перериваючи безцільні падбкання кумів і кумась.— На ринського-б і не дивився. Ну, і скажіть, як тут чоловік має жити при таких розбою? Адже-ж це розбій у білий день! Але ні, я їм того не подарую. Я їм покажу, куди стежка в горох. Вони думають, що я буду за ними бігати по дебрах, як шалений. Ні, нехай собі летять, я їх віднайду в самім гнізді. На щастя знаю, де їх шукати, це пої грубої грайзлерки на Гончарській харцизяки, не знаю, чи синки, чи вихованки, але мені це все одно. Запакую я їх до Кармелітів¹⁾, нехай там прохи просидяться, а вже гунцвот²⁾ не моє ім'я, коли не попрошу в поліції, щоби їм перед тим порядно вигарбували шкіру.

Не так би був іще співав шановний Волецький господар, як би був знав, що роблять хлоп'ята, вирвавшись з його рук. У граничнім рові, що відділював його кукурузу від толоки, між лопушшям лежала ціла купа наломаних кукурузяних шульок, кілька великих бруквів і купа картоплі. До того складу шмигнули манівцями втікачі і навантаживши свої пазухи, кишені та шапки накраденою яриною, не вважаючи на близькість господаря, виповзли ровом до поблизького яру, а яром погнали в гору до своїх товаришів.

Стефко з гори, захований за терновим корчем, бачив усю ту історію, бачив, як брати попалися в руки господаря, як

1) Бувший монастир Кармелітів, перемінений на в'язницю. (Ів. Фр.).

2) Гунцвот—з німецького, собаче ім'я.

вирвалися від нього і зeszли серед куку-
рузи. Відтоді минула добра хвиля, а хлоп-
ців не було видно. Вже Стефко думав,
чи не перелякалися вони та не втекли
до дому, коли в тім із дна яру, що роз-
з'явився туп же перед його ногами, почув
легке псикання.

— Пст! Пст!

— Хто там? — скрикнув Стефко похила-
ючи голову в той бік, відкіль чулося пси-
кання.

— Чи це ти, Стефку? — запитав припи-
шений голос Владка.

— Я. А що там?

— Ходи сюди, допоможи нам забрати. А
швидче!

Не надумуючися довго Стефко на лоб,
на шию кинувся вниз по стрімкій стіні
яру. Потовкся порядно, подряпав собі ли-
це о якесь колюче зілля, закровавив руки,
якими силкувався задержатися, та за те
в одній хвилі був на дні яру і важко сапа-
ючи стояв біля обох братів.

— Не летить там хто за нами? — запи-
тали брати в один голос.

— Ні, ніхто не летить. А ви що туп
маєте?

— Як то що? Те, по що ходили. На, бери,
поможи нам нести і ходімо швидко до ліса!

Стефко стояв остовпілий на вид здо-
бичі, принесеної в такій великій силі, не
вважаючи на таку грізну небезпеку.

— Чорт у вас сидить! — скрикнув. —
Адже-ж жолоб мав вас у руках. І ви не
боялися ще рвати?

— Бояти то ми боялися, бо як би хо-
тів летіти за нами, то був би міг зло-

випи нас. Але знов як ми нарвали, то гріх було лишити.

—Ну, а як же ви вирвалися від жолоба?

—Га, га, га!—зареготався Владко.—По-пам'ятає він нас! Бачиш, оцим майхром¹⁾ я розфалатав йому руку, як полядвицю.

—А я як кобзнув його маківкою²⁾ під щєблі, то певно зломав йому зо два.

—А він мабуть поміркував собі, що за багато два гриби в борщ, і пустив нас на фрай³⁾.

—Га, га, га!—засміявся Стефко.—Козаки з вас, нема що казати. Го, буде проєн-ня⁴⁾, аж усі чорти розвеселятсья. Ану, голопта, до ліса!

Це мовлячи Стефко свиснув на свою компанію і ховаючися туп по ярах, туп виринаючи мов керпиці з під землі, знов шниряючи мов миші з нори до нори всі поспішали до Волецького ліса.

Не минуло й пів години, а вже в відда-ленім закутку ліса, в ярку, біля коріння кріслатого дуба палахкотів огник із су-хих гіляк і листя, а в жару пеклися кар-топлі і обпереблені з листя шульки ку-курузи, а Стефко сидячи на грубім ко-рені, як який король, видавав накази і обділював розсаджену довкола діпвору рівно покрайними шмапочками брукви.

Начка і Владка знов нема в компанії. Разом із двома іншими хлопчаками вони пішли на губи; ніхто так добре як вони не знає в цьому лісі полянок і корчів, де

1) Ножем. (Ів. Фр.).

2) Ударив головою (Ів. Фр.).

3) Пустив на фрай—пустив на волю.

4) Їдіння, балъ. (Ів. Фр.).

завсігди, не вважаючи на численних ама-
порів грибозбору, можна знайти кілька-
надцять гарних голубінок, сиріжок і ин-
ших губ, придатних до печення. Заким вони
вернуть, компанія перегризає по шматку
брукви, аленайліпші, найсоковитіші шмат-
ки лежать на боці, на зеленім лопусі за-
ховані для тих, що збирають губи. Кар-
топлі ані кукурузи перед їх приходом
ніхто не сміє їсти: упечені шматки від-
кладають на бік у гарячий попіл.

Боже, як чудово довкола! Тиша, сонеч-
ко гріє лагідно, хилячися вже до заходу.
Спарі дуби стоять простягаючи в гору
свої могутні рамена і гріються до сонця.
Лише задумана береза над яром посум-
ніла і мов золоті сльози без вітру ронить
до долу свої пожовклі листочки: кап, кап,
кап! Жовна застукала в конарі¹⁾. Капа-
ють від часу до часу на пів досяглі
жолуді з дубів, і лише десь-колись ледве
чутно долетить до цього відлюдного схо-
вища голос бляшаного дзвінка на шиї у
корови, що пасеться десь за битою до-
рогою, в зубрянському зрубі. Діти са-
мішого не спостерігши затихли, слухають
легесенького хрускоту огнища, озира-
ються докола широко випріщеними оче-
нятами, в яких із під грубої кори міського
зіпсуття, передчасного сиріцтва, нужди
і занедбання проблискує щира радість,
те хвилеве, але чисте щастя, яким на-
дихає людську душу гарна природа. Осб
маленька, жовтава лісова мишка вибігла
зі своєї норки, приваблена теплом і лісо-
вою пишею, сіла на пні під густим корчем

¹⁾ Конар—гилька.

ліщини і нараз немов закаменіла, вперши оченята в невиданий досі кровавий блиск горючого огнища. Потім піднесла до мордочки свої дрібні оксамітові лапки, немов би хотіла ближче придивитися дивному явищу, та нарешті живо рухаючи білими вусиками вскочила на лісковий корч, ухопила навислий на гілячці горіх і моментально сховалася зі здобиччю в своїй норці. Діти з німим подивом гляділи на прегарного звірика, але ніхто не поважився крикнути, тим менше кидати за ним паликами, або сполошити його. По що полошити? Адже воно не робить нікому нічого злого, та й діти також у тій хвили не хотіли робити нікому нічого злого. Це вже не зграя львівських вуличників і шанталавців, аспірантів до криміналу та шпиталів, подення суспільності,—це купка добрих, тихих дітей, що бажають пестощів і любови, здібні до всього, що добре й великодушне, тулилася в яру коло коріння могутнього старого дуба, біля огнища. На жаль це огнище швидко загасне, чудовий день добіжить до кінця, мине хвилина упоєння тишею та красою природи, а суспільність, як була, так і буде вдсятеро прудкіша до пімсти і кари, ніж до любови, пробачення та материнської дбайливості.

— Гурра!—почулися голосні окрики з другого кінця яру, і з зеленої гущавини, немов щупаки з очерету виринули почервенілі з розчіханим волоссям, убрані в павупину та сухе листя, але веселі голови хлопчаків. Шапки несли в руках, а в кожній шапці повно грибів.

— Гурра!—привітала їх уся компанія.

— Оце раз кляві яндруси! Шпануйте, що грибів намухрали! ¹⁾.

— А щоб вас качка копнула! А де-ж ви такі кляві голубінки наскочили?

— Ні, я все своє кажу, що ті бестіони мають до всього щастя. Кинь їх із поду, то вони певно як кіп упадуть на ноги.

— Вибери їм очі, то вони як багач будуть плечима бачити.

Серед таких радісних окриків уся компанія обступила щасливих хлопчаків. Особливо Владко і Начко були в гонорах, до них були звернені всі вищі делікатні промови, вони були, так сказати, героями дня. Від них забрали губи, які під Стефковим доглядом почали чистити і пекти, відломуючи від кожної корінець і щедро посипаючи те місце сіллю. Губ було стільки, що на кожного з товариства випадало по при штуки, а надто лишалось ще по одній для Стефка, Владка і Начка. Розділу губ, як і всіх інших річей dokonувано гуртом, серед сварні та гармідеру, але як найсумлінніше і з узглядненням усіх можливих вимогів справедливості. Тільки Владко і Начко, почувавши свої заслуги, не мішалися до тих суперечок, але сиділи біля огнища під дубом, смачно заїдаючи полишені їм шматки брукви і радісно оповідаючи про свою мандрівку по лісі за губами; пильно слухала їх з випріщеними оченятами і з опвореними устами купка наймолодших

¹⁾ Славні хлопці! Глядіть, скільки грибів назбирали. (Ів. Фр).

у компанії хлопчиків, шести-та семиліпніх лобузів, що заздро і з подивом гляділи на кожний крок братів, хапали кожне їх слово і певне всю ніч, лежачи десь по брудних, вонючих купках своїх нужденних помешкань будуть мріяти про ті чудеса природи, про пригоди серед лісової зелені, про ті приємності та розчарування грибозбору, які в тій хвили так проречисто, доповняючи один одного, розмальовують перед ними Владко і Начко.

— Кукуруза готова! Гей, до кукурузи, бахурня!—кличе Стефко і всі просто кидаються до нього. За кукурузою йдуть печені картоплі з губами—«пансвка справа», як висловився хтось із товариства. Все це споживають серед голосних сміхів, жартів і добродушних допинків. Цей згадує свій «дім», своїх «старих», родичів чи опікунів, той клене майстра, що нагнав його з терміну, інший висміває школу або столярську робітню, — одним словом, конверзація¹⁾ йде загальна, оживлена, суто переплітана пластичними дощепами в вуличнім жаргоні. Діти, що ще перед хвилию були лише дітьми, сотворіннями в ряді інших творів природи, тепер незначно, але цілковито перемінилися на репрезентантів певної суспільної верстви, певного людського типу, і виразно виявили всі особливі прикмети того типу.

Сонце зайшло вже, коли весела, гупірлива громадка по пам'ятній прогульці вертала до Львова. Громадка розбилася на купки, по двоє, по троє, що йшли собі

¹⁾ Конверзація—розмова.

свобідно, не слухаючи вже ніякої команди, тим більше, що Стефко, обпакований досить значними рештками неспожитих картопель (придадуться на голодне завтра!) йшов із самого заду. Дивна річ, що Владко й Начко йшли самі і пригноблені, немов нараз упали з тої висоти, на якій стояли ще перед хвилиною. Ніхто якось ними не займався, ніхто не поспішався прип'ягти їх до своєї групи і вони йшли окремо, один біля другого, і мовчали. Якись недобрі прочуття мучили їх; чим ближче до Львова, тим більше змагалось в них почуття якогось неспокою, якоїсь тривоги, щось немов чорна хмара, вагітна громами та градом, яка своїм своїм наближенням насичує повітря електричністю і викликає незвичайне напруження та тремтіння в нервах людей і звірів. Ні один із братів не силкувався вияснити собі причину цього незвичайного і неприємного стану, на дні дитячих душ клубилося темне почуття вини, але свідомість не осмілювалася зірвати з неї останню заслону.

— Владку, — сказав Начко, коли вже наближалися до Гончарської вулиці стежкою від ципадельної гори, — як думаєш, дуже нас буде цілувати Войцехова, коли нас побачить по таких довгих гуляннях?

Тон і слова мали очевидно намір напровадити на Владка ліпший гумор, але хилили цілі вже хоч би тому, що слова були сказані якось холодно, очевидно по довгим і зусильним надумуванню, та й тон відповідно до того був силуваний і неприродний.

— Еп, що там про це говорити! — відповів поважно Владко. — Що буде, побачимо.

Але й його думка зовсім не була така споїчна, як його слова, навпаки, вона працювала сильно, пворячи фантасптичні плани, як би то і де би то сховатися так, щоб ніхто на світі не міг побачити ані його ані Начка, щоб нависленад ними лихот—яке, від кого і за що, про це він силкувався не думати — минуло, а вони зі своєї безпечної схованки заграли-б йому на носах. І пішли сцени за сценами, як то вони живуть собі ні для кого незримі, а самі бачучи все і всюди маючи доступ, і беруть, що їм подобається, мають усе, ні за що не плачуть, роблять, що хочуть і сміються з усякої біди. А тим часом ноги, хоча з кожною хвилиною робляться немов якісь важкіші, несвідомо і ніби пропив їх бажання несуть їх наперед, що раз ближче до цілі, до помешкання їх опікунки Войцехової. Вже вийшли на перевал ципадельної гори, вихилилися з за її гребеня, і пониже їх стін розсипався весь Львів півмісяцем на дні долини. Левик на місвкому ратуші блискотить і горить в останньому промінню заходового сонця, бернардинсвкий годинник ¹⁾ видзвонює сьому годину, мулярі б'ють у дошки на «фаєрант» ²⁾ десь коло св. Миколая, на пів прозорий блакитнуватий туман стелиться над містом і зливається в віддаленню з темною зеленню ліска на Високім Замку...

1) Годинник на бернардинсвкому костелі.

2) фаєрант — кінець роботи.

Але що це народ стоїть купою на Гончарській, саме перед грайзлернею Войцехової? Мужчини і баби, дроворізи з пилками і сокирами, муляр з кельнею, служниця з двома коновками води. Бойко зі сливами та виноградом у двох кошиках, ганделес із перевішеною через плечі парою старих штанів,—все те обступило когось, слухає чогось, киває головами, жестикулює. З поміж чорних халатів, зрібних сорочок ¹⁾ та перкалевих фартухів і спідниць миготить жовта мосяжова бляха поліціяна. Іншим разом подібний вид був би для хлопців принадніший від медяника і вони що духу побігли би, щоб своїми фігурками побільшити вуличне збіговище, але тепер раптом видалося їм, що було-б далеко ліпше, як би перед грайзлернею Войцехової не було ані живої душі. Що більше, придивившись з гори трохи ближче тій вуличній групі, оба брати почули нараз, що вони підійшли до неї занадто близько і немов на команду завернули назад і пустилися навпеки. І не без причини. В середині групи обік поліціяна вирисовувалася на рожевому тлі вечерового неба кремезна постать господаря з Вілбки, якому вони сьогодні крім шкоди на ниві зробили також шкоду на тілі.

— Лапай! Держи їх!—залунали голосні окрики з групи перед грайзлернею, і раптом видалося братам, що небо покрито-ся густими хмарами, що дерева, які отінюють вулицю, нахиляють свої гиляки

1) Зрібна сорочка—сорочка до роботи.

аж до землі і спиняють не лише їх кроки, але навіть спирають їм дух у грудях, і що вулична курява під їх ногами перемінюється на липку смолу, що чіпляється їх босих ніг, тягнеться за ними і зупиняє їх кроки.

— Ага, тут ви, пташки!—чутти грубий голос над їх головами і якісь тяжкі руки мов молоти спадають на їх плечі і вальють їх обох разом на землю.

— Мамцю! Мамочко! Рятуй нас!—зойкнув Начко заносячися конвульсійним хлипанням, коли тимчасом Владко закусивши губи аж до крові бив руками і ногами, силкуючися вирватися від переслідника. Та даремно. Швидко майже вся вулична юрба зібралася довкола них. Поліціян узяв їх обох за карки і попхнув наперед себе; обік нього кленучи та лаючи поганих лобузів ішов пошкодований господар, а за ними цікава, галаслива вулична юрба.

— До поліції з ними! До арештів! Іще сьогодні протокол зложу!—повторяв господар.

Хлопці йшли машинально, майже не бачучи та не чуючи, що діялося довкола них. Начко все ще хлипав судорожно, а Владко гриз уста. А довкола них літала груба лайка і прокляття побожних кумась, крепкі допинки робучого люду і вереск вуличної дітвори.

— Мій боже, таке то ще мале, а таке вже зіпсоване,—зітхала якась бабуса, милосерно киваючи головою.

— А щоб їх і повішали, то не було би шкоди, моя кумочко,—викрикнув пискливий голос Войцехової насеред вулиці.—

Бо ви не знаєте, скільки я з тими бахурами день у день нагризуся, намучуся, скільки їх наповчу та навпоминаю! Але де там! Видно, що вже одно з другим вродилося під такою злодійською зіззодою. Богу дякувати, що вже їх тепер беруть, принаймні клопоту позбудуся.

Владко йдучи по перед поліційном поруч із своїм братом, чув оці слова. Голос Войцехової був йому аж надто добре знайомий.

Навпаки своїому звичаєві цим разом хлопець нічого не відповів їй, але порівнявшись з нею і бачучи, що вона дивиться на нього, показав їй язик.

— О, бачите, злодійське насіння!—заверещала Войцехова.—Ведуть його на кару, а воно ще не покидається своїх чортівських штук. Чекай, чекай, ти урвистелю, будеш ти тепер знати, кому показувати язик! Пізнаєш ти, до чого ведуть твої збитки!

— Але той другий видається якийсь тихіший, попульніший,—мовила якась добродушна молодичка.

— Куди тобі!—закричала Войцехова.—Один як і другий росте для шибениці! То тиха вода, що береги лупає, мовчок, але ні на волос не ліпший від тамтого. Де один, там і другий. Ні, кумо, я все своє кажу: що під злодійською зіззодою вродилося, це лише шибениця направить!

Брати не чули вже того гострого засуду: в супроводі поліційна, пошкодованого господаря і юрби цікавих вони пошкандибали до поліції.

ПОКИ РУШИТЬ ПОЇЗД.

— Черепаха їде!

Локомотива — «Черепаха» ще спала. Спочиваючи на прбох парах масивних спалевих коліс вона бовваніла в ряді інших машин, потонувши долішньою половиною свого тіла в густій пітьмі, що залягала простору шопу. Тільки горішня часть шопи легесенько розвиднювалася. Крізь грубе, ровковане, зеленкове скло, з якого був зроблений дах шопи, просочувалися перші хвилі літнього досвітка, ті слабенькі, синьо-рожеві, напів сонні ще усміхи природи. До шопи вони доходили в десятеро слабше, ледве замітно, сіро-зеленкуватими проблисками. В тих пробликах лійковатий грубий комин машини і її кремезний круглий хребет зарисовувалися серед темряви якимись фантастичними контурами.

— Черепаха їде! — крикнув голосно надкондуктор, проходячи поуз шопи, та так, щоби його почули робітники, що спали тут же побіч. І вони почули його. В комірці, що служила їм спальнею, зчи-

нилася метушня, почулися заспані голоси, гуркіт стільців, пропіяглі позівання, плюскіт води, котрою робітники промивали заспані лиця. і по якімось часі два чоловіки в робітницьких блюзах відімкнули широчезну браму шопи і ввійшли до середини.

— Ну, стара, спиш?—мовив один, клеплючи «Черепаху» по залізнім живопті.— Ану-но, покажися, як ти виглядаєш!

Крізь відчинену браму бухнула до шопи широка хвиля світла—не того різкого, соняшного, бо сонце ще не зійшло, а того лагідного, поранкового, що плило просто з безмірної синяви неба, з рожевих рум'янців і золотих проблісків сходу, від блілого місяця, що запізнившись насеред неба немов не знав, що робити з собою, чи сховатися де, чи світити, чи загаснути. При тім світлі видно було в шопі досить добре і робітники почали поратися біля «Черепахи». Вони чистили її, підмазували колеса, вигрібали попіл із паленища, наповнювали водою кошел. Рівночасно два палячі¹⁾ з гуркотом накидували в пендер кам'яного вугля, перекидаючися якимись не дуже приязними словами. Осб надійшов і машиніст і почав щось поратися коло машинерії, тупи підмазуючи оливою, там ступаючи невеличким молотком, там знов відчиняючи і замикаючи якусь кляпу.

Але «Черепаха» стояла холодна, нечутлива, мов заклята царівна в скляній труні. Крізь скляний дах її труни заглядав чим раз цікавіше молодий день; його зеленкуваті, скляні очі почали звільна

¹⁾ Паляч—кочегар.

наливатися зразу сріблястим, далі золото-рожевим блиском. Крім шелесту щіток, котрими чищено машину, брязкоту залізних лопат і гуркоту вугля в тендері не було чути нічого. Робітники робили своє діло мовчки; один паляч покинув роботу коло вугля і пішов до дому снідати: йому прийдесться їхати сьогодні з «Черепахою» в дорогу. Машиніст позівав. Була п'ята година; він спав ледве чопири години і мав перед собою ще оцю п'ятигодинну туру¹⁾, поки дістанеться до дому і буде міг відпочити цілих дванадцять годин

Машина ще спала.

— А що, буде гопова «Черепаха»? — крикнув надкондуктор, вертаючи зі свого обходу і зупиняючися в брамі... Його груба, висока фігура ясно відрисувалася на тлі сходового неба, облилого величезною пурпуровою пожежею з золотим, тепер уже аж до білості розжареним низом. В тім світлі кругле, товсте надкондукторове лице виглядало мов налипте огнем, а його чорна, густа борода була немов перепикана пурпуровими нитками.

Робітники не відповідали нічого. Обчистивши і впоравши машину, вони помагали накидати вугля в тендер. Тільки машиніст буркнув недбало:

— Зараз буде гопова.

— Прошу казати розпалювати. За чверть години заїздайте! — мовив надкондуктор і пішов далі.

1) Тура — шлях, маршрут.

Паляч від «Черепахи», згорбившись мов віл, коли його впрягають у ярмо, подався на своє місце, східцями між машиною і тендером, і випростувавшись на хвилю щез нараз. Зігнувшись він попонував у темнім гирлі паленища і почав розкладати вогонь. Зразу він поклав і підпалив кілька дрібних соснових полін, а потім, коли ті горіли, почав обкладати ту вапру з боків і зверху вуглями. Дим синявими клубками вився з вапри, псопливо ¹⁾ заліпав палячеві в червоні, кров'ю підбігли очі, але цей не противився, робив своє, привик до того. Швидко в паленищу гудів і тріщав уже чималий огонь; купа вугля, накладена палячем, завалилася, жевріючи та тріскаючи, її привалювали щораз нові вугляні брили. Дзвеніла залізна шуфля ²⁾, накидаючи їх в огнище, але в кіпті було ще тихо.

Машина ще спала.

Та ось у кіпті почулося легеньке булькотання, мов несмілий ропіт якогось нового, ще слабого і несвідомого життя. Ось легкою струйкою понеслися з труби перші клубки білої пари, понеслися і зараз перестали, спинені вмілою рукою машиніста. Гов, дітоньки! Не туди вам дорєга! Будьте ласкаві он туди, у той поллок, у той порожній вал! Сміло! Сміло! Самі собі відчиняйте дверці! Не ждїть, дітоньки, аж вам хтось відчинить. І не бійтеся, що там трохи тісно. Тільки сміло! Тільки далі. Потісніть ся трохи,

¹⁾ Псопливий—пустопливий.

²⁾ Шуфля—лопата.

бо в тій тісноті ваша сила. Тільки там ви пізнаєте, хто ви і що можете!

«Черепаха» дрогнула. Щось мов важке зітхання стрепенулося в її залізному нутрі.

— Ах, як же я смачно спала!

Вона прокинулася. Вже в паленищу вогонь гуде. Вже в кіпті вода починає грапи мов у величезнім самоварі, зразу довгими, пискливими понами, далі жалібно, мов просячися на волю, далі уривано, грізно, мов сварячися і грозячи, а ще далі люто клекотячи, бульбочучи, ревучи та виючи. Та машиніст не дбає. Він радий тим проявам сили, він знає, що вони мусять ще побільшати, геть значно, значно побільшати.

— Е, небого, «Черепахо», не так ти ще в мене заспіваєш! Ану, Максиме, піддавай жару!

Паляч Максим працює не озиваючися. Дзвениць шуфля, гуркочуть брили кам'яного вугля, що кояться в паленище, кров'ю налилося Максимове лице, під копиться градом із його закоптілого чола. Гуде вогонь, грає котел. Ось рушився палок, а на версі машини манометр зробив перший оборот. Машиніст ухопив за стерно. Почувся довгий свист. «Черепаха» рушила з місця.

Рушила і немов завагалася. Її рух був лінивий, і зараз же з бокових її вентилів бухнула пара сичачи спрашенно. Але машиніст держав її в руках. Випустивши пару, скільки йому треба, він клацнув маленькою ручкою і замкнув кляпи. Цей маленький, невинний рух машиніста був

немов удар незримого батога для цього величезного залізного коня. Вона стрепенулася, фукнула раз, потім другий, третій, а далі фукаючи частіше, частіше, частіше вийшла з шопи. Ціле її тіло, а особливо її мідяні та мосяжні прищіпки, гачки, кляпи, шруби—все те заблищало на сонці, заіскрилося. Гордо та пишно сунулася «Черепаха» по шинах¹⁾, не кваплячись, поки не спала на своїм місці.

— Пришибувати опих п'ять тягарових вагонів!—крикнув надкондуктор. «Черепаха» рушила. Це починалася вже її робота. Вона свиснула скажено, зашипіла, мов тисяча лютих гадюк, затемнила сонце на хвилю клубами пари і бовдурями диму,—бачилось, спрах не рада була йти до такої низької роботи, як шибування вагонів та й то ще тягарових. Та дарма, мусіла.

Ось уже вагони пришибовані, поїзд, що має йти з «Черепахою», уставлений і вона гордо стоїть на його чолі. Забрязчав перший дзвінок. Один робітник бігає з вагону до вагону змитаючи та роблячи порядок у нутрі; другий залізною вилкою напинає на поїзд линву безпеченства, вкладаючи її в гачки на кожному вагоні; третій порасться коло коліс, підливає оливи на осі; інший іде верхом по вагонах і наливає керосину до ламп. Кондуктори ліниво помагають побіля вагонів. Публіка спягається помалу.

«Черепаха» стоїть і жде. Здалеку подумав би хто, що вона нічим не відмінна

¹⁾ Шини—рельси.

супроти тої «Черепахи», що перед годиною спала опам у шопі. Та підійдіть до неї ближче! Вона вся аж пашисть тасмним огнем. У її нутрі вже не булькоче, не сичить, не клекопить,—вона вся, всіми своїми частями грає, бренисть, мов муха зловлена в павутину. Манометр ліпає мов шалений. Машиніст держить за стерно, готов кожної хвилі пустити в рух цю величезну, сконцентровану, скажену та при тім вповні опановану силу. Обернена чолом до сходу «Черепаха» глядить своїми скляними, підсліпуватими очима на безконечну, рівну дорогу. Вона без руху, але бачучи, як сказано б'ється її металевий пульс-манометр, як люто вищить її нутро, так і боїшся, що ось-ось вона зірветься з місця, скочить мов дикий звір і побіжить, пожене в безвісти.

—Від'їзд!—крикнув кондуктор із заду поїзду.

—Від'їзд—крикнув другий.

—Трарара! — заграла трубка надкондуктора.

Машиніст торкнув «Черепаху». Свист—аж у вухах залящало. Шипіння аж боки машини мов надулися з напуги. А потім фу! фу! фу-фу! фу-фу! фу-фу-фу-фу!

І пішло фукання часто, частіше, ще частіше, поки його не заглушив гуркіт поїзду, стук коліс о шини, брязкіт ланцюгів і якорів, уся ота колосальна, дика та могутня музика поїзду, що входить в рух.

А «Черепаха» на чолі поїзду не йде, а пливе, бренисть, фукає, робить боками, премтить, сипле іскри, бухає димом і

парою, мов жде, не діждеться тої хвили,
коли буде могли вповні розігнатися,
розбігтися, показати свою силу. Ану,
просторе, тепер ми поміряємося. А гей,
дорого,—під ноги мені! Ану, кілометри
назад, назад поза мене, десятками, сот-
нями! Живо, живо, бо «Черепаха» їде!
Далі, «Черепаха»! Наперед, усе наперед!

1898 р.

БЕЗ ПРАЦІ.

Казка.

I.

Був тут собі в нашому селі Іван, парубчак здоровий і вродливий, але такий лінивий, такий лінивий, що нехай бог боронить. Так і прозвали його Іван Лінюх.

Що правда, лінивство його багато де в чому неподібне було до його або твого лінивства, шановний читачу, і коли-б нам прийшлося що-дня зробити хоч половину твоєї роботи, яку звичайно робив Іван Лінюх, то без сумніву нам би здалося, що ми зробили бодай половину мітологічних Геркулесових робіт. Іван уставав геть-геть перед сходом сонця, кормив, поїв і чистив худобу, клепає косу, в'язав льон, косив, молодив, рубав дрова, що аж іскри скакали, молов зерно на ручних жорнах, двигав тягарі, різав січку, носив воду з річки, одним словом робив тисячі тих важких, а ненаспанних праць, що становлять зміст хлопського ¹⁾ «життя». Від рана до ночі все на ногах,

¹⁾ Хлоп, хлопський—в Галичині те саме, що селянин, селянський.

все занятий, він мало чим ріжнївся від незлічимої многи тих сірих поспатів, що розсипані по широкім божім світі, лаять і снують ся по ньому мов мурашки і гинуть як мурашки. Вони спановляють неначе частину самої елементарної сили тої землі і майже не лишають по собі ані крихти того, що називаємо історією. Живуть, щоби працювати, а працюють, щоби з голоду не вмерти—ось і все. І так раз у раз; із покоління в покоління, без ніякої зміни, без ніякого полегшення, без ніякого—сказати можна—поступу. Та про те було щось таке, що відрізняло Івана з поміж сірої хлопської маси, а це було власне його лінивство. На лихо йому, лінивство це не могло проявлятися в ділах, а по за-для двох причин. Раз тому, що Іван був мужик, а мужик хоч би й найлінивiший, звичайно мусить десять раз більше робити, ніж найробучіший «інтелігент». А по-друге, доля немов наперекір його вродженому лінивству, чисто на сміх та на глум, зробила його наймитом, бідолахою без поля і ріллі, без хати і роду. Виріс між чужими, поштуркуваний, занедбуваний і кривджений, служив за харч і одежу,—от тим по звичайний тягар хлопського життя пригнітав його з подвійною силою.

«Нанявся—продався»—каже приповідка, а що-ж би то був за господар, котрий би купивши таку цінну річ, якою є людська сила робоча, не спарався визискати її як найосновніше з усіх боків, до останньої краплини?

От тому-то ліни्वство Івана Лінюха не могло проявлятися на ділі, то значить тим, щоб він нічого не робив. Про це при його стані навіть гадки не мало бути. Вроджена його хиба проявлялася тільки в його неохоті до всякої праці, в тім, що він раз-у-раз бурчав, зіпхав і проклинав. Бурчав і нарікав він встаючи рано, проклинав сходяче сонце, з ненавистю поглядав на ті ниви, злипі його потом і оброблені його руками, а які приносили весь дохід кому іншому; а хоч ніколи не міг відважитись на те, щоби проклинапи або бити господарську худобу, ту худобу, до котрої, звичайно прив'язувався цілим серцем, мов до найближчої рідні, то все таки годуючи, поючи і чистячи улюблені воли або жеребята він «виварачав» на господаря, бурчав на багачів взагалі або проклинав власну долю, що так уперто силувала його здобувати кожний, хоч би найнужденіший, шматок хліба працею, а надто ще такою важкою, пекельною працею. Не за діла запим,¹⁾ а за слова і «охвату» осудили Івана селяне, прозвавши його Лінюхом. І по своєму вони мали рацію, гулюкаючи на Івана, погорджуючи ним, посмішковуючися з нього, нерадо приймаючи його в найми. Хоч сам Іван робив добре, але його вічне бурчання, квасне та якесь заспане лице, осовілі очі, все те обдавало його якоюсь атмосферою лінивства, котра заражувала і обезсилювала других. В роботі хлопській, рілничій, переважно гуртовій, приклад,

1) Затим—з польського, отже.

заохота, ота зараза моральна займає дуже велике місце. Робітник охочий, веселий, жартовливий та співучий, у якого «очі грають» і «жили ходять» при роботі, є великим скарбом; хоч сам він не раз менше робить ніж другі, але під гомін його жартів, вигадок та пісень, на вид його палких очей, здорового, ясного лиця і хупких та кріпких рухів робота всім іде спірніше, лекше і краще; здобуток показується звичайно багатий і люде не попомнені та вдоволені самою працею більше, ніж заплавою. «Такий уже дух на робітників наскочив» — говорять господарі і добре пильнують, щоби того «духа», то є власне того робітника, що так уміє другим «духа додати», задержати при собі як найдовше. Зовсім инакше діється з лінивим робітником. Недарма говорить приповідка: «при дні не їж, а весело дивися!» Такий робітник, що не весело дивиться, може собі робити й найліпше, але для господаря його робота не має ціни: сам його вид, його ліниві рухи та його бурчання роблять йому більше шкоди, бо знеохочують других, заражують їх лінивством, бунтують їх. І робота їм тяжка, їда не смашна, і час довгий, і господар нелюдяний, і плата мала, а при кінці показується, що й зробили вони мало і не до ладу. А що найголовніше, що головний винуватець звичайно чинить вид, немов то «моя хата з краю, я нічого не знаю»; його робота найліпша, закинути йому не можна нічого і господар мусить мовчки сам в собі гнути злість, та хіба зарікатися, що на

будуче не прийме до роботи прокляту-щого «бурмила».

От таким то бурмилом у сілєсвкій роботі був і наш Іван Лінюх і це була причина, що його не любили господарі і не радо брали його на службу, платили йому менше чим другим, а кормили його гірше, а нераз навіть без вини наганяли зі служби. Та все це не то що не поправляло, не підохочувало Івана, а все більше квасило його, знеохочувало до праці, до життя і людей, до цілого світа. Робота була для нього найнелюбіша, найогидливіша річ на світі, була найбільша його прикрість, копру він кожного дня, кожної години мусів поборювати з найбільшою напругою всіх своїх сил, а в копрій про те ніколи не міг засмакувати.

II

Одного дня післав господар Івана до ліса, щоби дров сухих нарубав, в'язанку нав'язав і до дому приніс. Днина була лішня, робуча і господар не хотів для крихти сухариння мучити коней. А що Іван змучився—це байка. Такому лінюхові це навіть до здоров'я причиниться, коли трохи примне кости.

Ішов Іван у ліс із сокирою за ременем та й бурчав і кляв ненастанно. Прийшов, сів на старім пеньку, щоби хвилю відпочити, але не переставав бурчати та перебендювати.

— Господи,—зітхнув він нарешті,—що тобі завинила душа моя, що ти її засудив на оцю вічну капоргу! Чи-ж не змилуєшся наді мною, чи не дозволиш

мені хоч рік, хоч місяць, хоч пиждень
жипи спокійно, щасливо, без пої про-
клятої праці? Ой, бо допекла мені вже
до живого та праця! Ненавиджу її, як
невольник свої кайдани, але так само,
як невольник кайданів, так я її не можу
позбутися й на хвилину. Навіпв у сні не
перестаю працювати, не можу розста-
тися з моєю мукою. Боже, змилуйся на до-
мною! Позволь мені хоч день один, хоч
одну годину прожити без праці, без думки
про працю!

Слова ті, висказані вголос, дивно якось
задзвеніли в Іванових ухах. Зірвався на
рівні ноги і напружив слух; здавалося
йому, що в голосі його власних слів дзвен-
нів якийсь інший, чужий голос, гострий,
що сверлував його душу і наповнював її
дивним неспокоєм. І ось він заглубив
свій слух в лісову тишу, в ту тишу, го-
лосну, живу і вічно рухливу, мов хвилю-
вання океану. Але нічого особливого не
почув. Було саме полудне, сонце пекло і
жеврило посеред безхмарного неба; вели-
чезні дуби, ялиці і берези дрімали не-
движно над Івановою головою, розкішно
гріючи свої вершечки в соняшнім скварі;
в тіні їх гущавини грались мільйони дріб-
нюсінських комариків, а рої їх підіймались
і опускались мірно, видаючи своїми криль-
цями ніжний, ледве чутний, але мело-
діиний шелест, немов сонний бренькіт
якогось чародійського інструменту. Чим
довше вслухувався Іван в той бренькіт
над своєю головою, тим більше йому зда-
валося, що душа його впливає в якийсь
новий світ, напів прозорий, таємний,

близько сумежний з дотеперішньою дійсністю, та все таки зовсім від неї відмінний. Опанувало його якесь незвичайне вколисання, немов могуча, тепла, м'ягка хвиля несла його кудись, а він, любуючись, безвладно дається їй нести в безвісти.

В тім нараз якийсь новий, гострий та проймаючий тон затремтів у повітрі. Захитав він попередню гармонію, але не розстроїв її. Був це тон також тихий, ледве чутний, немов би брєніла золота мушка, але тон дивно якось сконцентрований, загострений, бачилось—повний нескazanого болю і роспуки, невимовного благання. Іван відразу пригадав собі, де і коли він чув той тон.

О, це було давно! Ще Іван був паспухом і враз із другими хлопцями пас господарську худобу в тім самім лісі. Ото ж одного разу товариш його, Гринько, звернув його увагу на велику, чорну, блискучу муху, що крутилася довкола коров, але не сідала на них. Іван ще ніколи не бачив такої мухи, то й цікаво слїдив за нею очима. Гринько також. Нараз побачили, що муха сіла на смереці, а надибавши в ній вузеньку дірку від вигнившого сучка, влізла в ню і сховалась.

—Ага, маю її! —скрикнув Гринько і надибавши відповідний патишок, заткнув його в ту дірку і ув'язнив муху.—Слухай, як грає!—кликнув тоді, притуливши ухо до смереки.

Іван з якоюсь трівогою притулив і собі-ж ухо до смереки і почув звук тихесенький, тонесенький, та такий безмірно проймаючий, напів болющий а напів

жалібний і благаючий, що ціла його істота застремтіла якимось неказаним смутком.

—Гриньку, випусти її!—скрикнув він.

—От-то був-би я дурнем!—відказав Гринько.—Добре, що її маю. Нехай мені грає!

І поштуркавши запичкою, знов приптулював ухо до смереки і радісно прислухувався досить довгу хвилю, а вкінці сказав:

— Але грає! Бігме, що гарно грає!

—Пустити її, Гриньку,—просив Іван.—Мені її жаль.

—Кого тобі жаль? Мухи? Ха, ха, ха! От-то мені велика худоба муха!

—Але по що-ж і муху мучити?

—Як то по що? Нехай мені грає!

—Пустити її, Гриньку, піду тобі худобу з Глибокої добрї завернути.

—Іди, б-зуме, чого тобі захочеться! Не пущу її, бо мені не хочеться. А худобу завернути ти й так підеш.

Іван не випирився, бо знав з гори, що так буде, а коли-б того не хотів учинити, то старший пастух ще й в карк його наб'є. Та все-таки стрібував поставитися на упір з іншого боку.

—Ну, то я сам її випущу!

—Ані мені важся!—скрикнув Гринько.—Це моя муха! Я її зловив і буду її тут примати, доки мені сподобається. А як би ти мені поважився її випустити, то такий тобі празник справляю, що тобі нічого більше не буде треба.

Гринько був старший, дужчий, сміліший від Івана, а надто був багачівський син і міг Іванові допекти тисячними способами,

коли тільки захотів. Тож Іван не всмі-
лився задиралися з ним, тим більше, що
Гринько все ще стояв коло смереки, дер-
жачи рукою запичку і від часу до часу
прислухаючися гранню ув'язненої мухи.

— Але-ж то грає!—радісно скрикнув
Гринько.—Ще я не чув мухи, копра би
так грала. Послухай лишень, Іваську!

Іван хвилю вагувався, а вкінці немов
щось попхнуло його до смереки, прило-
жив ухо і слухав.

Писк не переставав і проймав його
дрожжю. Якийсь глибокий жаль проймав
його. А коли вкінці відірвався від смереки
і пішов далше за худобою, то розпуч-
ливий, жалібний бренькіт немов усе біг
за ним наздогін, сверлував і мучив його.
Довго Іван не міг заснути тої ночі, а й у
сні бачив нещасну муху зашпунтовану в
дереві, чув її писк, але в сто раз голос-
ніший, немов зойк вітру в скальних за-
ломах або немов завід жінки над мерцем.

— Ні вже, будь що буде, а завтра мушу
її випустити!—сказав Іван сам до себе.—
Скоро тільки худобу вижену до ліса, за-
раз забіжу до тієї смереки і випягну за-
пичку. Нехай собі бідна муха летить до
своєї хапи!

З тою постановою Іван заснув.

Та тільки на другий день не так ста-
лося, як він собі уложив. Господиня збу-
дилася трохи за пізно, а поки подоїла
корови, поки прилагодила Іванові до тор-
би їду на весь день до ліса, поки Іван
дігнав худобу з села до ліса, вже сонеч-
ко на небі підійшло «на дві коцюби».
Коли Іван зі своєю худобою прибав до

вчорашньої смереки, застав там уже всіх других пастухів. Гринько розповідав їм про муху, показував запичку і всі один за другим припикали ухо до смереки, а послухавши довшу або коротшу хвилю, потверджували, що «славно бестія грає».

— Ага, ось іде Іван Лінюх!—скрикнув один пастух, побачивши Івана.

— І як звичайно, останній надлазить!—додав другий.

— А знаєте,—сказав Гринько,—він учора мало що не плакав за оцею мухою!

— Як то за мухою?—запитали всі гуртом.

— Ну так. Під милий біг мене просив, щоби я її випустив.

— А то за про що?

— Або я знаю? Казав, що му її дуже-ж то жаль.

— Жаль йому мухи! Ха, ха, ха! Мушачий тато! Мушачий тато!—сміялися пастухи, скачучи довкола Івана і поштуркуючи його зо всіх боків.

— Е, дайте йому спокій!—сказав один. Може то його мати або баба-відьма по смерті мухою перекинулася, то він так за нею просить!

Хлопці дивно якось глипнули по собі при тих словах. Прикро їм зробилося, замовкли. Аж старий пастух, парубок може двадцятилітній, розбуркав їх.

— Що ви, дурні, дурниці вигадуете! Махайте за худою! А коли Гринько зловив собі муху і хоче її тут для музики примати, то нехай ніхто не сміє її випускати! Розумієте!

Сім день привала та музика; сім день ув'язнена муха бренила в дереві. Іван сам не знав, що з ним діялося через тих сім день. Муха в смереці не сходила в нього з думки. Коли їв, зараз собі пригадував: а муха там десь бренила. пищила, з голоду гине! Коли лягав спати, думалося йому: а муха там не має спочинку, все пищила! Коли будився, перша його думка була: а муха там десь пищила у пільмі, не бачила сонечка, до которого так полискувалася і крильцями мерехотіла! І хоч пасучи худобу часпо переходив коло тієї смереки, то все заставав там когось з пастухів, що слухав «музики», то є бренькоту мухи. Інколи й сам він прикидав ухо до смереки і за кожним разом дізнавав вражіння так само сильного і потрясаючого, як і за першим разом. Може бути навіть, що заспрагли йому в пам'яті слова пастуха, що муха то та може бути його мати або баба, перемінена за кару в таке сотворіння, бо інакше відки-ж би в нього брався такий жалі, коли всі другі тільки втішаються «музикою»?

А бренькіт у смереці за кожним днем ставався що-раз слабший. Вкінці сьомого дня, коли Іван нарешті перший прибув до ліса і не застав нікого коло смереки, він відважився витягнути прокляту затичку, щоб випустити муху на волю. Але муха з дірки не вилазила. Припулив ухо до смереки—нічого не чути.

Вспромив у дірку тоненький папичок, але в дірці ніщо не рухалося. Ось він устроїв назад давню затичку, щоб

другі не казали, що він муху випустив. Ще раз припулив ухо до смереки і над-
слухував уважно, але бренькоту не було
чути.

Очевидно муха здохла з голоду і муки!

А тепер нараз, по чотирнадцяти ро-
ках в уха його врзалося, мов вістря
ігли, те саме бренькотання, котре ко-
лилось через сім день по днів чув у сме-
реці. Він мимо волі запремтів і огля-
нувся довкола. Боже, чи-ж це була б річ
можлива? Він як раз коло тої самої сме-
реки, в копрії перед чотирнадцятьма
роками його пуспий повариш Гринько
зашпунтував нещасну муху. Що більше,
в смереці спирчав іще той самий пати-
чок, копрій тоді Гринько віткнув був у
дірку з мухою. А той понесенький
бренькіт—відки він розлягався? Іван од-
ним духом поскочив ід смереці, припу-
лив ухо—і мало не зомлів. Жалібний, бо-
лючий і наскрізь прошибаючий бренькіт
справді виходив із тої шпарки, затканої
патичком!

Одним сильним поривом Іван витягнув
затичку.

Якесь тяжке, глибоке зітхання прой-
шло по цілїм лісі і голосною луною віді-
звалося в Івановій душі. Потім хвилина
мертвої тиші. Потім щось тихесенько
зашелестіло в щілині дерева. А потім
звільна зі щілини почало щось висува-
тися. Іван з несказаним жалем і спів-
чуттям вдивлювався в ту чорну точку,
в копрій, бачилось, пізнавав чорні лапки,
і чорну, блискучу голову мухи. Але чи-ж
це була муха? Чорні лапки, коли їм ближ-

че приглянувся, видались йому почорнілими, кісплявими руками, зовсім подібними до людських, ба й голова почала набірати людської подоби, почала більшати, змінювати барву і вигляд. Іван остовпів з переполоху і закрив лице руками. А коли по хвилі відняв руки, перед ним стояв старець з довгою бородою, скулений, з лицем, що виражало несказанну втому і ослаблення, в одежі незвичайній, фантастичній не то пустинника, не то божевільного.

III.

— Всякое дихание да хвалить господа! — скрикнув переляканий Іван.

Старець усміхнувся жалібно і простяг до Івана обі руки.

— І я хвалю, синку, і я хвалю — сказав тихим ледве чутним голосом. — Ох, спасибі тобі, небоже, сторицею спасибі, що ти увільнив мене з цієї страшної темниці!

— То... це... ви були, дідусю? — пробулькотів Іван, не знаючи, що має сказати і до кого говорити. — А я думав, що це муха.

— Ой, муха, синашу, муха! Ворог мій тяжкий перемінив мене в муху і гонився за мною в виді чорної жовни, а коли я перед ним сховався до цієї шпари, то він шепнув тому дурному хлопчиськові, що би мене заткав кілком! Ой, та й протерпів же я, протерпів, боже мій єдиний!

— Але хто-ж ви такий, дідусю? — запитав Іван.

— Я, синашу, Дід бескидський ¹⁾, може чував що коли про мене?

— Дід бескидський? Той сам, про коп-рого казки на вечерницях розказують?

— Той сам.

— Про копрого говорять, що під землею живе і Довбушевих ²⁾ скарбів пильнує?

— Той сам.

— А правда це, дідусю, що тих скарбів така сила, що й на двадцять чотирі вози би їх не забрав?

— Далеко більше, небоже.

— А правда це, що ви на Чорногорі обернули до гори дном пий камінь, на котрім Довбуш викував хрест на знак, що під тим каменем є вхід до печери з його скарбами, так що тепер ніхто ані того каменя, ані того входу віднайти не може?

— Правда, синашу, правда, здвигався я погано при тій роботі, аж мені щось в крижах трісло, так що відтоді випро-спуватись не можу.

— Так вам преба!—скрикнув Іван.— Було не лакомитися на чужі скарби, котрі-б може не одному бідоласі в пригоді спали.

Дід довгим, сумовитим поглядом змі-ряв Івана.

— Ей, сину, сину,—сказав,—яка-ж ти ще дитина.

¹⁾ Бескиди—часть гір Карпат, де живуть українці.

²⁾ Довбуш—гуцульський опришок-ватажок про якого серед наших верховинців, гуцулів, ходять різні оповідання в роді як про Кармелюка, Гаркушу.

— Добре вам казати: дитина, — скрикнув обурений Іван. — А ось як би вам прийшлося так як мені на кожний кусник хліба, на кожну мізерну лахманину так тяжко гарувати та зносити людські примхи, то певно-б ви не тої заспівали.

Дід нічого на це не відповів, тільки раз-у-раз жалісливо хитав головою.

— Але що-ж це за такий ворог, — спитав з перегодом Іван, — що вас запакував у отсю щілину?

— Це найстарший опир і чарівник з Бусовищ. Мав він від давна на мене злість, ще за-для небіжки жінки.

— То ви їй жінку мали? — скрикнув Іван.

— А як же, синку, мав! І лишила мені одним одну дитину, донечку. Господи мій, що то пам з нею сталося? Чотирнадцять літ, як один день тому, лишив я її, ще в колисці, малесеньку, тільки мій слуга, спарий Віюк, сліпий остався при ній. Чотирнадцять літ я промучився в тій проклятій шпарці, тоскуючи не стільки до свободи, до ліса, до скал, до гір, скільки до моєї коханої дитини. Ой, сину, що я перетерпів за пих чотирнадцять літ, що я перетерпів! Але господу богу слава, тепер усе минуло, тепер я вільний! Ти, синку, мене увільнив, і я побі віддячуся. Ходи зо мною до моєї хати. Веди мене, небоже, бо я такий змучений, такий ослаблений, що не знаю, чи ї здужав би доволоктись до дому.

— А далеко ваш дім?

— Дім мій, синашу, великий. Коби ми тільки добралися до першого входу, то там я вже дам собі раду.

— То добре, ходімо! — сказав Іван.

Дід поступив пару кроків, але зараз же мусів сісти на пеньку.

— Ні, синку, — сказав спогнуци — не можу я йти. Ще раз мушу тебе просити о прислугу. Візьми мене на плечі, пронеси старого, не пожалуєш свого праду.

Хоч і який лінивий був Іван, та цим разом він не дався довго просити і взяв Діда на плечі. Старий був легесенький як перо, так що Іван майже не чув його тягару на собі і йшов зовсім свободно.

— Ось туди, синашу, ось туди! — сказав Дід, показуючи Іванові зарослу, майже незапримітну лісову стежечку, що вела стрімко під гору і, бачилось, губилася в гущавині.

IV.

Зразу ніс Іван Діда на плечах з охотою і не чув ніякого тягару. Стежка, зразу доволі не вигідна, потім пішла по рівному, а далі скотилася вниз. Але коли опісля прийшлося лізти знов під гору, коли Іван кілька разів потикнувся, коли кілька букових галузок цвігнуло його по лиці, пробудилася його натура і він почав воркотіти. Зразу стиха, але далі все голосніше.

— Що я дурень, цього хіба сліпий не побачить! А щоб тебе триспенний з такою коренюкою, мало чоловік не впав!.. Чи чорти мене підвели дряпатися десь, кудись на лису гору!.. І по яку другу голову я власливо туди плентаюся?.. — Такі і тим подібні уривані речення час від часу вилітали з його уст, при чім він раз-

за-разом енергійно сплбовував і зовсім не енергійно охав та постогнував.

Дід тимчасом сидів спокійно на його карку, звисивши йому обі ноги на груди, і бачилось, що зовсім не чув Іванового воркотання. Та все-таки дивна річ: від хвилі, коли Іван почав воркотати, почув він також на собі деякий тягар. Зразу незначний, але по мірі того, як змагалася його неохота, збільшувався й тягар. Зпочатку Іван мав таке почуття, що несе сокиру за ременем, пізніше—що має на плечах невеличку боклажку горілки, по якімось часі—що двигает порядну в'язанку дров. Рівночасно почало йому здаватися, що подоріж його тягнеться щось дуже довго. Чув, що рясний піт його обливає і в грудях починає йому не ставати духу. Воркотання перемінилося в голосне нарікання:

— Ой, доле моя проклята! — бідкався Іван, важко спупаючи під гору по виспирчаючих каменюках.— Коли-ж ти перестанеш кепкувати надо мною? Думав чоловік, що собі капиночку¹⁾ відпочине в лісі, але де тобі! Підкусив мене нечистий випягнути той папичок і випустити отце старе страховище, а тепер на, маєш, неси його на плечах і чорт знає куди. Та й тяжкі-ж ці порохнаві костомахи, господи! Немов-би мені цілу гору на плечі втелющив!

І справді, тягар на Іванових плечах робився чим раз тяжчий. Він чув, що весь під ним подається, що коліна під ним

¹⁾ Капиночка—Крапилиночка.

дилькотять, що в очах йому темніє, що млість на нього б'є. Йому бачилось, що не встоїть довше, що мусить упаси. Хотів зупинитися, спочити, віддихнути, але якась невидима сила не тільки не дозволяла йому впаси, але навіть не давала йому зупинитися на однім місці. Ішов та й ішов далі.

— Діду, ей діду!—стогнав Іван, уже не на жарті омліваючи.

— А чого тобі, синашу?—запитав Дід.

— Який біс із тебе такий тяжезний?

— Я, синочку?—лагідно відказав Дід.— Сниться тобі, небоже. Куди вже мені по чотирнадцятилітній темниці та тягару набрати?

— Як-то, сниться мені?—ледве сопучи відказав Іван.— Але-ж, Діду, адже я паду, ломаюся, гину під твоїм тягарем!

— Не бійся, рибонько,—спокійно відказав Дід.— Це тільки так тобі здається.

— Що це ти ще кепкуєш із мене, старий костогризе?—силувався крикнути, але тільки пропищав Іван.— Ні, не хочу довше двигати тебе. Злізай!

— Іди, іди, душенько!—з незворушеним супокоем сказав Дід. І Іван справді йшов, хоч і як не хотів, хоч і як страшенно був зіслаб. Він дряпався все під гору та під гору, а й гора та тепер видалась йому безконечно високою та спримою.

— Але я не хочу йти! Не хочу тебе двигати!—Пищав Іван.— У мене легке розірветься з напуги!

— Ні, не бійся, не розірветься,—потішав його Дід.

— Але я не хочу! Не хочу! Чорте, злі-
зай з мене!—просив і лютився Іван.

— Але, синочку, прецінь же ти дав мені
слово. Та й заплачу маєш від мене
дістати.

— Нехай тебе громи б'ють з твоєю
заплатою! Нічого не хочу, тільки злізб!
Дай мені спочити хвилину!

— Іди, йди, небоже,—мовив Дід.—Уже
недалеко.

Злість Іванова перемінилася в роспуку.
Тягар на його хребті був спрашений.
Очі вилазили йому з голови, кров у пульт-
сах товклася так сильно, що бачилось,
ось-ось постріскають жили, розірветься
серце. Дідові ноги, що обхапували його
по-під пахи, пекли його, мов распечені
шини. Ніколи навіть у сні Іван не міг ви-
снити, не міг уявити собі більшого
труду, страшнішої напуги. Безвихідність
його положення побільшувало ще те по-
чуття, що чув себе безсильним скинути
з себе той нечуваний тягар, дати пільгу
своїй напугі. Чув себе вже не самотій-
ною істотою, не робітником, котрий
може робити, а може й спочивати, коли
йому не хочеться робити, не власновіль-
ною робучою силою, котра свідомо на-
правляє своїми рухами, але чув себе чи-
мось похожим на те зерно, що, попав-
шись між млинове каміння, виконує, що
правда, якісь бистрі, безпам'ятні рухи,
але zarazом що хвиля прати́ть частину
своїї істоти і саме робиться тільки
частиною, мимовільним проявом тої
величезної почвари—праці. Іван справді
ціле своє життя чув себе невольником

праці, але ніколи ще те чуття не було таке сильне, так спрашенно болюче та догризливе, таке повне опрути та роспуки, як в опції хвилі, в хвилі найтяжчої втоми, якої тільки зазнав досі в життю. Вмерти цілковито, моменпально щезнути з ряду живих істот видалось йому тепер найвищим вершком бажання, найбільшим щастям. Позбутися життя—адже-ж це значить позбутися праду, вирватися з пуп того невмолимого пирана—праці, що від найраньшої молодости так важко поклала на нім свою руку. Смерть—то єдиний вихід для таких, як він, нещасних, то відпочивок, то свобода!..

Ішов власне зі своїм п'ягарем по-над краєм безмірно глибокого та пропасного яру. На дні його сиділи сумерки, клубилися бурі тумани. Величезні смереки, що росли в глибині, видавались Іванові з гори не більшими від корчів ялівцю. Тут-же просто Іванових ніг, але може о яких сто сажнів нижче, вистобурчувалася величезна гостра скала, мов затулений п'ястук, наїжений величезними бородавками.

— Почекай, прокляте страховище,—воркотів Іван.—Не хочеш ти мене пустити, то й я тебе не пущу!

І вхопивши обома руками що сили Діда за ноги, Іван одним роспучливим поривом шарпнувся в бік зо стежки і повалився в безодню.

V.

— Ну, ну, ну, ну!—сказав Дід і перший раз засміявся тихим, сердешним сміхом.

Іван отворив очі. Що сталося? Де це він опинився?

Побачив себе на кам'яній платформі, при вході в тісну кам'яну печеру. Скала, що виспобурчилась в виді величезного п'ястука, заслонювала вигляд на яр і на сусідні гори.

— Та й гарячий же ти, хлопче, у, який гарячий! — мовив усміхаючись Дід. — Тільки що я хотів тебе просити, щоб ти звернув зі стежки трохи направо, а ти вже й сам туди вирвався.

Ні з цього, ні з того почув Іван, як гаряче жеврово встиду обіллало все його тіло. Не міг іще очунятись. Чув себе так якось непохоже на те, що пережив перед хвилиною, що це недавнє видавалось йому чимось неправдоподібним, казочним, геть-геть замерклим. Адже-ж він кинувся в пропасть! Що-ж це з ним діється? Він стрібував рушатись, думаючи, що це тільки йому сниться і він може лежить зомлілий на дні пропасти. Але ні! Був здоров, цілий, не сонний, і не чув ані сліду тої втоми, котра ще перед хвилиною доводила його до роспуки. Навпаки, чув себе здоровим, кріпким і зовсім свободним.

Вспидався тепер глянути на Діда, котрий уже не сидів у нього на коркошах, але стояв обіч нього і щось нишпорив у скалі, коли-не-коли звертаючи на нього смішкуватий погляд.

— А що, синашу, — сказав Дід, вгадуючи його думки, — а не казав я тобі, що це так тільки тобі здається, коли ти мені дива розказував про мій тягар? Ей, хлопче, хлопче!

Дід покивав головою, немов би мав іще щось сказати, але вважав відповідним сховати це для себе.

— А чому-ж мені так здавалося?—спитав Іван.

— Сказати тобі по правді, то тобі не зовсім і здавалося. Є в тебе щось слабе, але не піло. Тіло, небоже, маєш здорове, що й казати. А ось воля в тебе хора. А ти знаєш, як старі люде кажуть, що хто не хоче, то гірше, ніж не може.

Дід говорив це так добродушно, що Іванові якось ані на думку не прийшло ображуватися, хоч сілсьбких господарів, котрі йому не раз подібне говорили, він ненавидів і уважав за своїх найтяжчих ворогів і гнобителів. Дід тимчасом відлупив своїми висохлими пальцями кусень скали, виняв зі щілини великий, золотий ключ, оглянув його пильно, мов старого знайомого, і, видимо, зрадів мов дитина. Поблискуючи ключем до сонця, він поліз у темне гирло печери, в котрій на кінці находилися потайні двері.

— Ходи зі мною, синочку,—сказав до Івана.—Вступи до моєї хати, будеш у мене гостем. То й побалакаємо, коли хочеш.

Дід відімкнув двері, за котрими показався довгий, темний, вузький коритар, вижолоблений у скалі. Тим коритарем ішли оба довго, дуже довго, як бачилось Іванові. Час той вистарчив бодай на те, щоб його веселий, і енергічний настрій знов змінився в якусь знеохоту. Вже навіть Іван почав собі в душі бурчати і запитувати себе самого, який чорт казав

йому лазити по якихось мишачих норах, з котрих може й виходу ніякого нема. Аж ось Дід зупинився, заскрегінцав ключем і отворив другі двері.

Лагідне зеленкувате світло вдарило Іванові в очі, але не разило їх зовсім. Зробивши ще кілька кроків, він побачив себе в величезній, кам'яній світлиці, пишно прикрашеній усякими фантастичними різбками, яріючими хрусталями, обвішаній нитками золота, виспеленій бляшками чистого срібла. Всі меблі в тій світлиці були з гнутих в різнородні форми жил заліза і срібла, на котрих лежали плити з прозрічастого гірного хрусталу або фіолетового аметисту. По рогах вибризували натуральні фонтани, освіжуючи повітря, а на середині в майстерних козубах горіла найчистіша живиця і ялівцеві ягоди, розливаючи свіжий запах лісів і полонин.

Дід наблизився до одного столу і своїм золотим ключем тричі вдарив о христалеву плиту.

— Віюку!—крикнув він і голос його, на світі такий тихий, схожий радше на бренькіт комарика ніж на людську мову, тут гримів мов могутий водопад і розбудив стократний відгомін десь у далеких, безконечно просторах підземеллях.

Ще не перегомонів той відгомін, що гучною хвилею котився з печери до печери, коли в тім десь далеко-далеко почувся глухий лускіт, немов гупання величезної ступи. Лускіт той повторявся мірно раз-за-разом, звільна наближаючись до них, і вкінці побачив Іван, як із

сумерку дальших печер виринула якась постать—величезна, похожа на колоду дерева, оброслу рапастою корою, з вузлуватим корінням і чепіргатими гілляками. Це був Віюк, невідступний слуга Діда, сторож і опікун лісів бескидських, про котрого Іван ще змалечку багато наслухався в казках. Ледве-не-ледве в тій живій колоді здужав Іван відрізнити почварну, майже шостистінну головище, оброслу жмухами сухого моху та корявими грибами замість волосся. Очей почвари не міг Іван добачити, бо вони були заховані під довжезними, навислими віями з повстої кори. Гілляки і коріння, це були його руки і ноги.

— Хто мене кличе? — гробовим, глухим голосом запитав Віюк, наближаючися до Діда.

— Це я, Віюку, — сказав Дід.

— Пане мій — скрикнув Віюк, — це ти? Чи-ж то може бути? Дай, нехай доторкнуса твоєї руки!

Дід подав йому руку, а Віюк доторкнувшись її, беркиць ¹⁾ перед Дідом на землю, і важке, глибоке хлипання потрясло цілим його безобразним тілом.

— Бідний мій пане, — хлипав він, — де-ж ти бував так довго?

— Потім про це поговоримо, Віюку, — сказав Дід. — А тепер скажи мені, що діється з моєю дочкою?

— Дочка пвоя здорова, виросла вже така велика, тільки все плаче за тобою. Ми вже думали, що ти ніколи не вернеш.

1) Беркиць—кинувся.

— Іди Віюку, приклич мені її сюда!

— Сюда? Але-ж, пане, чую, що тут є ще хтось крім тебе, якась сира душа. А ти знаєш, що твоя дочка не сміє бачити сирої душі.

— Не бійся, Віюку, — відказав Дід. — Знаю це добре. Але знай, що сира душа, про котру говориш, це той милосердний чоловік, що мене увільнив з тяжкої в'язниці. Я винен йому вдячність, Віюку, і хочу йому віддячитися. Іди тільки, йди по мою дитину. Заким обоє сюди вернете, цього чоловіка вже тут не буде.

Віюк устав і погунав знов у далекі печери, та швидко втонув у темряві.

VI.

Коли Віюк віддалився, Дід обернувся до Івана.

— Ну, що-ж, синашу, пора тобі до дому. Скажи-ж мені, чим можу тобі віддячитись?

Іван стояв, мнучи шапку в руці і не казав нічого. Дід довго, прошибаючим поглядом дивився на нього, а далі сказав:

— Слухай, Іване! Чув я твої нарікання на нещасну долю, на тяжку неволю, що її терпиш. Ти увільнив мене з неволі, то справедливисть наказує, щоб і я тебе увільнив із твоєї неволі. Так скажи-ж мені, чого би ти найбільше бажав собі в життя?

Іван усміхнувся широко, показавши два ряли білих здорових зубів.

— А чого-ж, Дідусю, можу я иншого бажати, як не того, чого бажає кожний бідний чоловік? Щоби я не був бідним,

щоби не потребував турбуватися тим, що буду завтра їсти, в що одягнусь, де спати буду? Щоби я міг хоч на хвилину відпочити собі від тої тяжкої, ненастанної праці.

— Так тобі дуже праця докучила?

— Ой, дідусю, так докучила, так докучила, що й сказати не можу. Ненавиджу її цілою душею. Бо й за що-ж маю її любити? Гляньте на мої руки, на мої ноги, на мої плечі. Майже відколи на світ народився, працюю, гарую, як худобина, а що маю з тої праці?

Задумався Дід.

— Тяжке твоє положення, синашу, і я справді не знаю, чим тобі найліпше допомогти. Дав би я тобі грошей, у мене того добра не купити, та ти знаєш, небоже, гріш як вода, не кожний зуміє вдержати його в жмені. Гріш до грошей іде, то швидко різні люди, хрещені й нехрещені, довели-б тебе до такого самого стану, в яким тепер находишся.

— Ну... але.. може би я... прецінь... якось — пробубонів Іван, чухаючися в тім'я.

— Ні, хлопче, ні! — відказав Дід. — Ти би тільки роспився, розпустився, і на тім кінець. Не тільки бись грошей при собі не вдержав, але й сам бись пропав, знаю це добре. А я не хочу, небоже, щоб ти мене потім проклинав.

— Бігме, що не буду! — поспішно крикнув Іван. Усміхнувся Дід добродушно на той викрик, але зараз зробився знов поважний.

— Ти, хлопче, не думай, що я жалую для тебе золота. Гляди ось тут, — і Дід

показав в однім купі яскині насипану величезну купу того металю, що жеврів, мов купа горючого вугля,—я м.г би тобі зараз дозволити набрати собі з отої купи, скільки би ти тільки міг додвигати. Але вір мені, знаю добре, що це була би лиха заплава за твою услугу. Дам тобі щось ліпше, щось таке, що тобі стане за всякі гроші і скарби, а разом освободить тебе від тої неволі, котру так ненавидиш, від праці.

— Ой!—радісно скрикнув Іван.

— А при тім щось таке—говорив далі Дід,—чого тобі ніхто не відбере, на що ніхто не злакомиться, чого ніколи не загубиш. Осб маєш!—І Дід узяв із одного стола лежачий на нім простий мосяжний перстін, грубий і незграбний, такий які жида продають сільським парубкам по п'ять крейцарів.

Іван видивився на Діда широко випуленими очима, немов хотів сказати: так отце має бути дар цінніший від купи золота?

— Візьми, небоже,—мовив Дід—і не суди цеї речі зі зверхнього вигляду. Непоказна вона, то правда, а про те це найцінніша річ з усіх, які я маю. Це перстень чудодійний. Хто його носить, той ніколи ні про що не журиться, тому сповняються всі його замисли, всі бажання. Той усе, чого тільки хоче, все осягне без праці.

— Чи то може бути!—скрикнув Іван і простягнув руку по перстень.

— Не думай, що я хочу тебе ошукати—сказав Дід, подаючи йому неоціненний

перстень.—Побачиш швидко, що мовлю правду Впрочім, як би коли мій дар тобі не подобався, можеш мені його звернути. Тільки прийди до ліса там, де ти увільнив мене з в'язниці, і крикни причі: «Діду!» та вдар палицею по дереві, то я зараз тобі явлюся.

— О, я думаю, що не буду потребувати вас прудити, коли тільки це правда, що ви кажете,—скрикнув на радощах Іван.

— Не маю звичаю брехати, — суворо відмовив Дід. — Отже ще раз тобі говорю: як тільки мій дар коли-небудь почне тобі не подобатись, то ти прийди і закликай мене, я візьму його назад. В ніякі інші руки крім твоїх він не піде і нікому крім тебе служби робити не буде, це пам'ятай. А як віддаси його мені, то я тобі взаміну за нього дам який инший дар, що собі сам вибереш. Ну, а тепер іди і буйай здоров!

За кілька хвилин Іван був уже на світі.

VII.

Побачивши себе на волнім, яснім світі, Іван зачудувався не аби як. Коли недавно тому йшов з Дідом, то йому здавалося, що знаходиться в якійсь стороні зовсім невідомій, серед величезних скал, прохи не до самого неба високих гір і бездонних ярів. А тепер він побачив себе в місцевості добре йому відомій, де ліс був рідкий, гори невисокі, скал ані сліду, та й яри не глибші понад звичайну міру гірських проваллів. Зміркував, що знаходиться недаліčko того місця, де сидів іно-що

війшовши в ліс, і де лишив свою сокиру, зарубану в пенбок. Туди він і направив свої кроки.

Ішов, не можучи зразу розмірковувати докладно все те, що з ним сталося. Чувся тільки дуже вдоволеним, спокійним і певним, мов фляшка наповнена водою аж по саму шийку. Навіть їсти йому не хотілося. Одне тільки знав, що може бажати чого хоче, а все йому буде сповнено. Та тільки не знав іще, чого має бажати в даній хвили.

Перше, що йому ясно стало в пам'яті, була сокира і дрова.

— От коби то — подумав собі Іван — за ким я прийду на місце, моя сокира була така мудра і сама дров нарубала, а господар щоби збожеволів та з возом по ті дрова сюди виїхав, отце було-б гарно.

В тій хвили Іван почув справді в лісі страшений стукіт та траскіт, немов би сто сокир нараз пустилося рубати сухе галуззя. Майже рівночасно почув також тукіт і бренькіт воза, що їхав по нерівній лісовій дорожці. Поки дійшов до свого місця, вже господар кінчив накладати на віз сухі гілляки. Набір був величезний і господар дуже вдоволений.

— Добре ти зробив, небоже, — мовив він до Івана, — що ти так розпорядився. Тільки що ми скінчили в полі свою роботу, коли отце прибіг той хлопчик, що ти його післав. «Нанашку — каже, — казав Іван, щоб ви зараз їхали до ліса. Він дров наладив гук¹⁾, а лісничий по обіді поїхав до

¹⁾ Гук — дуже багато.

місця і через помилку лишив рогачку отворену». Ну, але-ж ти, небоже, мусів звивапися, коли ти за півгодини здужав назбирати і нарубати таку величезну купу сухарини. Та-ж цього-б иншим разом і два хлопці за цілий день не наладили! Я й не думав ніколи, що ти такий робітник. Знаєш, цих дров нам вистачить до самої глухої осені.

Іван слухав цієї похвали, і хоч їй не дивувався, бо знав, як воно все склалося, то все-таки робилося йому якось трохи встидно. Тому то кинувся допомагати господареві складати дрова на віз, але де там! Все, чого тільки доторкнувся, летіло і рвалося йому з рук і укладалося само на те місце, де було треба, укладалося далеко ліпше і щільніше, ніж би це зумів був зробити сам Іван. Хотів бодай допомогти господареві обв'язати наладований віз залізним ланцюгом, щоби набір добре держався, але й ланцюга не міг допулитися — той тільки мигнув, дзоркнув, віз застріщав і вже був обв'язаний і обтягнений так, немов би його тягло десять хлопів. Віз був готовий. Господар уже запрягав коні. Рушили.

— Ой, Іване, — скрикнув переляканий господар, глипнувши з боку на величезну фіру ¹⁾ дерева, супроти котрої мізерні хлопські коненята виглядали достопу ²⁾ мов миши, — що-ж це ми нарobili! Такого тягару ми й з місця не рушимо. Попсуємо коні! Де-ж вони зможуть дотягти такий величезний тягар, та й ще горі горбом!

¹⁾ Фіра—віз.

²⁾ Достопу—цілком, точно.

— Ей, не бійтеся! — сказав Іван, — порятуємо їх, якось то піде.

І приступивши до воза, він узявся рукою за люшню. Коні, що перед тим ледве з місця рушити могли фіру, тепер пішли зовсім свободно і вільно, немов би з порожнім возом.

— Ну, робітник з тебе, Іване, — сказав радісно господар, коли в кілька хвиль по приїзді до дому дрова були не тільки поскидані з воза, але пакож порубані, полупані і поскладані на купу під шопою. Перший раз від непрямого часу господар закликав наймита до комори і почастував його горілкою, пшеничним хлібом і сиром.

VIII.

Слава Івана як «пречудного» робітника швидко розійшлася по всьому селу. Особливо господар, від котрого Іван до недавна не чув ніколи доброго слова, тепер трубив про нього на всі боки мов нанятій.

— Що там за сила! Що за проворність! Ні, такого робітника я ще не бачив, як жию. І все сам!

— Та що, нема чому дивуватися, — жартували багаті. — Такий лінюх через тільки літа зашанував свою силу, що й має її. Цікава річ лишень, що це йому прийшло до голови, що тепер так узявся до роботи? Ну, але то пакож певне, що тої охоти надовго йому не виспане.

Але помимо того кепкування кожний багач бажав мати Івана в себе. Осб і почали вони потаємно на перегони шапку-

вати перед Іваном, часпувати його по горілкою, по гараком¹⁾ і просити, щоби покинув дотеперішнього господаря.

— Чи такий голоколінник варт твого одного пальця! — говорили йому. — І чого ти в нього дослужишся? Ходи до мене, я тобі дам 50 ринських річно, шмаття, як бог приказав, їсти будеш те, що й я їм, а роботи тяжкої не будеш робити.

Іван тільки десь-колись промимрив: «Нну», «Еге-ж» та «А вже-ж» та «Побачимо», пив, закусував, і ні про що не турбуючись, ходив собі мов бугай по молодій конюшині. Праця, як обов'язок, а властиво, як тяжке ярмо переспала для нього існувати. Думки, котрі досі майже виключно приковані були до тих пачок, тепер увільнені попали в якийсь хвиловий застій, немов заснули, щоби випроспуватися, набрати сили і самостійності. Бажання Іванові не могли ще вирватися з обсягу наймитського життя, з меж рідного села.

— От як би то сам пан вийт прийшов просити мене до себе на службу! — думав Іван. Сказав би я йому пару слів правди за те, що мене недавно вигаратав бучком, коли йому мої коні в житті шкоду зробили.

І справді вийт прийшов і Іван наговорив йому дурниць, котрі грізний начальник громади прийняв як щось таке, що йому віддавна належалося.

— Найліпше, мабуть, було би служити в пан'отця, — подумав собі Іван. І тут

¹⁾ Гарак — ром.

уже йшов до нього паламар послом від пан'отця і просив його прийти завтра «на клєбаню»,¹⁾ бо єго-мосць²⁾ дуже його потребує. Пан'отець почастував Івана вином—першим, яке, крім причастя, Іван мав коли-небудь в устах—і просив його, щоби йшов до нього на службу.

— Прийду, пан'отчику, чому-ж бим не мав прийти,—весело сказав Іван, цілуючи пан'отця в руку, але на думці в нього було зовсім що инше.

— А коли-ж прийдеш?—запитав пан'отець.

— Ще нині відправляюся від свого господаря, а завтра вже буду в єго-мостві,—сказав Іван. Пан'отець поблагословив його на дорогу і пішов у село.

Іван був слуга один в своїм роді. Не тільки робив за десятьох, але—це була річ неменше важна і цікава—не їв нічого. Еге! Від того пам'ятного дня, коли по привіз спільки дров з ліса, господиня не бачила ложки ані хліба в його руці і ніхто не бачив, щоб він їв. А про те за тих кілька неділів Іван розцвів і зарум'янився, мов польовий мак.

— Що це таке з тобою, Іване,—питала його господиня,—чому ти їсти нічого не хочеш?

— Я ситий—відповідав Іван. Навіть не ставте нічого перед мене, бо я не можу їсти.

— Але хто-ж тебе так участував?

— Е, це вже річ моя. І не питайте мене, бо вам цього не скажу.

¹⁾ Клебаня—з польського,—плебанія, дім попа.

²⁾ Єгомосць—так величають попа.

Трібували вже й слідити за Іваном, де й що він їсть, але слідження ні на що не придалося. В часі обіду, полуденку і вечері Іван щезав десь, мов камінь у воді. Не потребуємо й додавати, що Івана годував його перстінь. Коли тільки хотів їсти—а хотів він їсти зразу дуже часто, бо досі за весь вік мав час випоститися на всі заставки—сідав де-небудь і шептав.

— Хочу, щоби мене ніхто не бачив. І зараз робився невидимий, а рівночасно на його розказ воскресали перед ним найліпші присмаки, які тільки могла видумати його бідна, хлопська фантазія: пироги з сиром, маком, з капустою, ковбаси, печені кури, горілка з медом, медяники, хліб пшенишний. І в Іван аж за вухами пріщало. А тепер вийшовши від пан'отця, одне тільки мав на думці:

— Віднині буду завжди пити вино.

IX.

Мріяв пан'отця про те, щоби добути собі такого не-аби-якого слугу, не суджено було сповнитися. Ледве Іван вийшов на вулицю, побачив пишну карету, запряжену четвернею огнистих коней в багатих уборах. Два лакеї крутилися коло карети, немов шукаючи чогось, а в кареті сидів якийсь великий пан.

— От [якби то чоловік міг дістатися до такого пана на службу,—подумав собі Іван. — Я колись служив у нашого дідича, та що то за пан? Парокінкою їздив, та й то такою, що тільки тьфу! А до

Львова вибирався при роки, та й так таки й не вибрався. Ні, з отчим паном певно би чоловік не трохи світа побачив!

— Гей, парубче! — крикнув до нього пан з карети. Іван зняв шапку і наблизився до карети. Пан довгу хвилю придивлявся йому уважно.

— Подобаєшся мені, — сказав нарешті. — Власне втік мені візник. Умів би ти поводити четвернею? Бо з цих туманів (ту показав на лакеїв) жаден не вміє.

— Вмію, ясний пане, — сказав не надумуючись Іван.

— А хочеш вступити до мене на службу?

— Хочу! — сказав радісно Іван.

— Я князь Довгорукий, пан Чортопхайлівського ключа. Ти чував?

— Чував, ясний пане.

— Ну, так сідай же на кізли і бери віжки в руку, побачимо, як ти вмієш поводити. Вези нас до свого господаря: заберемо твої речі і зробимо з господарем обрахунок.

— Не треба, ясний пане, — сказав Іван. — Я власне скінчив свою службу і шукав іншої, то ні з ким і обрахунок робити. Речі мої лежать у певнім сховку, та я думаю, що до служби в ясного пана мені їх не дуже треба.

— Маєш рацію, — сказав, хвилину подумавши, князь.

Княжа четверня під Івановими руками йшла мов степовий вітер, легко, згідливо, без ніякої втоми. Іван не брав навіть багата до рук, досить було йому сказати слово, цмокнути та потрясти віжками,

щоби скерувати четверню, куди хотів, зупинити її або спонукати до швидкого ходу. Іван розмовляв з кіньми мов з дітьми, спарався близько познайомитися з кожним із них, пізнати їх вдачу і норови, і здавалося, що й коні розуміють кожне його слово. Князь не міг надивуватися справності і тактові свого нового візника.

В найближчій місті казав йому справити пишну ліvreю, в котрій Іван виглядав мов відроджений. З незграбного, оптяжілого сільського парубчиська перемінився в хвастського, вродливого молодця, на котрого так і задивлювалися люди, коли повіз гал'юпом перебігав містові вулиці.

Та князь не довго забавляв у місті, що було осередком його ключа і де в нього був свій палац. Він вибирався за границю, де пробувала його жінка з дочкою. А що в тих часах не було ще залізниць, то четверня, візник і лакеї становили необхідну приналежність усякої панської подорожі. Особливо добрий візник був половиною поводження в дорозі, то й князь мав усяку причину чути себе вдоволенем з того, що найшов такого візника, як Іван.

Тимчасом Іван розкошувався своїм новим становищем. Вступив він на кізли княжого повоза, мов удільний князь на свою столицю, вповні почувуючи свою вартість, і вже в хлопській веретянці здобув собі повагу і пошану в лакеїв. Ще більше заімпонували тим лакейським душам його справність в обходженню з кіньми, його

гордовита вдача, схильність до мовчанки і задуми й його незвичайна врода, що, ніби цвіт весною, так і розвивалася перед їх очима. В своїм поваришуванні з лакеями вмів Іван відразу поставити себе на якімось вищій, незалежній становищі, і не дізнав ані одної з тих прикростей, яких годі устерегтися кожному сільському простакові, котрий попаде на службу в панськім дворі, і яких колись, служачи у свого діда, він назнався аж до нехочу.

Тепер було зовсім не те. Все забавляло, тішило і радувало Івана. Забавляла його візницька служба, а особливо часті проїзди по багатолюдних містових вулицях, поміж рядами проходячого, гарно повбраного панства, поперед пишні склепові вистави або вздовж тінистих садових¹⁾ алеї князівського величезного парку. Тішили його прекрасні коні, піддані його безпосередній опіці. Коней він від давна любив, але таких гарних, добрих і розумних він ще ніколи не мав під своєю рукою. То ж і не диво, що полюбив їх найбільше з усього того, що найшов у княжій дворі, доглядав і беріг їх, як себе самого, розмовляв з ними і пестив їх, як своїх дітей. Не диво, що й вони від самої першої хвили прив'язалися до нього, як діти. Вдоволений був Іван і з князя, котрий хоч не сипав грішми і навіть на страву слугам скупенько давав — про «трінгельди»²⁾ очевидно не було й бесіди — то все-таки обходився

1) Садовий — для гуляння.

2) Трінгельд — часіві, — «на випивку» гроші.

з ними по людськи, а для Івана був якось незвичайно ласкавий. Що правда, лакеї нишком називали князя марнопрапником і банкрутом, котрого жиди швидко викинуть з батьківщини, але Івана це нічого не обходило. Справи лакейської не потребував, прінгельдів тим менше, бажав тільки бачити світ і людей, ужити життя в цілій повноті, а до того — бачилось йому — його заняття князівського візника давало йому як найліпшу нагоду.

Недовге життя в місті в товаристві князівської двірні зробило на нього великий вплив. Апетити його розвинулися значно і швидко. Все, що бачив, надило його, але й пересичувало по короткім часі. Бавився ріжними блискучками мов дитина, але й кидав їх так само скоро. Псував собі жолудок добірними справами, які бачив на князівському столі, але в відплату за те почував несмак до надзвичайніших поживних справ. Перший раз на своєму віці почув приступ тяжкої містової недуги — нудьги, про котру йому в селі ніколи й не снилося. Окруження, серед котрого пробував, зовсім не надавалося до того, щоби направити його бажання в сторону яких-небудь духових занять і інтересів. Князь бавився, їздив на візити по міських головачах та околичних панах, бував у театрі на оперетках, а ще радніше проводив ночі в кафе-шантанах або в касині за картами, але книжок ніяких не читав, розмов поважних не любив, всякі «ідеї» і «стремління» вважав дурницею, виключною власністю і витвором голодних літератів та голих

професорів. Що й сам він одного прекрасного поранку з усім своїм князівством міг опинитися в рядах тої «голопи» — про це не думав. Вірив у своє щастя, котре вже кілька разів подавало йому помічну руку в хвилях, коли опинявся вже на самім краю пропасти і руїни. Тим-то й не диво, що хазяйський двір не був відповідною школою для духовного розвою Івана і що можучи заспокоювати всі свої низькі апетити, які тільки були доступні його нерозвитій душі, він швидко пересичувався і починав нудитись у своїм примусовім бездіястві.

Х.

Але щастя всміхнулося йому. Князь пригадав собі, що має за границею жінку й дочку, що живуть вони там у дорогій столиці на дуже скупенькім етаті¹⁾, що нетерпеливо дожидають його приїзду wraz зі свіжим капіталом, що капітал той, о скільки можна було його стягнути то продажею збіжжя та волів, то позикою в жидів і лихварів, знаходиться щасливо в його шапкулі, і що одним словом, пора було їхати. То-ж казав готувати все до подорожі, і за кілька днів рушили. Подорож, ненастанне товаришування з кіньми і природою освіжили Івана. Мав заняття, хоч і не потребував працювати. Очі його сковзалися по різнородних околицях, перебігали мимо сел, в котрих сотні подібних до нього Іванів зіпхали і тужливо гляділи вслід за улітаючою княжою каретою, надармо думаючи про розкіш хоч

¹⁾ Етат — спосіб життя.

раз в життїю проїхатися отак в світ широкий,—мимо місточок, в котрих спірічали неохибне болото або куряву, неохибні громади напів голих жиденят на серед вулиці і неохибні набресклі лиця п'яниць, що висовувалися з вікон і дверей шинків. Іван зразу цікаво і покwapно ловив очима ті подорожні подробиці, радісно вітав кожний далекий вершок гори, кожний наглий закрут ріки, кожную невидану досі вежу, що здалека, мов величезна шпилька, вихилялася по-над зелені лісів або по-над золотисту площу спілої пшениці. Свіже повітря поправило і загострило його апетит, розіллало здоровий рум'янець по його щоках. Чувся знов вдоволенням і не бажав нічого нового.

Але вдоволення це тривало не довго. Подорож ішла помалу і почала вкінці втомляти його своєю одностайністю. При кожнім новім виді, скруті, мості, версі гори з прикрістю пригадував собі Іван: »Е, таке самісенбке я вже бачив«. В кожнім новім місточку мимоволі з уст його виривалися неохибні окрики: «З дороги, голопо! А щоби вас!... З дороги, бо розтолочу!» Впрочім давалися Іванові чуті й деякі недобрі боки князівської вдачі: погані нічліги для слуг, невиспання, чим раз частіші прояви князівського злого гумору, що показувалися в ненастаннім бурчанню на ліниwство, недостаточний поспіх, на марнування грошей, нешанування лівреї і т. и. Правда, Іванові князь ніколи не мав нічого закинути, але те вічне нарікання на лакеїв, що сиділи тупже побіч нього, дразнило Івана, як шкря-

бання залізом по склі. Кізли княжої карети ставалися для Івана з кожним днем твердші, неvigідніші і ненависніші.

— Боже, коли-б хоч яка зміна, яка пригода в дорозі—зітхнув раз Іван, коли рано з готелю вибіралися в дальшу подорож і в перспективі являвся Іванові довгий день, котрий треба було протовчися на шкіряній подушці посеред одностайних піл і лук під палким промінням серпневого сонця. А надто ще вид тисячів людей, зайятих полевою роботою, будив в Івановій душі якесь прикре чуття. І рад він був, що вирвався з того ярма, а притім починав чупи щось, немов гризоту сумління, немов би ця його подорож була тяжким гріхом. Але найгірше разив його спів отих робучих людей. Поки ще він був Іваном Лінюхом, співав дуже часто, і співаючи ті прості, сердешні співанки про долю, про любов і любовні пригоди дізнавав дивної полекші. Але від часу, коли чудовий перстін обхопив його палець і розбудив в його душі нові сили, новий світ бажань, в тій же хвилі заспокоюваних та повертаючих усе на ново і вилітаючих що раз то в ширші круги,—від тої хвилі пісня втекла від нього. Зразу вона видавалася йому дурницею, не споючою того, щоби на неї трапити хвилю часу, а тепер звеніла йому в ухах, мов якась гірка наруга. Ті люде співають—мабуть вони щасливі! І Іван трібував заглянути у власне нутро і спитав сам себе: «А я, чи-ж я щасливий?» Не вмів відповісти собі на те питання. Адже-ж, бачитьсся, нічого йому не хибує, а прецінь він чується та-

ким самотнім, далеким від других людей, чує таку пустиню довкола себе, і не знає, чим її заповнити. Кілька разів трібував в той бік звернути свої бажання і зажадати їх сповнення, але з зачудуванням і переляком переконувався, що чудовий перстінь в тім пункті безсилий. І не диво. Перстінь сповнював тільки ясно означені бажання, а таких загальних, як «хочу бути вдоволеним» або «хочу чутися щасливим» перстінь не міг сповнити. Тут вже сповнення залежало від самого Івана, тут ніякий перстінь нічого не міг йому порадити.

— Ах, коби хоч яка пригода в дорозі! — зітхав Іван, сидючи на козлах і з якоюсь тривогою позираючи в неясну далечину, заслонену на пів-прозірчастою ранньою мглою.

Що правда, пригод в дорозі не хибло й досі, але пригоди ті були самі глупі, такі, що не могли Іванові дати ніякої розривки, тим більше, що зараз в першій хвилі сила чудового перстня все направляла, так що Іван не потребував навіть пальцем рушати. То колесо зломиться, то посторонюк урветься, то кінь підкову згубить — ну, що це за пригоди! Та цим разом на Іванове бажання лучилася пригода забавніша: князь згубив гроші. Бачить Іван, що князь в кареті крутиться, кидається, зітхає, ба далі й клясти починає. Бачить це Іван, але нічого, мовчить і їде. Нараз князь кричить:

— Стій!

Іван зупиняє четверню.

— Що у приспіненого, — воркоче князь, перешукуючи всі свої кишені і саквояжі, — адже-ж я недавно мав її в руках.

Лакеї позіскакували зо своїх сиджень і поставали в покірних поставах, поналягавшись мов струни, по обох боках карети.

— Геї, ви, тумани, — крикнув вкінці князь, — чи не бачив з вас котрий моєї портмонетки з грішми?

— Ні, ясний пане; — в один голос відповіли оба лакеї.

— А ти, Іване?

— Я бачив, ясний пане.

— Де?

— Вчора ясний пан дав її тій пані, що в нас була на чаю.

— Ти дурень, Іван! — крикнув князь, пригадавши собі в тій хвилі, що Іван сказав чистісіньку правду.

— А, коли я дурень, — преспокійно відказав Іван — то нехай ясний пан пішле лакеїв шукати портмонетки по дорозі. Бачиться мені — додав насмішливо, — що перед кількома хвилями щось випало з карети. Може то вона.

Покмітив князь, що Іван насміхається з нього і весь спалахнув гнівом. Знав добре, що з замкнутої карети портмонетка не могла випасти, особливо коли перед тим її в кареті не було, і що навіть коли би була і коли би випала, то Іван, сидячи на кізлах, не міг би цього ані бачити ані чути за туркотом коліс та лускотом кінських копит. Та все-таки щоби зберегти свою князівську повагу супропи лакеїв, він гримнув на них:

— А ну, тумани, чого стоїте? Бігайте що духу! То не може бути, щоби вона пропала. Я тут вихилився, то може й

справді... Біжіть! Гостинець¹⁾ пустий, то коли не дуже далеко випала, то певно найтися мусить.

А сам аж зубами скреготав, що міг так забутися. Боявся, щоби лакеї не розтрубили перед княгинею історії про попу паню, що була в них на чаю в незнайомім місті і копрії він дарував свою портмонежку з 200 гульденами.

— Слухай, Іване,—сказав князь по хвилі, коли лакеї, також усміхаючися недовірко, попупцювали долі гостинцем,—чи ти на правду бачив, як я давав тій пані портмонежку? Бо я щось собі того не можу пригадати, мабуть дуже вже в голові шуміло.

— Я дурень, ясний пане,—коротко відрізав Іван.—Нічого я не бачив. Я тільки чув, як портмонежка перед хвилею випала з карети. От уже й лакеї вертають—додав озирнувшись.—Найшли, біжать.

— Що? Найшли?—крикнув князь, не можучи з диву опямитися.

— Так є! Ось вона, ясний пане,—в один голос крикнули лакеї, подаючи князеві портмонежку з грішми.

Князь доразу остовпів, очам своїм вірити не хотів, але портмонежка була так безсумнівно-дійсно в його руці, що йому не лишалось нічого іншого, як тільки сховати її до кишені і дякувати невиясненому случаєві, що вивів його з клопоту. Та все-таки він підозрівав, що Іван сьак так мав у тім «случаю» свою руку, і для того вечером, коли спанули в заїзд-

¹⁾ Гостинець—шоссе, шлях.

нім домі на ніч, покликав Івана до свого покою і запитав його в чотири очі:

— Ну, Іване, скажи мені, як власливо було з тою порпимонеткою?

Іван зразу прикинувся дурником.

— Не моя річ це знати, ясний пане, — сказав.

— Е, іди, йди, не балакай пусте! — сказав князь, добродушно плещучи його по плечі. — Ну, скажи, не бійся, я не буду гніватися.

— Та що тут говорити, ясний пане, — сказав Іван. — Тота пані, діставши порпимонетку від ясного пана, якось її випустила. Я підняв її і сховав, щоби ясному панові віддати, а коли ясний пан почав її шукати в кареті, я випустив її на гостинець.

— Ой, Іване, — крикнув князь, — а як би був її хто инший найшов?

Іван усміхнувся.

— Ну, то що-ж? — сказав спокійно. — Був би якийсь бідолеха поратувався, а ясний пан прецінь і так не міг би був навіть подумати, що вона на гостинці згубилася.

Князь хотів ще щось далше сказати, але замовчав і тільки зпідлоба, недовірко поглянув на Івана.

— Ей, поганий жарт, — подумав собі Іван, покмітивши це. — Ще готов мене князь уважати за злодія. Ліпше дам спокій.

XI.

Після цього якийсь час їхали без ніяких пригод. Іван нудився чим раз більше, тим

більше, що вони давно вже переїхали в чужу сторону, де люди говорили незрозумілим язиком, край був рівний та одно-стайний, так що й на околицю дивитися з кізлів було вкучно¹⁾. Тільки тисячі женців і косарів по обох боках шляху мигали довкола. І що раз частіше підхоплював Іван в своїй душі якесь дивне, неясне і несміле ще чуття, немов би заздрість на вид тих роботящих, попомлених а невтомимих людей, то раз зігнутих луком при роботі, облиптих потом, так що здалека видно було їх мокрі сорочки, що прилипали до плечей, то знов сидячих весело в крузі на стерні по-між снопами за полуденком.

Але прикре те чуття в душі Івана мигало тільки на хвилину, і, бачилось, не лишало по собі ніякого сліду, крім тихенького зітхання. Гірше допікала йому одно-стайна їзда та сонішна жара.

— Коби хоч ліс піністий подибати! — подумав собі Іван, і в тій же хвилі, підвівши очі по-над кінські голови побачив недалеко перед собою темно-зелену спіну високого соснового ліса, від копрого, бачилось, на тисячу кроків віяло освіжаючим холодом і чудовим смоляним запахом. Аж лекше якось зробилося на душі в Івана, коли побачив, що гостинець білою вузенькою лентою врізався в те піністе, зелене озеро, і тягся, тягся по-між його спінами, поки аж не згубився десь в далекій далечині. В лісі стояла поважна, таємнича тиша, а гуркіт коліс і стукіт кін-

¹⁾ Вкучно—скупно, нудно.

свких копип лунав якось приглушено, мов несміло.

— В такім лісі й розбійникам ялось би ¹⁾ гостювати,—подумав собі Іван. Йому пригадалися ті розбійники в темнім, величезнім лісі, про котрих він малим іще стільки страховищ наслухався в бабусиних казках.—От як би нам тепер здибатися з такими розбійниками!—подумав. Та не встиг це подумати, коли в тім нараз по обох боках дороги з по-між гущавини вискочила ціла шайка якихось обшарпаних волоцюг і кинулася до карети.

— Стій!—закричали волоцюги, махаючи кіями поперед кіньми і хапаючи їх за по-сторонки.

Іван зупинив четверню. Драби ²⁾ обскочили карету і перших постягали лакеїв.

— Де гроші?—верещали вони.

— Питайте пана.

— Бийте лакейські душі!—крикнув ватажко волоцюгів.—Бийте, щоби душа пипи просила, нехай признаються!

Драбам не треба було це два рази говорити. В одній хвилі кілька дужих хлопців розпросперло бідних лакеїв на серед гостинця та й давай молотити їх ломаками. Тимчасом інші витягли з карети князя, котрий зо страху бачилось, онімів цілком.

— Де гроші?—крикнув йому над вухом ватажко.

— Лю... лю... люде! Лю... лю... люде!—блеконів князь, не можучи з переляку вимовити слова.

¹⁾ Ялось би—належало би.

²⁾ Драб—босяк, голодранець.

— Ге, ге! Ясному пану язик запутався!— посмішувалися драби. Ватажко шимчасом перешукував нупро карети. Але хоч і як старанно перетрясав, то все-таки крім золотого годинника і де-яких других цінних річей нічого не міг найти. Грошей мов і зовсім не було в кареті.

— Певно їх при собі має,—сказав ватажко і почав так само старанно обшукувати князівську особу. Але і це було надармо. Князь немов прочував біду і рано, заким рушили в дорогу, сховав гроші в попайник, зроблений в дерев'яному пудлі¹⁾ карети і відомий тільки йому одному. При собі мав тільки кілька гульденів дрібними.

— Де гроші?—що сили верескнув драб, телепавши князем мов горсткою, так що мало дух з нього не випряс.

— Лю... лю... лю...—блеконів у в одно князь, прремтючи і не можучи встоятися на ногах.

— Положіть його і бийте, поки йому язик не розвяжеться—закомандував ватажко.

Бідний князь не міг навіть кричати, а тільки пищав під ударами, як дитина.

— Беріть ще й візника, може нам цей скаже!—командував шимчасом ватажко, і зараз кілька драбів кинулося до Івана, щоби стягнути його з кізлів.

— Дай спокій, ти!—огризнувся Іван, що за весь той час преспокійно собі сидів на кізлах і держав коні.—Не руш, бо коні сполошаються.

1) Пудло—коробка.

— Де гроші, блюдолизе! — кричав ватажко, махаючи здоровоною паперицею.

— Не знаю, — сказав Іван.

— Зараз ти будеш знати! — крикнули розбійники і почали шарпати Івана

— Дай спокій один з другим, бо впаду в злість, — наповідав їх Іван.

— Ану, ану, впадь! — кричали розбійники голосно регочучись, і в тій хвилі шарпнули Івана так, що він мов сніп злетів з кізлів. Буки рясно посипалися на його плечі.

— А то що, б'єте? — крикнув Іван.

— А ти думав, що жартуємо? — реготалися драби і молотили ще дужче.

— Ах ви драбські душі! — крикнув Іван, зірвався з землі і вхопив свій батіг тоншим кінцем у руку. Замахнув довжезним пужалном так, що аж засвистало в повітрі. Вигинчастий, ременем оплечений прут гадюкою оперезав голову ватажка, котрий від тої несподіванки відразу впав на землю, мов косою підкошений. Другий замах повалив на землю другого драба, третій обеззвчив третього, переломавши йому кості в обох руках. Заким розбійники помірковувалися, що Іван на правду борониться, вже п'ять з поміж них було каліками. А Іван гаратав далі, кожному даючи лиш по разу, але так, що мав шого досить на весь вік. Увілбнив князя, поголомшив тих, що держали коней, а ті, що били лакеїв, не чекаючи почесної, і самі пустилися навтікача. Тоді Іван спокійнісенько приніс із поблизького потоку пунню ¹⁾ води, віділяв князя і дав

¹⁾ Пуння — відро.

йому напиться, проптерезив також лакеїв і з ними разом всадив князя до карети, а нарешті ту саму самарянську прислугу зробив також вапажкові опришків і його кумпанам, що мов пороскидані снопи лежали насеред гостинця. Голова в вапажка напухла як баняк, а попереk лиця мав він синій басаман, мов ковбасу.

— А не казав я вам: дайте спокій?—добродушно мовив до нього Іван. Та вапажко ніяк іще не міг прийти до себе. Сидячи посеред гостинця, він в нестямі тільки рушав поблідлими устами, але не міг з них видобути ані слова.

— Бувайте здорові, людове добрі!—сказав Іван, виліз на своє місце і взяв віжки до рук. Карета рушила з місця і швидко зчезла розбійникам з очей. В найближчій місті князь мусів задержатися трохи довше і кілька днів пролежати в ліжку. Іван пильнував його як батька, не спав цілими ночами і доносив князеві всього, чого тільки той потребував, хоч князь забув навіть дати йому гроші на видатки. Нарешті по кількох днях князь прийшов цілком до себе і міг уже спокійно згадувати про страшну пригоду.

— Так це ти сам один побив їх?—питав він Івана.

— Ну, а з ким же я мав їх бити,—відповів Іван,—коли вас вони били?

— Але бійся бога, Іване,—скрикнув князь,—коли ти чув у собі таку силу, то чому-ж ти не побив їх уперед, заким ще вони до мене причепилися?

— Як би мені ясний пан був казав— почав Іван з найглупішим на світі видом.

— Мій боже, який же ти дурень, Іване!— скрикнув князь.

— Знаю це, ясний пане!— відповів Іван з радісним лицем.— І власне для того я не рушався з місця.

Князь тільки уста отворив.

ХІІ.

Аж ось приїхали до міста, де проживала князева сім'я— жінка й дочка. Мабуть не дуже сердешно віталися князь з княгинею, гроші, що привіз князь із рідного краю, зовсім нерозмірні були до того, чого ожидала княгиня і чого потребували обі дами. Іван відразу почув, що в гарненькій віллі, в котрій жила князівська сім'я й прислуга, стоїть якийсь прикрий дух, якесь повітря душне та сперте, мов перед бурею. З розговорів, які день у день велися між прислугою, він довідався, що обі пані в часі неприсутності князя наробили багато довгів, котрі разом з тими, що залягали ще перед від'їздом князя до краю, доросли до дуже поважної суми.

— Ну, та й допекли вже нам ті вірителі¹⁾— говорили слуги.— Вже не раз княгиня казала аж викидати їх за двері, не пускати в браму. Та як ти його непустиш? У нас у краю зараз би пізнати: прийде жид, пейсатий, довгополий, ну то чоловік зараз бачить, що його треба за карк та за двері. А ту дідько їх пізнає, хто жид,

¹⁾ Віритель—кредитор.

а хто не жид. Прийде пан у перстенях, при золотім ланцюгу, вбраний так, що думав би чоловік: князь якийсь! А пуп за хвилю ясна пані дзвонить і каже того пана брати за плечі та й викидати!

З таких і подібних розмов Іван довідався, що княгиня з тяжкою бідой встигла заціп'ювати вірителів, щоби ждали аж до приїзду князя і що, значить, тепер, іно невидно, вони спадуть сюди мов круки, а коли князівських грошей не стане, то треба надіятися великої біди.

Іван зразу сам собі не міг вияснити, чому всі ті розмови дотикали його так боляче, немов би то річ ішла про його власну родину. Що прив'язувало його до князя? Нічого і ніяк. Не подобалася йому й княгиня таки від першого погляду. Була це висока, випростувана, горда пані, котра досі ані разу навіть не зволила зирнути на нього і загалом з прислугою обходилася як з худобою або бездушними меблями. А княжна? Іван зразу якось не запримітив її. Була це невеличка, дрібненька осібка з круглою як яблочко головою, капиночку задертим носиком і чорними, цікавими оченятами, безмірно рухлива і щебетлива, вічно занята собою, своєю туалетою, своїми канарками, своїми обожашелями. Іван побачив її аж кілька днів по своїм приїзді, коли прийшла оглядати чепверню, що приїхала з краю.

— Ах, які-ж вони гарні! Ах які-ж вони миленькі! — Скрикувала вона, плещучи коней по хребтах та мордах своєю дрібною, майже дитячою рукою.

— Тепер я буду могти виїзджати на корсо, правда папочко?

— Ну, так, розуміється! — буркнув князь.

— Тільки ти мусиш купити мені кабріолетик гарнесенький — гарнесенький. Купиш, папочко?

— Ей ти щебетушко моя! — сумовито сказав князь, — чого би я для тебе не купив! Та тільки бачиш...

— Е, що там бачити! Купиш, купиш, купиш! — приговорювала дівчина, скачучи довкола батька і гладячи його по-під бороду. — Ах, як то буде чудесно!

А потім додала, приймаючи нараз поважний, а навіть прохи затурбований вид:

— А візник? Чи це той візник, котрого ти, папо, з краю привіз? — спитала показуючи на Івана, що стояв перед нею, держачи коні.

— Той самий, Ніночко.

— Який поганий!

— Поганий, дитино? Чому поганий?

— Правдивий медвідь. Куди я з ним покажуся?

— То можемо його відправити, — сказав князь.

— Відправ, папочко. Приймемо джокера такого, що й услужити потрафить.

І лестячися до батька, мов кіточка, вона пішла з ним у покої.

Іван почув правдиву ненависть до тої сороки, що, здавалося, не мала ніякісінького розуміння о божім світі і о клопотах життя. То й справді, він почував якусь таємну радість, коли одного дня вірипелі, довідавшись про приїзд князя і давши

йому прохи віддихнути, цілою ватагою облягли князівську віллу і один за другим почали достукуватися до покоїв.

— Хотів я допомогти їм—думав собі Іван.—Але коли це такі легкодухи, то нехай самі собі радять, як зуміють. Навіть пальцем за для них не рушу, он що!

І сів собі на лавці під стіною вілли, курячи люльку і не думаючи ні про що більше, як це звик чинити в неділю з полудня, коли ще служив у селі і коли для нього наставала хоч коротка хвиля відпочивку.

— Іване!—роздався нараз сріблистий голосок з галереї туп-же над його головою.

— Слухаю!—сказав Іван.

— Будь такий добрий, запряжи пару гнідих до фаєтону!

Легкий шелест сукні свідчив, що властителька того голосу сквапно віддалася.

— Котра би ти могла бути, стара чи молода?—думав Іван, котрий не міг бачити її лиця.—Чорт їх по голосі пізнає, коли обі пищать як кімки. Але почекай лишень ти, вивірко!

Воркотячи, він пішов до стайні, де коні були вже вчищені, фаєтон приготований, упряж блищала мов дзеркало. Залик Іван наблизився до дверей, уже фаєтон був запряжений.

В тій хвилі з вілли вибігла панна Ніна, рум'яна, свіжа, в моднім spacerовім строю.

— Там папа з тими своїми вірителями марудить,—щебетала вона на пів сама

до себе, на пів до Івана.—Що я маю слухати їх нудного балакання? Краще переїхатися до ліска.

І стала перед фаєтоном, дожидаючи, щоб Іван допоміг їй всісти, але навіть не дивлячися на нього.

— Я з паннунцею не поїду,—сказав рішуче Іван.

— Не поїдеш? А то чому?

— Бо я поганий, медвідь, а паннунці треба джокея.

— Що? що? що?—лепотіла панна Ніна, її личко спалахнуло живим рум'янцем, не знати, чи з гніву, чи може зі встиду.

— Нехай собі паннунця шукають джокея, а я не поїду,—повторив Іван.

Панна Ніна ще хвилю вдивлювалася в нього якимись не то зачудованими, не то безконечно жалібними очима. Рум'янець звільна щез з її лиця, копре поблідло-поблідло, а на очах у неї закрупилися сліози.

— Грубіян!—шепнула і відвернулася, щоби йти назад до покоїв.

Івана немов би хто кліщами стис за серце.

— Ну, нехай паннунця сідають,—сказав лагіднішим голосом.—Поїдемо вже, коли паннунця хочуть.

— Я не хочу! Не поїду!—відрізала Ніна, і не глянувши навіть на нього, пішла до покою.

— Ото я дурний як чобіт,—воркотів сам до себе Іван, сидячи знов з люлькою в зубах на лавочці (коні і фаєтон уже давно стояли на своїх місцях).

— Непотрібно я вирвався. Ще собі подумає, що й я хочу користати з їх загального клопоту, щоби їй збитки робити. Фе, Іване, це не гарно, дуже не гарно!

І думав-передумував, що йому далі робити? Чи допомогти князеві, чи покинути його? Та не видумавши нічого пупнбого, він махнув рукою і сказав сам до себе:

— Агій, та ще жидівська школа не валитьсь! Почекаємо, що дальше буде.

XIII.

Якось не якось зумів князь зацитькати своїх вірителів, хоч тих грошей, що він привіз із краю, не вистало навіть на те, щоби покрити й половину довгу. Але в гарненській віллі настали тяжкі часи. Треба було оскупно видавати на їду і на всякі найконечніші потреби, щоби тільки про людське око держатися сяк-так з гонором. Потаємно продали пару коней і тяжку карету, в котрій князь приїхав із краю, але й цього надовго не вистало. Тільки феноменальна легкодушність князя і його дочки та нікому недоступні гордощі княгині могли ще сяк-так держати рівновагу в тім безвихіднім положенню. Іван довідався від лакеїв, що князь листом наказав своєму повномічникові в краю продати як найшвидче головну часть дібр.

— Повномічник, — говорив далі лакей — як спій так погоди ¹⁾ відписав нашому ясному панові, що з продажі дібр нічого

¹⁾ Погоди — зараз.

пими часами не буде, раз що нема купця, а по-друге, що нема що продавати.

— Як то нема що продавати?

— А так що віригелі влізли ясному панові на ґрунт, поінтабулювалися¹⁾ і виправували собі таке, що весь дохід іде їм на сплату довгу і проценгів. Як би був один віригел, або як би вони всі погодилися, то може би суд добра продав. Але вони чомусь не можуть погодитися, мабуть надіюгься з ясного князя ще щось біль-ше видусити, і для того держать його немов того, що за одну ногу завішений. І для того повномічник написав, що не може ані дібр продати, ані доходу з них посилати.

Іванові аж якось гаряче зробилося, коли спрібував перенестися в положення князя.

— І чим же це скінчигься? — запитав він.

— Дочку продадугь, — злорадно всміхаючися, шепнув йому до вуха лакей.

— Дочку? Панну Ніну? — остовпілий з дива скрикнув Іван.

— А вже-ж не кого. Є тут один старий скупиндряг, головний віригел князя. Бароном питулугься, але є собі простий жид, що ще з батька нашого князя начав соки птягнути і на нім великого маєтку доробився. Та й маюча шельма. Не відступає нашого ясного пана ані на крок, а як ми ось тут замешкали, то він і собі-ж. Ну, а при тій спосібности і інших паничиків підскубує. Так ото той барон знає дуже докладно, як споягь діла нашого яснес-освіченого, та про те

¹⁾ Поклали заборону на продаж майна.

кредитує йому. Тепер ось знов якусь не-
маленьку суму позичив. Очевидно хоче
так обпупати князя, щоб той нарешті
мусів віддати йому доньку. Вже він дав-
ніше поривався її дістати, але тоді ще
наші пани прохи ліпше стояли, то мало
його вікном не викинули. Та він байдуже
собі, всміхнувся, перепросив князя і кня-
гиню і далі своє ремесло провадив. Але
тепер, знаю напевно, не піде вже так
гладко. Тепер коли барон скаже: «Дайте
за мене панну!», то вони не посміють
відмовити, ще й мусять чинитися, що
раді такому щастю.

— Ну, а що-ж панна? Невже вона так
зараз і піде за барона?

— Та що панна? Адже-ж бачиш, яка
вона! Скаче, співає, танцює, грає, немов
би ні о чім іншому на світі й не знала.
Що ти з таким веретеном зробиш? Ну
певно, як їй скажуть іти за барона, то
вона не тої заспіває. Але того смутку
також на довго не стане. Барон бага-
тий, дасть їй те, чого їй батько не мо-
же дати, а вона за строями, забавами і
кавалерами швидко і про барона забуде.
Недурно то кажуть: жінка як верба, де
її посади, там і прийметься.

Іванові аж мороз переходив по тілі
при тих словах. Так ось яка доля чекає
цю гарненьку, ні в чому не тямущу ди-
тину! Він не сумнівався, що князь спо-
сібний на те, щоб її продати. Бажав
тільки побачити того крука, що так
довго чатував на свою здобичу. І не
довго прийшлося йому ждати. Ще того
самого дня барон прийшов зложити кня-

зеві візиту. Був то шпакуватий уже панисько, з випасеним живото́м, гладко виголеним лицем і вставлюваними зубами. Він мав звичай відкашлювати голосно і колисався на ногах, мов бричка на ресорах. Великі, олов'яні очі гляділи якось тупо, без виразу, тільки на м'яснистих устах проблискував раз-у-раз якийсь неприємний, зрадливий усміх.

— Ну, цей певно чоловіка супокійно схрупає і вином зап'є!—подумав Іван, придивившись баронові. І гірко, жалісливо якось зробилося йому на душі.

— Іване!—роздався туп-же над ним голос панни Ніни.

— Слухаю паннунці,—сказав обертаючись Іван, змішаний чогось, немов би хто зловив його на яким злім учинку.

— Гніваєшся ще на мене?

— Що це паннунця мовлять?—скрикнув Іван, ще дужче змішавшись.—Хіба-ж я коли небудь..?

— Значить, поїдеш зо мною?

— З охотою. В тій хвилі все буде готове.

Іван кинувся до стайні.

— Я зараз вийду вбрана,—кликнула на догін йому панна Ніна.

За малу хвилину вже Іван з кіньми і з фаєтоном чекав перед ганком. Незабаром вийшла й панночка.

— Прийшов той обридливий барон,—щебетала вона вже прямо до Івана, поки цей допомагав їй сісти до фаєтону.

— А, правда, ти його не знаєш! Щасливий ти! А я не хочу й через п'ять хвилин бути з ним під одним дахом. Нехай

там з татком перекидується пустими компліментами!

Проїхавши може з пів години, прибули до ліска. Спацери ¹⁾ в тінистих алеях були майже пусті. Повітря було чудове, повне запаху і свіжості, ціле звеніло співом пташенят. Іван почав помаліше їхати. Йому конче хотілося поговорити з панночкою, а якимось прочуттям він зміркував, що й вона неспокійна сидить у фаєтоні.

— Прошу паннунці,—сказав Іван, обертаючися прохи до неї,—чи то правда, що паннунця виходять заміж за барона?

Панна Ніна стрепенулася в повозі, мов опечена.

— Хто тобі це сказав?

— Та я чув, слуги говорили.

— А як би так було, то що?

— Жаль мені паннунці, дуже жаль,—сказав простодушно Іван.—Тим більше—додав по хвилі,—що, як бачу, паннунця не дуже його люблять.

— Ох, ненавиджу його! — скрикнула панна Ніна.

— А чи то правда,—говорив далі Іван, нехай паннунця дарують мою цікавість, але я з доброго серця питаю, чи то правда, що родичі хочуть паннунцю продати баронові?

— Що ти говориш?—скрикнула панна Ніна, побліднівши мов труп.

— Я, дурний Іван, повторюю як дитина те, що другі говорять.

¹⁾ Спацери—стежки для гуляння.

— Так ось вони що про мене говорять! — прошептала панночка, чуючи, що їй у грудях починає дух захапувати.

— І чи то правда, що татко паннунцін винен баронові багато грошей і за те паннунця...

— Мовчи! Не дорізуй мене! — скрикнула панна Ніна, котрій аж тепер, за брутальними, хоч і щирими, Івановими словами, почало нараз світати в голові.

Коні рушили швидко. До кінця проїздки між Іваном а Ніною не було більше сказано ані одного слова.

XIV.

На другий день знов Ніна казала Іванові прилагодити коні і повіз, хоч барона свого дні у них не було.

— Розповідж мені де-що про наш край, — сказала панна, коли вони вїхали в алею.

— А що-ж я паннунці розповім? — сказав Іван. — Знаю тільки село й хлопське життя.

— Розповідж мені про село і про хлопське життя! Десять літ живу за границею. Тужу часом за селом. Боже! Там ще я була щаслива. А тут...

Слози перервали її мову.

— Най паннунця не плачуть! — мовив Іван. — Село не втече. Ще паннунця можуть вернути до нього і бути щасливою.

— Пропало, Іване, пропало! — хлипала панна Ніна, закриваючи лице руками. — Вчора таточко продав мене баронові. Навіть контракт уже підписали. В м'ясниці наше весілля.

На цю відомість Іван не найшов слів поміхи. А панна Ніна нараз обтерла слізки й випрямилася.

— Ні, нічого з того не буде! — скрикнула рішуче.

Іван видивився на її зарум'янене личко, її мокрі ще, роз'іскрені очі.

— Не діждуться вони, щоб я піддалася їх спекуляціям!

— А що-ж паннунця зроблять?

— Утоплюся!

— Боже! Що це паннунця виговорюють! — скрикнув Іван.

— Утоплюся, заріжуся, повішуся, або впечу, наймуся на службу, але за барона не піду. Ох, як я їх ненавиджу! І його і всіх тих, що кажуть мені називатися батьком і матір'ю, а вміють тільки розбуджувати мою пиху і шахрувати моєю душею! Всіх ненавиджу, всіх!

— І мене? — Спитав Іван.

— І тебе також, також! За те, що так як лис силуєшся закрастися до моєї душі, із лакейської цікавості розглянути, що в ній діється, щоби потім мати про що говорити з другими лакеями, судити мене, осміювати по-за очі!

— Паннунцю! — сказав поважно Іван. — Прощу паннунці так не говорити. Ніколи нікого не суджу і не обмовляю ані в очі, ані ~~по-за очі~~. А коли я де про ~~що~~ паннунці питався, то тільки для того, що бажав би я паннунці допомогти.

— Мені? Ти, Іване?

— А чому-ж би ні? Коли тільки паннунця хочуть.

— А що-ж ти можеш для мене зробити Іване?

— Все, що паннунця схочуть.

— Все! Ну, то досить багато. А коли, я хочу щоби наприклад оцей стовп з ліхтарнею прийшов сюди й поклонився мені?

Ледве панна Ніна висказала ті слова, коли в тім грубий дубовий стовп, на котрім була ліхтарня, важно спогнувшись та сопучи викоріцмався з землі, наблизився до фаєтона, кумедно перехиляючися по в цей, по в той бік, і сильно хруснувши в половині, поклонився їй, а потім вернувся назад, на своє місце.

— Ха, ха, ха, ха! — не могла здержатися панна Ніна, щоби помимо всього свого смутку не вибухнути голосним сміхом на той вид. Але зараз споважніла.

— Що це за чудеса такі, Іване?

— Адже-ж я паннунці мовив, що можу все зробити, що тільки захочу, — відповів спокійно Іван.

— Що-ж то, ти чарівник якийсь?

— Чарівник не чарівник, але маю таку силу.

— Значить, можеш і таке зробити, щоби барон зламав собі шию, як тільки до нас прийде?

— Можу — сказав Іван. — Але на що це паннунці придасться?

— Маєш рацію — сумно сказала панна Ніна. — Злюка з мене, чую це. А його нещастя нінащо-б мені не придалося. Не він, то котрий-небудь другий його кумпан купив би мене, все одно, чи я мала би довги, чи власні гроші. Так знаєш що, Іване, — сказала надумавшись хвилину, —

Коли хочеш щось для мене зробити, то зроби так, щоб я була щаслива.

— Цього одного, прошу паннунці, не можу зробити, — сумно сказав Іван.

— Як то не можеш? Чому?

— Бо як би я міг, то зробив би це на самий перед собі самому.

— Значить, і ти також нещасний? — зі щирим співчуттям запитала панна Ніна.

— О, і дуже! — сказав Іван.

— Правда, ти слуга!

— Е, що там слуга, — відмовив Іван. — Коли я служу, то з власної волі. Адже-ж бачуть паннунця, що коли я можу таке зробити, щоби сповп паннунці поклонився, то не велика би мені річ була в одній хвилі зробити себе зі слуги паном. Але що мені з того?

— Ну, так чого-ж тобі не спає?

— Ет, що там про те балакати! — сказав Іван, махнувши рукою.

Минуло кілька днів. Ніна, бачилось, споронила від Івана, котрий також задуманий і сумний сидів переважно в спайні або під спайнею. Тужно йому було за селом, обридло йому місто і пота ненастанна сутолока чужих людей, і пота безліч терпіння та дописків, котрі кожний з тих людей звичайно носить з собою і старанно ховає перед оком сусіда, мов не знати який дорогий скарб. Порожнеча і безцільність буття, котрі вже перед тим нераз давалися йому чути, тепер спали перед ним в цілій своїй безнадійній наготі, окружили його мов гладкі спіни, високі-високі аж до неба, мов страшенна

тюрма, котру він мусів носити з собою аж до смерти. Воля його, не находячи собі ніде стриму, ані перешкод, ані границь — ослабла. Впрочім, що йому по ній, коли єдина перепона здвиглася їй власне там, де було ядро всього. Все давав йому чудовий перстінб крім щастя і внутрішнього вдоволення. Кілька разів уже Іванові приходила думка до голови, що ліпше-б йому було обходитися без того чудового дару. Але все ще якась надія блискотіла перед ним, а надія та тепер мала подобу і лице і голос — панни Ніни. Допомогти їй, стати їй у пригоді, видерти її з руки негідних лихварів і не менше негідних родителів, а через те і після того позискати її любов — ось про що думав Іван, сидячи самото на своїй лавочці та пихкаючи люльку на короткім цибусі.

Правда, не відразу дійшов Іван до такої скромности. З початку поміркувавши, що Ніна йому почала подобатися, він забажав, щоб вона полюбила його. Та на диво перстінб і шуп показався безсильний. Коли Іван бажав, щоб вона в тій хвилі прийшла до кухні або на подвірря, щоби поклепала коня по шиї або вдарила його по плечі, щоби засміялася або розгнівалася — все те сповнювалось йому зараз. Але найгарячіші його бажання, щоб вона полюбила його, оставалися несповнені. В її присутности він чув себе несмілим і несвобідним, чув, що від неї віє якимось холодом, якимось духом чужим і незрозумілим для нього, що ставав непрохідною стіною між ними навіть тоді,

коли вона сміялася, жартувала з ним і клепала його по плечі.

— Дарма—подумав вкінці Іван,—видно, її натура сильніша, ніж натура того стовпа, і мій перстінб не може її змінити. Ну, таке діло не горить. Може то час потрохи змінить. Може, як побачить мою поміч, пізнає мене ближче, то й...

І він покинув робити досвіди з перстелем, сидів, дивився безучасно, слухав, що розповідали слуги, і мовчав.

А в віллі тим часом порозташльовувалися шевкині, кравчині, модистки, працюючи над шлюбною виправою для панночки. Князь і княгиня, одержавши від будущего зятя значний завдаток на дочку, цілими днями бавилися по-за домом, розуміється, кожне осібно в своїм кружку. Панна Ніна також рідко коли припинювалася дома, з котрого гнав її геть від передшлюбних приготовань. В кружку веселих, щебетливих товаришок вона зараз забувала про свою гризоту, сміялася, скакала і жартувала, немов ніякого барона і ніякого контракту на її душу і ніякого завдатку на її тіло й не було на світі.

XV.

Одного дня панна Ніна знов веліла Іванові запрягати. Коли виїхали, казала йому справити фаєтон в другий бік від того, в який звичайно їздили. Швидко виїхали за місто і доїхали до моста. Велика, бистра і глибока ріка з глухим шумом копила по-під ним свої хвилі. Панна Ніна запремтіла, почувши той шум і туркіт коліс по мості, але зараз же почала досить го-

лосно мугикати собі якусь веселу пісеньку. Коли були на середині моста, кликнула зовсім свobodно:

— А стань-но, Іване!

Іван зупинив коні. В тій хвилі панна Ніна відчинила дверці фаєтона, вискочила з нього і проворно, мов білиця, поскочила до мостового поруччя, перескочила через нього і кинулася в темнуваті, запінені хвилі ріки. Але в хвилині, коли вже долітала до води, почула, як якась невидима а могуча рука вхопила її, підняла в гору і знов посадила в фаєтон.

— По що ти робиши комедію! — огризливо буркнув Іван, котрий преспокійно сидів на кізлах.

— Комедію! — скрикнула панна Ніна, — обливаючись слізьми. — Але-ж власне я хотіла зробити кнець тій негідній комедії, котру зо мною виробляють. Іване, Івасику, прошу тебе, — обернулася нараз до нього, — дай мені вмерти! Дай мені ще раз повторити те, в чім ти мені перепинив!

— Най паннунця навіть не думає про це! — відповів Іван.

— Але-ж бійся бога! Я не можу вертати до дому! Адже-ж нині мають відбутися мої формальні заручини з бароном. Я не можу довше витримати.

— То хто-ж паннунцю силує вертати до дому? — відповів з незрушеним супокоем Іван. — Я думаю, що можна не вертати і жити.

— Не вертати і жити? Але куди-ж я дінуся, що робитиму?

— Мій боже, світ такий широкий! Адже-ж паннунця мовила, що воліла би на службу нанятися...

— Так ти радив би мені це зробити?

— Що-ж, коли йнакше не можна, то все ліпше на службу нанятися, ніж раків і коропів під мостом годувати. Але мені здається, що паннунця, богу дякувати, не потребує ще аж на таке сходити. Чому-ж би паннунця не мала... на приклад...

— Що таке? Скажи!

— Ну, наприклад... прийняти мене у свою службу?

— Тебе? У свою службу?—скрикнула панна Ніна.—Ха, ха, ха! Тебе, котрий в кожній хвилі можеш спатися своїм власним паном, багатшим і більше могучим від усіх панів світа, і я бідна, одинока, позбавлена всього на світі мала би приймати тебе у свою службу?

— А як би я паннунцю про це просив?—сказав Іван.—Нехай паннунця вірить мені, що тільки поді чоловік зуміє найліпше услужити другому, коли його до цього спонукає не потреба, але тільки власна воля і власне...

— Що власне?

— Ну, менша з тим!—урвав Іван.—Так як же. Прийме мене паннунця у свою службу? Я буду слугою покладливим. Платні ніякої не жадаю, коли мене паннунця відправить, то піду геть, а чого паннунця тільки забажає або запотребує, то прошу мені сказати. Все зараз інінко буде зроблено.

Панна Ніна всміхаючися крізь слізи простягла руку і подала її Іванові.

— Добре — сказала. — Приймаю твою службу, але з тою умовою, що не буду тобі нічого приказувати. Покидаючи те життя, котре ненавижу, хочу zarazом покинути його звичаї. Не хочу, щоби ти був моїм слугою. Будь моїм товаришем, братом, добре?

Іван списнув подану йому руку панночки.

— Проти цього нічого не маю, — сказав радісно.

— Ну, а що-ж тепер будемо робити?

— Я думаю, — сказав Іван, — що найліпше буде на хвилинку повернути до дому.

— А це по що?

— Ну, прошу паннунці, треба коні відставити на місце.

— Ба... а як же ми рушимося?

— Нехай паннунця не турбується, це вже моя річ.

— Слухай, Іване, — сказала паленіючи панна Ніна, — не говори до мене: паннунця! Говори мені «Ти», «Ніно», так як бись говорив до своєї сестри.

— Перепрашаю паннунцю, — відповів Іван. — Я ніколи не мав сестри, то й не знаю, як треба до неї говорити. А поки сижу на кізлах, то буду говорити, так як досі говорив. Потім може й инакше навчуся.

XVI.

Від того часу видали люде в різних столицях Європи, в модних купілях, на блискучих баях, перегонах і інших місцях велико-пансвких розривок молоду пару, що видавала себе братом і сестрою. Мужчина, вбраний добірно, але

по просту, був звичайно мовчазливий, держався здалека від людей, не танцював, в конверзацію ¹⁾ не мішався і загалом якось немов гас і щезав при боці своєї гарної сеспрички. Вона напомісць була предметом загального подиву і обожання — не знати, чи за-для своєї краси, чи за-для свого дощепу, чи за-для безмірного — як здавалося — багатства, котре видно було і в її коштовних строях, бриліантах та інших дорогих клейнодах, в блискучих екіпажах та в величезних видатках, які вони робили всюди, де тільки на який час зупинилися.

Ті двоє були Іван і Ніна. Покинувши батьківський дім, Ніна, що правда, заявила Іванові, що хоче вернути до рідного краю. Але Іван, знаючи досить добре її вдачу, доміркувався, що це обридження до велико-панського життя викликане було в неї тільки хвилево тим тяжким моральним ударом, котрого власне дізнала. Хвиля мине, рани заживуть, і вона певно запустить за тим життям. Оп-тим-то він предложив їй, щоби перед поворотом до дому обоє відбули кількамисячну проїзду по Європі, котру він і сам рад би був оглянути. Ніна якось ніби неохотно прийняла це предложення, але по кількох днях цілковито забула про те, що колись так хотіла вертати до дому.

Сила Іванового чудодійного перстень проявилася тепер в повнім блеску. Перстін той переносив їх обоє з міста до міста в одній хвилі, без туду і клопотів, давав їм в руки невичерпані засоби,

¹⁾ Конверзація — розмова.

дозволяв видавати нечувані суми, яснити безмірним багатством, котре нічого не коштувало і котре мало тільки тому недогоду, що в який небудь спосіб діставшись в трепі руки, щезало як сніг на сонці. Значить, було воно приви́дом, як про те Іван достотне переконався, але приви́дом зовсім достапачним на те, щоби запевнити їм славу людей безмірно багатих.

Ніна зразу онималася¹⁾ якось черпати з того чародійного джерела.

— Яке я маю право на це?—говорила.

Але Іван успокоював її.

— Коли ти раз узяла мене собі на службу, то дозволь мені заспокоювати всі твої потреби.

— Але мої потреби можуть статися капризами.

— І капризи твої будуть заспокоєні,— сказав Іван. І справді, швидко панна Ніна почала робити як найобширніший ужиток із даного їй права. Блискучий, шумний, оглушаючий вир великосвітського життя був властивим її елементом. Опікинулася вона в той вир з запалом властивим її гарячій вдачі, швидко забула про все инше. Іван, для котрего вона зразу почувала вдячність і якусь крихітку справдішньої прихильності, незабаром упав в її очі до ряду тих підрядних істот, зроджених на те тільки, щоби заспокоювати потреби і капризи істоти вищого розряду. В прирівнянню до блискучих денді, котрі роями вилися довкола

¹⁾ Ониматися—вагатися.

Ніни, Іван справді являвся дуже непоказним. Він не вмів говорити ніякою мовою крім своєї рідної, котрої на щастя близькі паничі ані в зуб не розуміли, був маломовний, оптяжілий і сумовитий. Бували хвили, коли видавався їй по просту ідіотом.

Вони проживали, звичайно, в гарних вілках або в перворядних готелях, занимали по кілька покоїв, при чім Іван, звичайно, як упертий Русин, завсїгда поміщувався в однім затилльнім покоїку, обставленім скромними меблями, а решту лишав для Ніни і для її гостей. Коли по якімось часі побачив, що його мовчазлива присутність і незграбні рухи не всмак Ніниним гостям, перестав показуватися в салоні, цілими днями сидів у своїй кімнатці і нудився смертельно. Тисячу разів прїбував занятися чим небудь, от хоч би спруганням дерева або шиптям чобіт, котрого колись підовчився був від сїльського шевця, але завсїгда якась невидима рука випручувала йому з рук роботу, що він сам хотїв зробити, — все те в одній хвилині вже лежало перед ним зроблене без нього.

І от виходив Іван у місто і волочився вулицями, звичайно одягнений як простий робітник, щоби ніхто його не пізнав і не займав. Мовчки придивлявся він до життя людей в тих величезних муравлиських, що зовуться столицями світа. Багато де-чого він там не розумів, та все таки образ нужди, в якій жила робуча, фабрична і зарїбницька людність, був йому аж надто добре зрозумілий і кліщами тис його серце.

Минуло таким способом кілька місяців. Іван за той час висох як шкіра і зовсім спрашив охоту до життя. Натомісць Ніна розцвіла, як рожа, дозріла зовсім і чула себе безмірно щасливою.

— Слухай, Ніно, — сказав одного разу до неї Іван, коли кілька днів не бачившись, найшлися якось самі обое в покою. — Чи не час би нам уже вертати до дому?

— До дому? — зачудовано спитала Ніна. — До якого дому?

— Ну, до нашого рідного краю, до себе.

— Ей, Іване! Що це ти говориш! Увесь світ є нашим краєм. А в тім краю, де ми колись уродилися, ніхто за нами не тужить, ніхто про нас не згадає, і ми там нічого не полишили, так чого-ж нам туди вертати? Хіба нам тут не добре?

— Мені, Ніночко, не добре, — сказав Іван.

— А чого-ж тобі хибує? — скликнула дівчина, навіть не глянувши на нього. — Адже-ж ти маєш у своїх руках усі способи. Зроби так, щоби тобі добре було!

— Добре може мені бути тільки в своїм краю, чую це, — мовив Іван.

— Так ти хотів би мене покинути? — вирвалося з уст Ніни.

Іван зиркнув на неї довгим, сумовитим поглядом і не сказав нічого. Тепер знав він добре, що всі його мрії про те, щоби здобути собі прихильність тої дівчини, були пусті і безплідні. Невидима стіна, що стояла між ними, не піддавалася силі його перстенья і не хотіла уступитися. Та про те Іван не переставав іще надіятися, хоч сам не знав, чого і на що. Аж тепер, при тім однім слові Ніни, з коп-

рого він відразу зміркував, що її з ним нічого сім'ю не в'яже, Іван почув, що його надія пропадає і розвивається димом. Його заболіло щось дуже коло серця, він поблід і сціпив зуби, щоби не зойкнути з болю.

Ніна не дивилася на нього, заняпа перед дзеркалом своєю пишною фризурою. Тільки по Івановій мовчанці вона захопилася, що останнє слово нерозважно вирвалося її з уст. І ось скінчивши поправляти свою фризур, вона нараз обернулася, підбігла до Івана, і перескакуючи з одної крайності в другу, обхопила долонями його голову і пестячи його та цілуючи в чоло (в уста вона ніколи досі не зважилася поцілуватися), проговорила ніжним голосом:

— Ні, Івасю, ні братчику мій! Я знаю, що ти мене не покинеш. Ані я тебе не покину, вір мені! Полетимо разом обоє до нашої любові віпчини швидко вже, за кілька неділь. Нехай тільки м'ясниці скінчаться. Ах, я так ще хочу погуляти, потанцювати, повеселитися! Бо-ж прецінь там, дома, як ти кажеш, засядемо як крілики в норі. Там не буде вже того, що тут, правда? Я навіть сама того не хочу. Але тепер ще тих кілька неділь нехай будуть мої! Добре, Івасику?

Іван був дуже сумний. Від якогось часу запримітив він одного панича, що раз-у-раз крутився коло Ніни і очевидно позискав собі її прихильність. Заздрість спонукала Івана прослідити потайно життя і відносини того панича. Він переконався, що молодий граф Едвін—чоловік

дуже низької проби, картяр і розпусник. Пропрапивши за-молоду більшу частку батьківського добра, він тепер допращував решту. В товариствах чемний і укладний, грав ролю великого пана і дуже гонорового чоловіка, але похаємно запрягав довги в кого міг, не платив кравцям і іншим ремісникам, жив на довг у готелі, а навіть у свого старого візника не встидався випозичити значну суму грошей, копру той за ліпших часів ошадив собі був на старі літа. Від того візника, з коприм Іван заприятелювався, він довідався про Едвіна досить такого, що міг виробити собі про нього докладний погляд.

Едвінові грозила руїна і він очевидно закинув гачок на Ніну, копру вважав великою багачкою. Іванові аж спрашно робилося, коли подумав собі, що очікує цю нестямущу дівчину в руках цього чоловіка, і він постановив собі остерегти її перед ним.

— Слухай, Ніночко,—сказав він, увільняючися лагідно від її пестощів, копрі замість вдоволення і роскоші робили йому глибокий біль.—Я хотів би тебе про одну річ запитати, але дай мені слово, що не прогніваєшся на мене.

— Ну, питай, питай, ти медведю!—сміялася Ніна, опираючися з комічною повагою ліктем на його плече.

— І скажеш мені правду?

— Це вже як мені сподобається.

— Чи то правда, чи тільки мені так здається, що тобі сподобався граф Едвін?

— Що?—скрикнула Ніна і вся спалахнула рум'янцем, мов переступник¹⁾, зловлений на гарячій учинку.

— Не хочу тобі з цього робити ніякої догани,—спокійно мовив Іван,—а тільки остерегаю тебе, що граф, чоловік негідний твого чуття.

— Чому?

— Не жадай від мене подробиць, але прийми цю осторогу як від брата.

— А коли це тільки низьке чорнення?—вибухла Ніна.

— Я маю деякі докази.

— Сховай собі свої докази,—сказала ображена Ніна.—Впрочім запевняю тебе, що граф мене нічого і ніяк не обходить.

І відвернулася, щоби відійти.

— Слухай, Ніно,—сказав Іван, не рушаючися з місця. Ти прецінь не говорила йому нічого про джерело нашого багатства?

— Про яке джерело?—спиха запитала Ніна і нагло зблідла.

— Адже-ж знаєш, що в мене на думці. Про мій перстень.

— Нічого. Ну, або що?

— Прошу тебе, не говори йому нічого й не будуючи.

— Що знов за упімнення? ! чому як раз з оглядом на нього?

— Ну, так, случайно прийшло мені на думку. Міг би чоловік зовсім непотрібно бути введений в покус.

— Ти, дурень, Іване!—скрикнула Ніна.

1) Переступник—злочинець.

—Зовсім непотрібно, Ніночко! Завдай собі пруду зрозуміти мене! Зовсім непотрібно!

Та Ніна вже не чула тих слів, але ширликала якусь французьку пісеньку, крутилася по сусіднім покою.

А коли в ночі Іван, утомлений цілоденною гризотою, спав твердо в своїм покоїку, ввійшов до нього граф Едвін, ступаючи тихесенько на пальцях, зняв йому з пальця чудовий перстін і, виходячи, замкнув за собою двері на ключ. Внизу в сінях готелю ждала вже на нього Ніна, одягнена по подорожньому, а слуги власне виносили величезний тяжкий подорожній куфер.

— Ну, що?—шептом запитала Ніна.

— All right—шепнув Едвін.—Спить як забитий. Заким обудиться, будемо вже далеко. Осб перстін.

І Едвін вложив його собі на палець.

— Дорогий мій! Дякую тобі—шепнула Ніна, спискаючи його руку.—Ти дарував мені нове життя, увільнивши мене від того медведя з лакейською душею.

В кілька хвилин пізніше повіз запряжений препошиною четвернею дочвалб гнав вулицями міста, везучи щасливу пару втікачів.

XVII.

Перше почуття, якого дізнав Іван, прокинувшись досить пізно на другий день, то було почуття якоїсь дивної полекші. Здавалося йому, що якісь тяжкі кайдани спали з нього, що світ нараз йому про-

яснився. Не знав зразу, що це значить, але швидко доторкнувшись якось мимовільно правою рукою до лівої, почув, що нема перстеня на пальці. Зачудувався безмірно, почав пригадувати, де міг його згубити, але нічого не міг вигадати. Пустився йти до дверей, щоби завітати Ніну про цю пригоду, але двері були замкнені з надвору. Нараз роз'яснилося йому в голові.

— А! Так ось воно що!—скрикнув він.—Справді, не ошукало мене моє почуття! Моя Ніночка справді змовилася з тим віпрогоном! Забрали мені перстінг думаючи, що бог зна який скарб здобули! Ха, ха, ха, ха! Щастя вам боже! А ми тимчасом стрібуємо, як смакує праця.

І взяв щіпку, щоби вичистити своє убрання, але в тій хвилі почув, що чародійський вузлик знов зав'язується перед ним, що щось вихапує йому з руки щіпку, обезсилює його мускули—перстінг був знов у нього на пальці.

— Ну, не хотів би я в тій хвилі бачити лиць їх обоїх,—промовив Іван сам до себе.

Сила перстеня зараз відчинила замкнені двері. Іван увійшов до покоїв Ніни. Покої були пустісінькі, всі коштовні оздобы були позабирані.

— Ха, ха, ха!—з болем усміхнувся Іван.—Злакомилися на блискучки і втекли! Ну, певно швидко вернуть. Піду їм назустріч.

Убравшись гарненько і поснідавши, Іван помаленьку вийшов, сів на фіякра і поїхав у той бік, куди перед кільканадцятьма годинами поторохтіли були Ніна і

Едвін. Не проїхав Іван і пів години часу, на гостинці показався хлопський драбинний віз, а на нім на околоті соломиділи Едвін і Ніна. Коли обі колісницї порівнялися одна з одною, Іван зупинив їх і промовив до Ніни, спокійно, як коли би нічого і сїнво не сталося.

— А не казав я тобі, Ніночко, що це буде зовсім непотрібний захід? Адже-ж коли ти хотїла зробити собі прогулку, то можна було сказати мені про це словечко.

— Мовчи, хаме! — в нестямі крикнула до нього Ніна. — Як ти смієш так за панібратів говорити зо мною. Я княгиня, а ти простий мужик.

— Але-ж Ніночко, — з непорушеним супокоем відказав Іван, — сама ти казала мені так до тебе промовляти. А тепер прошу тебе, сїдай ось тут коло мене. Прецінь же не ялося¹⁾, щоб ти на такім хлопськїм возі вїздажала до міста, виїхавши з нього четвернею.

— Не потрібую твого фїякра! Поїду так, як мені схочеться, поруч з тим, копрому належить моє серце, копрому я віддала все... все, навіть...

— І копрїй з того всього має зломаний феник²⁾! — з насміхом докінчив Едвін. — Ні, пані, я думаю, що ви справді ліпше зробите, коли повернете в обїйми цього чесного і благородного братчика.

— Едю! — з виразом тяжкого докору скрикнула Ніна.

1) Не ялося — не годиться.

2) Феник — півкопїйки.

— Е, що там бавипись чупливими ви-
пребеньками, — грубо відказав Едвін. —
Адже-ж ви, пані, знаєте, що я голий,
зруйнований. А той проклятий перстені,
котрий ви казали мені зняти з пальця
свогого братчика, оце, як бачу, знов при-
крашує той самий палець. А в тій самій
хвилині, коли щез перстень, щезли також,
як ви, пані, знаєте, всі ваші скарби і клей-
ноди, навіть повіз і коні. Осталось нам
тільки те, що я вчора не програв в карти,
а цього було дуже небагато, ледве вис-
тарчило на те, щоби заплатити за ве-
черю і нічліг, та винаняти ось ту пре-
пишну ляндару, на котрій я вже розтряс
собі всі кости. І як же ви, пані, ви обра-
жуєте собі нашу дальшу подорож, нашу
будущину? Мої дохідні джерела зовсім
вичерпані, ви, пані, маєте тільки скарбів,
що турецький святий; заробити собі та-
кож не потрафите...

— Буду заробляти, Едю! Переможу сама
себе! Буду робити все, щоби тільки не
бути для тебе тягарем, лиш не відтру-
чуй мене! Я тебе люблю, Едю, а до нього
не хочу вертати.

— Ніно! — скрикнув Іван, до глибини душі
зворушений цією сценою. — Рвешся від мене,
як від свого найтяжчого ворога! А пре-
цінь же досипіть було одного твогого
слова, щоб я вступився тобі з перед очей.
Ти полюбила цього пана, я не хочу сто-
яти тобі на заваді. Будьте щасливі! Радю
я допоміг би вам, коли-б це було в моїй
силі, але тепер бачиш і сама, що все, що
дає мій перстень, дає тільки для мене;
в руках інших людей все те щезає. Так

бувайте-ж здорові обоє! Сідайте на мого фіякра, він заплачений і не щезне під вами так як четверня. А я собі піду.

— А куди-ж ти підеш?—запитала Ніна, прохи привспиджена і зворушена його мовою, бачучи, що він зліз з фіякра.

— Піду до-дому,—сказав Іван.—Будьте здорові!

І заким Едвін і Ніна встигли ще сісти на фіякра, Іван щез їм з перед очей!

XVIII.

Яким способом це сталося, цього Іван не пам'яв. Мабуть якесь таємне, йому самому невідоме бажання кермувало в тій хвилі чудодійною силою його перспня. Досить, що в найближчій хвилі по розспанню з Ніною він найшовся в тім місті, з котрого колись вирушив у світ, повний рожевих надій і могучих бажань, найшовся перед пишним палацом князя Довгорукого. Не дуже то пишний вид являв тепер той палац. Пусто довкола, ані душі живої. На брамі, на дверях, навіть де-куди на вікнах поперек хрусталевих шиб понаклеювані були величезні, друковані, червоні, сині та жовті папери.

— Що це таке? Чума пуп вибухла? Чи може яка нечиста сила заклала цю халабуду? — думав Іван, проходяючися доріжками довкола будинків.

— А гей, хло!—крикнув на нього з боку якийсь грубий голос.—А ти що за один? Що тут робиш?

Іван озирнувся — і перехрестився. Ну, богу дякувати, що хоч одна жива душа

вирискалася! Він пізнав старого вусатого варшівника, що стеріг князівського парку.

— Здорові були, Банпромію!—скрикнув радісно, підходячи, до старого.—Що-ж то, не пізнаєте мене? Я Іван, князівський візник, той, що його недавно прийняли.

— Той, що з князем за границю поїхав?—спитав, чудуючися Банпромій.

— Той самий.

— А який же дідько приніс тебе сюди? Чи може й князь приїхав?

— Ні, Банпромію, я сам приїхав, верхом на палиці.

— Ну, а князь? Де він? Що з ним?

— Не знаю.

— Не знаєш?Адже-ж він не нині-завтра має туп бупи.

— Так? А то чого?

— Як то чого? Хіба-ж ти нічого не бачиш?

І він виняв з кишені такий самий папір, як ті, що були поналіплювані скрізь на палацу.

— Бачити я бачу, ще, богу дякувати, не заступило мені очей. Але що значать ці цидули, бігме не знаю.

— Це, небоже, квітки, і значать вони, що нашому князеві з його князівства осталося як раз тільки, як цей папір варш.

— А багато-ж він варш?

Банпромій тільки посвиспав, зімняв папір у жмені і зробив ним такий рух, що Іван, хоч і який неписьмений, відразу зрозумів його значіння.

— Он воно як! Ну, але що-ж це за папір і що на нім написано?

— Написано на нім, небоже Іване, що віднині за тиждень має відбутися ліцитація¹⁾ і продаж оцього палацу і парку і всіх князівських добрів тому, «хто да венци»²⁾.

— О, о, о!—дивувався Іван.—Так як найпростішого хлопа.

— А що-ж, небоже, право для всіх одне, і довг для всіх довгий, а віддай короткий.

— Ну, а є вже купці на ті маєтності?

— Го, го, чому-ж би не було! Але кажуть, що ніхто нічого не дістане, бо барон, там якась проста п'явка людська за барона обібралася,—так той барон, кажуть, все вже в кишені має. Навіть до ліцитації ніхто супроти нього не висупить. Цілий тиждень уже туп крутиться, попадає в суді—ади, це він наш палац так казав обмаїти! Порядкує вже туп, як у своїм власнім. Усю двірню понаганяв, щоби не годувати дармоїдів, тільки мене одного лишив як на пам'ятку, та й то мабуть швидко прийдесться й мені на спарі ліпа плентатися в світ по за очі. Швидко туп, небоже, не чупи буде людського слова.

— Так барон туп є?—скрикнув Іван.

— Авже-ж, що не де. Волочився з князем, волочився по-за границями, поки з нього не висав усіх соків, а тепер щось там між ними випало, чую, посварилися із-за

¹⁾ Ліцитація—продаж з торгів.

²⁾ Хто дасть більше.

панни, та й оце наш барон злетів сюди, як крук на стерво.

— І нікого нема, хто би його зігнав з того стерва?

— Його? Барона? Сниться тобі, небоже! Він сила! У нього гроші. Як би ти бачив, як туп усі припадають коло нього!

В тій хвилі Бантромій нараз мов сполошився з місця і полетів кудись, так полетів, що Іван не думав навіть, щоби в його старих ногах було ще стільки сили.

— Що це з моїм старим сталося?— подумав Іван, і слідив за ним очима, поки не побачив на кінці алеї якоїсь чорної плями, довкола котрої літало щось, мов золота, блискуча муха.

Іван швидко пізнав цю пляму. Це був барон, котрий ідучи по парку, махав елєгантською паличкою з золотою галкою на кінці. Старий Бантромій, добігши до нього задиханий, став перед ним смирно, як ніколи не спавав перед князем, і відповідаючи на якісь баронові запитання, за кожним словом кланявся низенько, мов складаний ніжик.

— Агій!— подумав собі Іван, плюнув і скрутив у бокову доріжку, щоби не спірчатися з бароном. По хвилі прийшов Бантромій, завспиданий і радісний заразом.

— Ти, небоже, не дуже з мене смійся,— сказав він, обтираючи собі уста і розгладжуючи довжезні вуси.— Не гонірно ¹⁾ то так надскакувати перед такою жа-

1) Не гонірно — не чесно.

бою, як барон, то правда, але що-ж зробиш, коли він сила. А при тім іще, небоже, чоловік і спекулює попрохи. Видиш, що баронові це подобається, що він по кожній такій розмові ні за це ні за те червінця в руку тиць, ну, то й думаєш собі: що мені шкодить спину погнути? Вона не зломиться, а червонець, небоже, на старі літа найліпша підпора.

— Ну, але що-ж вам таке наговорив ясновельможний пан барон?—спитав Іван, оминаючи дразливу розмову.

— О, нині барон був дуже ласкавий і веселий. Казав, що дістав із-за границі якусь дуже радісну телеграму, що зараз їде туди і не верне аж в день ліципації, і здав на мене надзір над усім оцим добром.

— Так коло вас можна туп буде її мені притулитися?—спитав Іван.

— Тулися, небоже! Хоч у князевім ліжку спи, але тільки до ліципації. Потім вже не моя воля. Потім може я тебе просипиму, щоб ти мене де при собі припулив.

— Добре,—скрикнув весело Іван.—Беру вас за слово. Потім я вас припулю!

Жалісливо всміхнувся Банпромії, попрясаючи Івановою рукою.

— Будемо мабуть оба тулитися так, як два голі в одній діравій сорочці. Ну, але ти певно голоден, може би тебе чим погостити? Знаєш що, небоже? Ходімо до княжої пивниці, там у мене в однім закуточку є дещо прохи приховано, то побалакаємо не з сухими горлами.

Балакаючи по це по те, оба вони покріпилися де-чим. Банпромій вишпортав бутельбочку доброго вина і вони, сидячи на порожній бочці, балагурили далі.

— Що-ж ти думаєш робити, небоже? — питав Банпромій Івана.

— Не знаю ще, сказав Іван. — Поперед усього я бажав би зробити баронові якогось доброго збитка.

— Баронові? Ти? — протягнув голосом Банпромій і видивився на Івана як на тура.

— Може би йому як небудь переборщити оцю ліцитацію? — задумчиво міркував далі Іван.

— Ти? Баронові? — лепотів уже майже в нестямі з дива Банпромій.

— Так і є! — сказав Іван рішуче. — Це, думаю, буде добре. Знаєте що, дядьку Банпромію, допоможіть мені в тій річі, певно не пожалуєте цього.

— В чім, в чім тобі допомогти, ти безуме якийсь?

— Розвідатися в суді, на які гроші буде та ліцитація і як би до неї приступити.

— Але з тобою, таким нехарапутним наймитом, і говорити про те в суді не будуть.

Іван не кажучи й слова, зірвався з місця, вийшов за стінку, і по хвилі явився перед Банпромієм убраний як пан при золотім годиннику, з товстим золотим ланцюшком, у перстнях з дорогим камінням, держачи в руці ліску¹⁾ з золотою

¹⁾ Ліска — паличка.

головкою далеко більшою, ніж у барона.

— Ну, а коли їм оптак покажуся.—мовив усміхаючись Іван,—то чи схочуть зо мною говорити?

— Свят, свят, свят,—скрикнув хрестячися Бантромій.—А це що таке? Який нечистий в тобі сидить, Іване?

— Ніякий нечистий, дядьку, — сказав Іван, і в тій хвилі щезло з нього все його панство,—це тільки так, жарт. Так оптакий жарт я хотів би зробити й баронові. Допоможіть мені, а певно не пожалуєте цього.

— Та хіба то така велика штука розвідати про ліципацію?—сказав Бантромій, все ще не можучи охолоти з переляку і попрохи підозріваючи, чи не підлазить оце під барона якась нечиста сила, щоби його взяти за старий довг.—А в тім, коли хочеш, щоби я тобі поміг, то і овшім. Мені барон ані сват ані брат. Тільки, небоже, коли хочеш приступати до ліципації хоч би тільки на жарт, то треба в суді вадію ¹⁾ зложити.

— Вадію? Що це за вадія?

— А якусь чималу суму грошей.

— Е, про це не турбуйтеся, це в мене найдеться.

— Найдеться? Тьфу! Ану, перехрестися, Іване!

— Що це ви, дядьку, видумали? Не вірите мені?

— А вже-ж не вірю. Ну, перехрестися, бо инакше й кроку з тобою не зроблю.

¹⁾ Вадія—залог.

— І перехрищуся, і отче-наш змовлю, коли вам цього треба, — сказав Іван християчися, — тільки ходіть!

XIX.

В кілька день після цієї розмови приїхав князь. Він не їхав до палацу — важко йому було й дивитися на те місце, що колись бачило його панування, а тепер пропало для нього, бачилось, на завсигди. Він замешкав у маленькім жидівськім готелю, в однім покоїку, що виходив вікнами на брудне, вонюче подвір'я.

Довідавшись про його приїзд від Бант-ромія, Іван зараз пішов до нього. Застав князя, що одітий лежав на пів сидячи на софі, кутив люльку і, здавалося, ні про що не думав. Він не чув навіть, як Іван застукав до дверей, як відчинив їх і як увійшов до покою. Іван побачивши його, зразу подумав, що попав не в ті двері: той сивий, поморщений, зломаний чоловік, ця дряхла руїна, що без думки, без виразу на поблеклому лиці лежала перед ним, кліпаючи осовілими очима — чи це міг бути князь Довгорукий, той самий, котрий іще так недавно плескав «браву» оперетковим співачкам та любувався принадами шансонеток?

Побачивши Івана, він усміхнувся слабо і махнув рукою, не змінюючи свого положення.

— Еге-ге, Іван, Іван, пам'ятаю. Добрий візник, ге, ге, але кепський слуга. Втік, ге, ге, втік від мене, але нічого не вкрав! Ні, не можу цього сказати. Ну добре, добре! Вернув до краю? А? О жебрачим

хлібі, а? Так якія, так самісінько!—Тремтячою рукою він повів до очей, немов би хотів обтерти слюзу, але очі його були зовсім сухі. Іван стояв перед ним, не зводячи з нього очей і не можучи й слова сказати.

— Не можу, небоже, не можу тобі нічого дати,—белендів далі князь, з трудом ловлячи обривки думок, що мов пролітаючи чмелі без ладу блукалися в його знесиленій голові,—голий я, голісінький, так само як ти. Все минулося. Все пропало. Мое колишнє щастя, ге, ге, небоже, зломало ногу десь по дорозі, коли спішило мене останній раз рятувати. І мої мене покинули. ге, ге! Як виклятого відбігли. Дочка пропала десь, може впопилася... Княгиня вмерла. По секрету тобі скажу. небоже, вона повісилася в ночі над своїм ліжком, бідна моя жінка! А якже! Але ми це в секреті задержали, казали, що вмерла... О, це він, той барон поганий, доконав її! Того самого дня, коли він поштою надіслав нам друковане оголошення ліцитації наших дібр, ти видів ті папери? Кажуть, що весь наш палац ними обліплений. Я не їхав туди, не хотів бачити, щоб і мені не прийшла охота так, як княгині. Бідна жінка, еге-ге! Ані словечка не сказала, ані не скривилася, але в ночі взяла, та й...

Іван стояв мов одубілий.

— Чого я сюди приїхав, питаєш?—говорив далі князь, хоч Іван ні про що його не питав.—Сам не знаю. Не хотілося гинути на чужині, як собака під чужим плотом. Ліпше під своїм. А знаєш, в

Локарно, а, ти не був в Локарно? Гарна місцевість! Так там колись стара ворожка казала мені: коли вас крайня біда приписне, вертайте до дому, там вас щастя дождатиме. От я й вернув, на останнє стягнувся і вернув. Ну, ну, бувай здоров! Іван, Іван, а прізвиська так і досі не знаю. Іван візник. Добрий візник. Розбійників батогом побив. Ага, ага, пам'ялю! І не вкрав нічого. Ну, ну, бувай здоров, бувай здоров!

Сумний та невеселий ішов Іван вулицею, вийшовши від князя. Ну, цьому вже нема що помагати. Цьому хіба рискаль та лопата pomoже. Про дочку очевидно нічого не знає, а може й чув та не пам'ять. А варто би знати, де то панна Ніна обертається.

В тій хвилі щось немов хопило його за очі, немов силою обернуло його голову на право. В гарнім повозі, запряженім парою добрих коней, їхали швидко в тумані куряви якийсь шпакований уже пан і молоденька пані. Пан опершися лівою рукою о ліску з золотою головкою, правою вказував в той бік, де стояв князівський палац.

Пані сиділа свobodно, вихиливши в той бік головку і сміючись голосно. Обое тільки мигнули перед Іваном; повіз зараз скрутив у алею князівського парку і щез між деревами, але Іван відразу пізнав, що ті панство—то барон і Ніна.

— Я так і думав, що їй не на довго стане любови з Едвіном, коли не буде що їсти. Але щоб вона добровільно піш-

ла до барона, сьому не повірю, — подумав Іван, ідучи вслід за ними.

XX.

Надійшов день ліцитації. Перший явився барон в однім повозі з Ніною. Ліцитація відбулася не в палацу, а коло економічних будинків, на широкому плацу перед економією, де стояли ще грубі колоди, на котрих ще недавно, за панщини гайдуки що суботи відлічували підданим призьбрані за тижневу роботу півкопий та копи канчуків. Ніна вийшла з повозу і сіла на ганку, барон ходив по подвіррю, дожидаючи судової комісії.

Надійшла комісія, — урядники, возні з паперами і з молотком, а за ними валила густа юрба жидів, міщан, хлопів, їхало де-яке цікаве панство, прибув навіть пан староста для удержання порядку. Барон глядів на всіх весело, панів вітав як знайомих, з старостою розпочав розмову про політику, але не скінчивши її, скочив до комісійного стола, де удари молотка дали знати, що розпочинається урядова діяльність.

В тій хвилі товпа заворушилася, зашепотіла і заклекотіла мов окріп, коли в нього кинуть розпечений камінь. Доріжкою від міста над'їхав невеличкий возик, подібний до тих, у яких возять дітей, тільки з ручкою з-заду. Втім возику сидів згорблений, посивілий і поморщений чоловік з труп'ячим лицем і осовілими очима, а за возиком поступав, пхаючи його наперед себе, молодий парубчак в простім сільськьм уборі.

— Князь, князь, — шепотіла юрба. Комісія почувши цей шепіт, зупинилася в своїм урядуванні, поки возик з князем не надкопився до самого стола. Ніна сидючи на ганку дрогнула, побачивши батька таким нещасним та безпомічним. Вона поблідла, зірвалася з місця, але зараз же знов сіла, немов яка незрима рука взяла її за плечі і силою придавила до давнього місця.

Почалося урядування. Судовий екзекутор почав зпровола читати урядову формулу, а далі викрикувати імена вірителів, котрих претенсії були вписані на гіпотеці князівських дібр. Тільки оден із них обізвався — барон.

При кожній дальшій назві барон викрикував: — Заспокоєний! — і складав на стіл комісії поквітування довжника з упевненням, що до князівської каси жадної претенсії більше не має.

Остаточно показалося, що остався тільки оден віритель — барон, а його претенсії рівні були сумі всіх претенсій давніших вірителів. Сума виносила круглого пів мільйона.

Потім почалося читання довжезного випягу табулярного, де поданий був докладний опис дібр Довгорукого і оцінені їх вартість.

Хоч і як знищені і занедбані були ті добра, то все таки вартість їх була ще в проє більша від суми довгу.

— Іменем одинокого вірителя барона Шпіцкопфа подаю ясне-освіченому князеві Довгорукому руку до згоди, — сказав го-

лосно ексекутор судовий, звертаючися до візка з князем.

— Пан барон готов відступити від ліципації, коли князь Довгорукий зречеться всякої дальшої претенсії до своїх дібр. За те барон готов дати йому почесне удержання до смерти.

— Іменем немічного, спаралізованого, але здорового на умі князя Довгорукого — озвався в відповідь на те ясний, дзвінкий голос із-за возика — заявляю, що князь таких умовин не приймає і обстає при ліципації.

Слова ті викликали на всіх зібраних вражіння мало що менше від удару грому з ясного неба. Барон так багато наговорив усім про прихильність до нього князя, про його страх перед ліципацією, про певність згоди з його боку, що рішення князя — обставати при ліципації, було для всіх несподіване. Барон аж підскочив на місці, почувши ті слова, але зараз же всміхнувся з погордою: окинувши оком усіх зібраних, він побачив, що серед них нема нікого, хто міг би йому бути небезпечним при ліципації.

Ще сильніше вражіння викликали ті слова на Ніну. Вона в голосі їх пізнала відразу Івана, копрого досі за батьковим возиком зовсім не за примічала. Вона відразу поміркувала, що тут буде щось незвичайне, але що і для якої мети — не знала. Вся вона почала труситися. Чула від часу до часу, що на ній спочивав погляд Іванових очей, але сама не сміла й зирнути на нього, і тільки з глухою тривоگو дожидала кожного нового слова, яке

роздасться серед загальної тиші з Іванових уст, так як би дожидала на свої плечі болючого удару.

— Коли так,—голосив далі екзекутор,—то про згоду не може бути далі й мови. А затим виспавляється на публичну продаж уся вище описана движима й недвижима маєтність вельможного князя Довгорукого, вартости „шацункової“¹⁾ півтора мільйона за суму викликання 600.000, на заспокоєння претенсій барона Шпіцкопфа в сумі 500.000, як також коштів поступовання судового і інших. Сума викликання 600.000. Хто дасть більше?

— Я дам 600.000,—сказав голосно барон і озирнувся довкола як пріємфатор.

— Я дам 700.000,—роздався нараз голос Івана за князевим возиком.

— Що за я? Хто такий?—скрикнув барон, мов опарений.

— Я, Іван Лінюх,—спокійно відповів Іван.

— Ти? В імені князя?

— Ні, в своїм власнім.

— Прошу пана екзекутора викинути цього дурня, нехай не перешкоджає в урядуванню,—обернувся барон до екзекутора.—Він не має туп ніякого права говорити.

— Перепрошаю пана барона,—відповів чемно екзекутор.—Іван Лінюх є туп зголошений до ліцитації, прошу подивитися.

— Як? І вадію зложив?

— І вадію зложив.

¹⁾ Оцінена.

— A Schlag soll ihn treffen! ¹⁾—скрикнув барон, не можучи спам'ятатися зо злоспи.

Загальний сміх публіки був відповіддю на той мимовільний викрик.

— Оп же Іван Лінюх дає 700.000, хто дасть більше?—викрикував далі екзекутор.

— Я даю 800.000,—сказав, відсапавшись прохи барон.

— Я даю 900.000,—сказав зараз Іван.

— Я даю мільйон,—люто крикнув барон, щоби тим словом мов громом прибити Івана.

Слово мільйон викликало серед публіки шепіт зачудування. Барон кинувся до Ніни і почав щось живо з нею говорити, але вона не була в силі нічого відповісти йому. Вона сікла зубами і тряслася мов у лихорадці і ледве не ледве могла сказати баронові:

— Держітьсся! Він вас застрашити хоче! Він на мою душу важить. Держітьсся, бароне!

— Я йому покажу, як зо мною задирається!—гордо скрикнув барон, вертаючи назад перед спіл комісії, де возний віддавна вже калатав і кричав, щоби народ успокоївся.

— Я даю мільйон і тисячу,—сказав Іван, не рушаючися з місця.

— Ага, подаєтьсся вже, подаєтьсся, перелякався!—гомоніла повпа, в котрій люде мало на голови одні одним не лізли, щоби придивитися цьому дивовижному

¹⁾ А шляг би його трафив (шляг—удар серця).

купцеві в хлопській веретянці, про якого ніхто не знав, хто він, відки взявся і за чиї гроші купує.

— Я даю мільйон сто тисяч!—с крикнув барон.

— Браво, браво!—загуло в повні жидів, котру возний зараз кинувся впишати.

— Я даю о тисячу більше,—сказав Іван.

— Я даю мільйон двісті тисяч!

— Я даю о тисячу більше,—мов машина повторив Іван.

— Я даю півтора мільйона!—ревнув барон, почервонівши мов рак.

— Я даю о тисячу більше,—мовк своє Іван.

Баронові почало робитися моторошно.

Сума, до котрої він вигнався, о много перевищувала все те, на що він числив при цій ліцитації. Він надіявся стати паном князівських дібр без ніякого дальшого торгу, загорнути все за довги, а тимчасом йому прийде́ться або уступити і взяти свій довг, а більше нічого, або держатися далі в тім шаленім торзі. Йому пригадалися слова Ніни, і він добуваючи останніх сил крикнув:

— Даю мільйон і шістьсот тисяч!

Ніякий голос не обзивався по цих словах. Уся публіка мов замерла, ждала, що скаже далі Іван, але Іван мовчав і порався щось коло князя.

— За першим разом мільйон шістьсот тисяч,—кричав ексектор.—Хто дасть більше?

Ніхто не обзивався.

— За другим разом!—кричав далі ексектор.

Мовчанка.

— За претім разом!

Мінута мертвої мовчанки—і барон з гордого капіталіста був зруйнованим дідичем князівських дібр. Він чув це докладно в тій хвилі. Вся його готівка не виспарчала на те, щоби заплатити виторгувану ціну. Прийдеться затагнути значну позичку, обтяжувати відразу гіпотечку тільки що набутих дібр. А господарювати на тих добрах без накладового капіталу—це-ж значить з гори засуджувати себе на мільйони клопотів, гризот, розчарувань, а кінець кінцем на руїну. От тобі й на! Оце був той гешефт, над котрим він запопадав ціле життя! Баронові почало робитися холодно коло серця.

— Ну, пане бароне,—сказав до нього насмішливо Іван,—побороли ви мене. Так багато за ті добра я не міг би був дати.

Барон тільки очима кліпав.

В тій хвилі Ніна легко мов серна збігла з ганку і припала до возика, в котрім сидів її батько.

— Тапочку! Ось я! Я твоя!—скрикнула вона, цілуючи його зів'ялі руки.—Прости мені всі гризоти, яких я тобі наробила!

— Нінка, Ніночка, еге-ге! — лепотів князь. — Моя дочка! Не втопилася, еге-ге! Грошей багато потребує, але у нас тепер гроші є, го-го! Від барона виторгували!

Барон стояв недалеко, чув усе те і якось ідіотично всміхався.

— А ти, Іване, гніваєшся ще на мене?—обернулася Ніна до молодого парубка з чарівним усміхом.—Надіюся, що простиш мені, що там було... з Едвіном...—додала

шептом.—Підла душа! Продав мене баронові.

Усе чув барон, та при останнім слові захипався на ногах і упав до долу мов сніп.

Нікому було й піддержати його. Поки привезено доктора, він уже був небіжчик.

XXI.

Не судилося Іванові зазнати щастя при боці Ніни. І хто її зрозуміє жіночу натуру. Тут сама набивалася йому, прохи не на шию йому вішалася, поки з нею одружився, а в кілька неділів по весіллю покинула його з капітаном від гузарів.

Так само не дало йому щастя й панування на князівських добрах. Колись, бувши ще сільським парубком, він не міг задумати собі нічого кращого і щасливішого, як життя дідича. Але тепер те життя остогидло йому за кілька неділів.

Бачити довкола себе спілвки людей, котрі працюють на тебе, а не могли самому нічого і ніяк робити—це для нього було найбільшою мукою.

Трібував проводити зиму в місті, але містове життя ще менше приходилось йому до смаку. Забави навкучили йому, товариство було йому не до душі, а головне і шук убивав його недоспадок праці. Сох що раз більше і спадав із сил. Лікарі порадили йому рух, зміну повітря. І ось він пустився пішки в дорогу по краю. Але чудодійний перстін не позволяв йому навіть на цей шук. Хоч здавалося, що Іван іде піхотою по землі, то прецінь він чув, що невидимі руки не-

суть його в повітрі і не дозволяють навіть доторкнутися ногами до твердої землі. В цілій подорожі дізнавав Іван чуття того листка, котрим кидає буря.

Воля його ослабла, бо їй не приходилося поборювати ніяких перешкод. Тільки тепер він пізнав основно, що праця—це не тільки твердий обов'язок чоловіка, але прямо условина його життя, конечна для життя так, як повітря до дихання. Пізнав, що без праці чоловік зкільна перестав бути чоловіком, самостійною істотою. Недостачі тої людської самостійності не надгородять йому ніякі скарби, ніякі роскоші, бо все здобується без праці, являється чимось чужим для чоловіка, якимось привидом, холодною лудою ¹⁾, котра не насичує духа, а тільки його знеохочує і запроює.

І почав Іван проклинати той чудовий дар, котрим колись так тішився, як найціннішим придбанням, а котрий тепер спався не його власністю, але його невмолимим паном, всемогучим владником його тіла й душі. І зовсім природно: хто мені все дає, від кого залежу, у того я весь в руках. На Іванову душу чим раз тяжче налягала чорна хмара того почуття, що він дуже грішить, уживаючи всього без праці. Він почав боятися сам своїх, навіть найневинніших, бажань, щоби зараз не бачити їх сповненими. Цілими днями мовчав, сидів в заперті і переносив пекельні муки, силуючись нічого не думати, нічого не бажати.

1) Луда—мана.

Інколи перебирав в думках своє минуве від тої хвили, коли почув писк зачарованої мухи в дереві. Що приніс йому тої перстін? Якого добра зазнав він із за нього? Що правда, він заспокоював його звірячі потреби, але не в більшій мірі і не ліпше, ніж би це могла вчинити служба у простого мужика. Навпроти, пам на службі він хоч часом чув себе вдоволеним, співав, спочивав по пруді, а головне — був здоров і сильний, а тепер!... Правда й те, що пізнав шмат світа і людей, та і з цього яка йому користь? Світ усюди один, бо люде одні, а пізнання людей замість щастя, вдоволення і роскоші дало йому пізнати і зазнати цілу безодню горя, терпіння, брехні та підлости. Те знання дуже сильно підкопало його віру в людей, його охоту до життя. Але найбільш болючим для його щирого серця було те, що перстін його не тільки не давав щастя йому самому, але не дозволяв йому робити добро другим, помагати терплячим і потрібним¹⁾. Все, що перстін тої давав, служило самому тільки Іванові; в претіх руках по якійсь часі щезало без сліду, мов піна на бистрій воді.

— Ні, не хочу довше жити в таких пеклі і ще й носити те пекло з собою! — сказав одного разу сам до себе Іван. — Не хочу довше носитися з тим перстнем. Не хочу бути на вид всемогутим, а на ділі невольником, на вид маї все, чого душа забажає, а на ділі не маї

1) Потрібний — той що потребує допомоги.

найпотрібнішого, без чого ані душа, ані тіло жити не може. Хоч який малий цей перстїнь—додав він, оглядаючи Ділів подарунок на своїм пальці,—то все-таки стався він для мене більшим п'ягарем, ніж усе, що я двигав колись під час моєї служби, надавив мені п'яженькі мозолі там, де би їх не надавили ніякі мішки з зерном ані в'язанки дров. Та годі терпіти! Іїду на те місце, котре вказав мені Дід, і віддам йому його дарунок.

XXII.

Сонце хилилося вже до заходу, коли Іван прибув на звїсну нам полїнку. В лісі стояла врочиста тиша. Рої комариків і золотокрилих мушок брєніли і хвилювали в тіні дерев.

Десь трохи далі спрекотіла сойка, стукала жовна о сухе дерево. На середині полянки пражило сонце, розходився запах розігрітого чябрику, похилилися до сонця високі вершечки понєньких лісових трав. Великий чорний гриб в понурїї задумі стояв на гладкїм, голїм місці під смерекою.

— Дїду! Дїду! Дїду!—скрикнув Іван і причї вдарив ліскою по смерецї.

На той окрик запремтіли трави, впихли мушки, а дерева подали собі Іванови слова з рук до рук, разносячи їх по ярах і лісових заламах. Але луна дрїмала. В тїй хвилі гриб пробуркався зі своєї задуми, порушив широкою розплесканєю головою і почав роспи, рости. Швидко перемїнив свій вигляд і перед Іваном став Дід у своїй власній поставї.

— Ну, що-ж, синашу, прийшов ти татки!—сказав Дід, киваючи головою на привіт Іванові.

— Приходжу, Дідусю.

— А швидко яюсь, небоже! Видно, не дуже смачний мій дар.

— Швидко?—скрикнув Іван.—Але-ж я за той час пережив бiльше, ніж за сто літ звичайного життя.

— Ну, але-ж мій перстiнь сповняв свою службу добре? Надіюся, що не кривдуєш собі на мене.

— Та що маю кривдувати,—сказав Іван.—Добре сповнював свою службу,—це так. Тільки, мабуть, служба топа не на мої плечі шита, Дідусю. Не можу довше випримати того добродійства і приношу вам назад ваш дар.

— Я так і знав, що не видержиш,—усміхаючися мовив Дід і взяв перстiнь та застромив його собі на палець.—Ну, але що-ж ти тепер будеш робити?

— Буду робити, працювати!—радісно скрикнув Іван. В тій хвилі, позбувшись перстеня, він почув себе вдсятеро сильнішим, здоровішим і смілішим, ніж був перед хвилиною.—Тепер тільки я пізнав, яким добром для чоловіка є праця.

— Ну, але може хочеш іще де чого від мене в заміну за перстiнь?

— Ні, не хочу нічого!—відповів Іван.—Бо і що-ж ви можете мені дати? Того, чого мені найбільше треба, щастя, внутрішнього вдоволення...

— Е, цього, небоже, я тобі дати не можу!—сказав Дід.

— Знаю це,—мовив Іван —А за все инше спасибі вам. Усе инше я собі здобуду працею, в меншій мірі, в більшій мірі, ріжниця невелика. Бувайте здорові, Дідусю!

— Іди здоров, синашу!—сказав Дід, і закрутившись млинком на однім місці пірнув у землю, мов той сверделъ.

* * *

Що сталося з Іваном? Здалося йому нараз, що якась важка змора, котра досі держала його в своїх лабах, відступила від нього і дозволила йому віддихнути свободно і випрямитися. Він віддихнув, підняв у гору голову—і пробудився!

— А! Що це зо мною було?—скрикнув, схапуючися з пенька, на котрім сидів, дрімаючи.

— Чи це сон був, чи й справді я вандрував по чужих краях?

Оглянувся довкола і побачив свою сокиру, зарубану у пеньку.

— Тьфу, щезни маро!—скрикнув Іван.— І приснитись чоловікові диво! Певно я десь у таке дивне місце сокиру зарубав. Та гов, чи на правду це був лише сон? Але-ж господимій, то я мусив довго спати! Адже-ж мені бачилося, що я найменше рік часу прожив. Ну, але щом бачив світа, том бачив, хоч у сні лишень, то на одне вийде!

І пригадавши собі всі свої пригоди, він зо страхом почав обшупувати свої руки і ноги, чи справді він не є такий ослаблений, яким чув себе перед хвилиєю. Та ні! Богу дякувати, був здоров, сильний і

молодий. І хоч усі пригоди були тільки сном, але любов до праці, котру з нього виніс, лишилася в нього на весь вік.

І він кинувся зараз, нарубав дров, зв'язав здорову в'язанку і завдавши її собі з пенька на плечі, згорблений у двоє, але вдоволений сам із себе, потюпав до села.

Львів, 1890—91.

ДОДАТКИ

ДОДАТКИ

ДЕ-ЩО ПРО СЕБЕ САМОГО.

Є письменники, що їх життєпис є цікавіший як їх твори, що їх твори є лише додатком до їх характеристики, частиною їх життєпису. Це генії, вибранці долі, великі і оригінальні в добрім і злім, в щастю і стражданню. Це корифеї літератури, творці нових напрямків, їх можна назвати викладачами того часу, в якому жили, а їх життєпис в кожному разі, в більшій чи меншій мірі, буде глибоким вникненням в тайни духа їхньої епохи, бо в них немов знаходить свій зміст і утворюється цей дух, знаходить свій найсильніший вислів. Мені здається, що тільки такі письменники заслуговують на докладні і з цілим апаратом джерел опрацьовані біографії, бо їх життя, само через себе, є таким же архитвором, як їх твори, а навіть невміло розказане збагачує скарбницю людського духа.

За невеличким гуртом цих велетнів іде велика юрба письменників—робітників і ремесників, менше чи більше талановитих, менше чи більше працьовитих, впли-

вових, шанованих і заслужених, що одна-
че не доростають до міри тих майстрів.

Печуть вони—як говорив Крашевські—
щоденний хліб для умового споживання,
розбивають на дрібну монету ці грудки
ідеального золота, що їх видобули майстрі
з таємних глибин натхнення, заповню-
ють своєю працею створені через них
рями. В цих людей звичайно бібліографія
їх творів вистарчає за життєпис, лю-
дина немов зникає після того, що зро-
била. Такі письменники не знаходять
біографів: вони є ті робітники, що пома-
гають будувати будинок цивілізації, але
їх прізвищ не виписують на фронтоні
цього будинку.

Як один з цих робітників, що доклада-
ють цеглу по цеглі до цієї будови, ніколи
сильніше не відчував я того свого харак-
теру, як в хвили, коли з обов'язку чем-
ности маю представитися польській
суспільності, якій до рук подаю збірник
своїх новелістичних образків. Що маю
про себе сказати? Що я вродився? Але
цей не дуже визначний випадок трапився
кожному з нас, шановні читачі. Що я де-
чого вчився? Що любив і страждав?
Але-ж і фарисеї роблять те саме, гово-
рячи словами «святого Письма».

А поза тим нічого нема в моїм життю
гідного уваги, крім цієї сверблячки до
писання, крім нахилу до обсервовання
людського життя в його найрізжорідні-
ших проявах, крім цієї незаспокоїної
ніколи і нічим гарячки, що змушує мене
перейматися стражданнями і радостями,
думками і мріями других людей. Але й ті

всі патологічні прикмети не є нічим характерним для мене; це, здається, звичайні прикмети письменницького ремесла.

Щож отже в цієї нікчемної людини можна назвати оригінальним?

На це питання Гетого відповідаю: хіба те, що я є українець, що [правдоподібно походить від зукраїнізованих] німецьких колоністів, що батько мій був звичайним мужиком і робив панщину, — не поміщиком, але цісарсько-королівській камері, не вмів ні читати ні писати, але мимо цього він був людина світла і віддав мене, хорошину і до селянської праці, незайому дитину, до школи. Дотепер вихід з під мужицької сприси на ширшу публічну арену буває в нас річчю надзвичайно рідкою. Вродився я в 1856 р. в Нагуєвичах, дрогобицького повіту, ходив два роки до сільської школи в Ясениці сільній, потім до т. зв. нормальної школи у Василян в Дрогобичі, а після пуп же до гімназії. Склавши іспит зрілості, записався я на університет у Львові, але навчання моє перервав соціалістичний процес 1877-8 р., до якого мене вмішано бог-зна через що: ба, навіть мене засуджено на 6-ти тижневий арешт (після восьми місяців слідчої в'язниці) за приналежність до тайного повариства, до якого дійсно ніколи я не належав, і яке, поскільки знаю, ніколи не існувало. Отже одна з небагатьох оригінальних ознак в моєму житті, бо подібна річ не кожному трапляється.

Дальший опис мого життя заступити може бібліографічний список моїх праць, але його полишаю я Естрейхерам

20-го століття, коли взагалі якому з них захочеться порпатися в купах щоденно задрукованого паперу, що становлять квінт-есенцію нашої літературної продукції. Скажу лише коротко, що за той час був я ще де-кілшки разів арештований і завжди мене звільняли без судової розправи, що я мимо цього скінчив університет, а навіть на превеликий жалб деяких моїх ближніх братів українців відважився я здати з відзначенням докторат славістики у Відні і габілізуватися на виклади української літератури на львівським університеті. Об'єднаній коаліції правлячих сфер зі співзвучними українцями вдалося врятувати Русь від такого нещастя, яким безумовно були би сталися мої виклади. «Бійтеся бога, як можна цю людину пускати на університет! Подивіться лише, в якому порваному сурдупі він ходить!» Так укваліфікував мою кандидатуру брат Русин — той самий, що за свою патріотичну працю для добра Руси і Австрії одержує шість чи сім плахень. Природня річ, що в зв'язку з таким аргументом кандидатура моя на приватного доцента мусіла впасати, а мотив «політичне прошле» був лише чемним прикриттям дійсної причини... Але я не хочу оскаржувати. З горечюю привик я робити те саме, що о. Vaudouin, який, коли його вдарено в лице, сказав: «Це для мене, пане, а що-ж для дітей?» Річ зрозуміла, для дітей — в данному випадкові для суспільності — треба чогось іншого. Отже замість біографічних подробиць де-кілшки признань.

Передовсім признаюся до гріха, що мені його багато патріотів вважає за смертельний: не люблю Русинів ¹⁾. Побіч цієї гарячої любови, що бризкає для «братнього племені» зі шпальт польських реакційних газет, моє признання може видатися дивним. Але що-ж робити, коли воно правдиве? Не є я в літах наївних і засліплених коханців і можу про таку делікатну матерію, як любов, говорити тверезо. І через те повторюю: не люблю Русинів. Так мало серед них знайшов я правдивих характерів, а так багато дрібничковости, тісної глупоти, дволичности і зарозумілости, що, дійсно, не знаю, за що міг би я їх любити, навіть не звертаючи уваги на ті тисячі більших і менших шпильок, які вони мені часом з найкращою думкою вбивали під шкіру. Розуміється, знаю між Русинами декільки винятків, декільки особистостей чистих і гідних всякої пошани (говорю про інтелігенцію, не про селян), але ці винятки, на жаль, лише стверджують загальний висновок.

Признаюся до ще більшого гріху: навіть Руси нашої не люблю, так і в такій

¹⁾ Русинами—називали себе українці в Галичині. В останні часи ця назва „Русин“ майже зникає. Польська окупація почала наново ретельно ширити це слово „Русин“, „руський“, забороняючи офіційально вживати слово „українець“. „український“, щоби цим показати, що галицькі українці це „Русини“, щось інше від решти українців. Заміняючи скрізь у пворах Франка слова „Русин“, „руський“, „Русь“ на „Українець“, „український“, „Україна“—залишаємо тут це слово „Русин“, як надто вже специфічне і характерне для подільних відносин і людей в Галичині.

мірі, як це роблять, або вдають що роблять, патентовані патріоти. Що в ній маю любити? Щоби її любити як географічне поняття, для цього я є за- надто великим ворогом порожніх фраз, за-багато бачив я світа, щоби твердиши, що ніде нема такої гарної природи, як на Руси. Щоби любити її історію, для того досить добре її знаю, дуже гаряче люблю загальнолюдські ідеали справедливості, братерства і волі, щоби я не міг почувати, як мало в історії Руси прикладів правдивого духа горожанського, правдивої посвяти, правдивої любови. Не любити цю історію дуже тяжко, бо майже на кожному кроці треба би хіба плакати над нею. Чи може маю любити Русь як расу,—цю расу оптяжілу, незграбну, сантиментальну, що позбавлена гарту і сили волі, так мало здібну до політичного життя на власному смітнику, а так плідну на перевертнів найрізномроднішого гатунку? Чи може маю любити світлу будучність цієї Руси, якої не знаю, для якої світлості не бачу ніяких підстав?

Коли мимо цього відчуваю себе Русиним, то, як бачиш, шановний читачу, цілком не з причин сантиментальної натури. Примушує мене до цього передовсім почуття собачого обов'язку. Як син українського селянина, що викормився чорним селянським хлібом, працею твердих селянських рук, відчуваю себе до обов'язку панщиною цілого життя відробити ці шеляги, що їх видала селянська рука на

те, щоби я міг видряпатися на висоту, де видно світло, де пахне воля, де ясніють вселюдські ідеали. Мій український патріотизм, то не сантимент, не національна гордість, то важке ярмо, яке доля положила на мої плечі. Я можу показувати своє незадоволення, можу потихо проклинати долю, що вложила на мої плечі те ярмо, але скинути його не можу, другої батківщини шукати не можу, бо тоді-б я став підлим відносно власного сумління. І коли що полекшує мені двигати це ярмо, так це те, що бачу український народ, як він, хоть гноблений, оптемнюваний і деморалізований довгі віки, хоть і нині бідний, слабий і безпорадний, але все-таки помалу підносились, чує в що-раз ширших масах жажду світла, правди і справедливості і шукає шляхів до них. Отже варто працювати для цього народу і ніяка чесна праця не піде на марне.

Називають мене часто великі польські патріоти ворогом Поляків. Що маю сказати на цей закид? Чи покликалися на свідомство тих Поляків і Польок, що їх люблю, високо ціную і для яких маю всяку пошану? Ні, піду простішим шляхом і скажу одверто: не люблю вже занадто великих патріотів, таких що мають уста повні Польщі, але яких серце холодне для недолі польського селянина і наймита.

Скептично аналізуючи мій власний український патріотизм, пристосовую ту саму міру і до патріотизму патентованих польських патріотів і не можу

ними смакувати. І не дивуюся, що плачуть вони мені тою самою монетою, тільки з ще більшим відсотком.

Говорено про мене, що ненавиджу польську шляхту. Коли до польської шляхти зачислити Ожешкову і Конопницьку, Пруса і Ленартовича, Остою і Карловича¹⁾—то думка така про мене буде цілком невірна, бо цю правдиву польську шляхту, ту еліту польського народу ціню і люблю, як люблю всіх шляхетних людей, власного і кожного іншого народу. Що таким самим чуттям не обгортаю цього або того галицького шляхтича, або навіть більшої їх частини, то, розуміється, з причин цілком відмінної натури від тих, що мені кажуть любити перших. Як серед галицьких шляхтичів знайду коли які симпатичні винятки, то не поліюся вдарити про них у великий дзвін.

А тепер досить цієї сповіді. Українська приказка каже: «Не робися солодким, бо тебе злижуть, не робися кислим, бо тебе оплюють». А в таких оповіданнях про себе самого нічого нема лекшого, як попастися в ту або іншу крайність. Почуваю, що й так сказав я не одне таке, за що мені дістануться удари з різних сторін, але хай і так буде! Того, що я сказав, не візвму назад і закінчу українською приказкою: «Добре так моїй жінці, хай мене б'ють!».

Др. Іван Франко.

Переклад з польського.

¹⁾ Визначні народні польські письменники, що тоді для своїх творів брали бідні польські верстви.

УВАГИ

1) „Маніпулянтка“ — спершу появилася на польській мові в „Kurjeri Lwow.“ в 1888 р.; була поміщена на українській мові в 1890 р. в збірці „В поті чола“. В 1905 р. вийшла ціла збірка під заг. „Маніпулянтка і інші оповідання“, де крім цього оповідання були поміщені „Лешишина челядь“, „Між добримми людьми“ і „Чи вдуріла“. Передруковується зі збірки „Маніпулянтка“ 1906 р.

2) „Між добримми людьми“ — вперше було надруковано у „В поті чола“ 1890 р. В 1906 р. воно увійшло в збірку „Маніпулянтка“, звідки й передруковується.

3) „Чи вдуріла“ — цей драматичний нарис написав Франко в 1906 р., спеціально для томика оповідань під заг. „Маніпулянтка“. Звідси цей драматичний нарис передруковується. Хоч „Чи вдуріла“ написано значно пізніше від двох попередніх оповідань, але містимо його в цьому томі через те, щоби не розбивати певного циклу.

4) „Яндруси“ — це уривок з більшої ненадрукованої повісти „Lelum i Polelum“, було надруковане в 1899 р. в „Kurjeri Lwow“ під заг. „Jeden dzień z życia uliczników lwowskich“; майже рівночасно, бо в лютому 1889 р., друкувалося воно і в „Ateneum“; в 1897 р. увійшло це оповідання у збірку під заг. „Obrazki galicyjskie“ „Bibli Młodej“. В 1905 р. під заг. „Яндруси“ було надруковане у збірці „На лоні природи“, звідки й передруковується.

5) „Доки рушить поїзд“—було надруковано в Літ.-Наук. Вістнику в 1898 під прошки зміненим заголовком: „Заким рушить поїзд“ (нарис). Увійшло у збірку „На лоні природи“, звідки й передруковується.

6) „Без праці“—було надруковане в „Зорі“ за 1891 рік. Того само року вийшло окремо накладом Товариства ім. Шевченка у Львові; в 1904 р Київський „Вик“ передруковав: „Без праці“. Передруковується із „Зорі“ 1891 року.

7) „Дещо про себе самого“—цей надзвичайно цікавий документ містимо, переложивши з польської мови. Помістив його Франко, як вступне слово до своєї збірки оповідань на польській мові „Obrazki galicyjskie“ 1897 року, де воно поміщене під заг. „Nieco o sobie samym“ ст. I-VII. З приводу цього вступного слова піднявся спрашений крик в українській і польській пресі і через те частина накладу вийшла без передмови.

На Франка посипалися гострі напади. „Діло“ („Дѣло“ орган народівців, Львів 1897, ч 97) у вступній редакційній статті „Смутна поява“ трактувало Франка через „польський журналіст“, та апелювало до його „дрібки честі“, заявляло, „що своєю сповіддю“ Франко перейшов „Крачанку“ Куліша та шовіністичні антиукраїнські писання Сенкевича—„з огляду на брутальність нападстей“. В 1891 р. „Діло“ назвало Франка і „скаженим вовком“. На ці напади Франко відповів афоризмами під з. г. „Де кілька афоризмів“ у альбом „Ділу“, прочитавши його статтю „Смутна поява в ч. 97“. („Житє і Слово“ VI, 1897 р. стр. 263—264) На початку наводив уривок віршу Юл. Словацького:

Choć wiem, że słowa te nie zadrza długo.

W sercu, gdzie nie trwa myśl nawet godziny...

Mówię bom smutny i sam pelen winy.

(„Хоть знаю, що слова ці не задрожать довго в серці, де думка не зупиняється навіть години... Говорю, бо я сумний і сам повний вини“).

Даліше йдуть афоризми:

„Любов не обов'язкова, та почуття обов'язку обов'язкове“.

„Хто твердить: люблю свій народ, а не сповняє своїх обов'язків супроти нього—той брехню твердить“.

«Від народнього обов'язку сам бог не може звільнити; нахваляється звільнитись від нього сапана».

„Посол Велювейські прилюдно заявляє, що любить Українців. Ну, кого так пани люблять того я з спокійним сумлінням можу не любити“.

Тим, що оголосили Франка ворогом Руси, а навіть зрадником, Франко відповідав також віршами, як під заг. „Сідоглавому“, що був поміщений у збірці „Мій ізмарага“ 1898 р. Наведемо цей вірш, щоби в читача залишилася певна думка:

Ти, брате, любиш Русь,
Я-ж не люблю, сарака! ¹⁾
Ти, брате, патріот,
А я собі собака.

Ти, брате, любиш Русь,
Як хліб і кусень сала,—
Я-ж гавкаю раз у раз,
Щоби вона не спала.

Ти, брате, любиш Русь,
Як любиш добре пиво,—
Я-ж не люблю, як жнець
Не любитись спеки в жниво.

Ти, брате, любиш Русь
За те, що гарно вбрана,—
Я-ж не люблю, як раб
Не любитись свого пана.

Бо твій патріотизм—
Празнична одежина,
А мій, то труд важкий,
Гарячка невдержима.

Ти любиш в ній князів,
Гетьманя, панування,—
Мене-ж болють її
Відавчнєє спраждання.

Ти любиш Русь, за те
Тобі і честь і шана,—
У мене-ж тая Русь
Кровава в серці рана.

Ти, брате, любиш Русь,
Як дім, воли, корови,—
Я-ж не люблю її
З надмірної любови.

¹⁾ Сарака—сердега, бідняга.

В „Поклонах“ (що вміщені також в збірці „Мій ізмарагд“) Україна радить Франкові не звертати уваги на тих, що підняли на нього галас: „Не любить Руси він ні раз!“—

Наплюй! Я, синку, ліпше знаю
Всю ту патріотичну зграю
Й ціну її любовних фраз“.

В томику „*Obrazki galicyjskie*“ містяться такі оповідання: *Dwaj przyjaciele* (Два приятелі), *Historya mojej sieczkarni* (Історія моєї січкарні), *Hawa* (Гава), *Jeden dzień z życia uliczników lwowskich* (Яндруси), *Pantalacha* (Панталаха).

8) На закінчення уваг до цього тому вважаємо доцільним подати короткі випяги зі статті Франка: „*Говоримо на вовка, скажімо і за вовка*“, (поміщену в „Зорі“ за 1891 рік), що є відповіддю Франка на статтю Грінченка, поміщену в „Правді“ 1891, під заг. „Галицькі вірші“, де Грінченко дуже гостро накидається на москалізми і полонізми галицької літературної мови. В оповіданнях Франка читач зустрінеється з багатьма словами, що мало вживані на Україні; через те до речі буде навести ці коротенькі уваги Франка. Він пише: „Мені бажалося би своїми увагами причинитися до одного дуже важного питання—будучої єдності і одноцільності нашої літературної мови, будучої, повторяю, бо тепер ми ще її не маємо. і за-для звісних дуже важних причин, мати не можемо“. Далше переходить Франко до окремих слів. Цю частину статті наводимо всю, не викидаючи дискусійних прийомів Франка в ній.

«Д. Чайченко бере на свій критичний варстат спершу вірш д. Масляка:

До вас, невісти, до вас, Вестальки,
Рідні святої вогню,
Звертаюсь нині і т. д.

«Найсамперед—каже він—зупиняє тут українського читача слово «невісти». Такого слова Українець не знає. Він хіба знає церковно-славянське слово «невіста», але там воно значить те, що по українському «молода», але-ж у д. Масляка не те; таким побитом цей полонізм зрозумілий буде тому тільки, хто знає польську мову». Зрозумілий буде й ще де-кому більше, добродію!

В значінню «молода» знаходиться він і у Квітки (диви Желехівський: Словар 404), а в значінню «жінка», так як у д. Масляка, знаходиться в піснях народніх, наприклад:

Ой нікому так не гаразд, як нашій невістї:
Мужик поле сіє-оре, а вона п'є в місті.

Іде мужик та й із поля та й поспогнуєчи,
А невіста іде з міста та виспівуючи, іт.д.

«Далі—каже д. Чайченко—українець не сказав би «Вестальки», а просто «Весталки», бо видима річ, що тут той ь чужого роду». Для нас видима річ зовсім щось друге, а іменно те, що д. Чайченко так привик в московській школі чути і в московських книжках бачити «Весталки», що «Вестальки» видаються йому полбонізмом і він зараз бачить в тім ь полбського зайду, забуваючи навіть, що ціле слово Вестальки чуже, і чи буде писатися з московська без ь, чи з полбська з ь, то для чистоти нашої мови байдуже; овшім, форма з ь нам видається більше відповідною духові нашої мови, котра всяке л на кінці слова і складу любить переголосувати в широке в напр. віу зам. віл, орев зам. орел (декуди так і відмінюють орев, орева), кибавка, зам. кибалка; аналогічно мали-б ми по нашому «Веставку».

«До вас звертаюсь—пише далі д. Чайченко—чи полбонізм, чи москалізм, але в усякому разі річ не вкраїнська». Бідний покійнику Желехівський! Чому ти замість Міклошіча не міг слухати сучасних вкраїнських філологів з над Псла, Сули і Трубайла! Ти в такому разі певно не був би прийняв у свій Словар цієї «в усякому разі не вкраїнської річи», як це ти зробив на стр. 286. Таке-ж «не українське» слово *звук* (є у Желехівського стр. 291); не можна сказати *зову* в значінню «кличу» («*позовіть* у хату» є у Квітки і других українських писателів); «московсько-церковне» слово *луч*, котрим д. Чайченко докоряє цілий ряд галицьких писателів, є у Шевченка («Де ти в біса забарилась з своїми *лучами?*»). По-просто забавно читати, коли д. Чайченко почне вичислювати полбонізми у галицьких писателів, не знаючи сам, очевидно, ані мови галицько-українського люду, ані полбської. Такі полбонізми по його думці: *фаленька* (нічого подібного в полбській мові нема, а є тільки *fala*; у нас

по всій Галичині народ говорить також «фаля», декуди «филя» або «фальма»); *огень* (форма уживана українським народом скрізь у Галичині, — *огонь* тільки декуди), *коруна* (форма тільки українська, у поляків *когона*), *тручати* (слово народне українське), *стрільба*, *жовняр*, *ляти*, *дотикати землі*, *ту*, *блисло*, *снити о чім*, *не ручу*, *скрань* (є у Федьковича), *дружотати*. Все те слова і форми уживані галицько-українським народом; полбонізмами можна їх назвати о стилки хіба, о скілки і в полбській мові є слова, виворені з тих самих пнів, але такі слова є і в мові московській, і в чеській, і в других славянських: викидати такі слова з нашої мови для того тільки, що в інших славян є подібні, це значило би добровільно обскубувати свою мову.

Не менше щасливий є д. Чайченко і з вичисленням москалізмів у галицьких поетів. По його думці у декого з них москалізми попадаються „так часто, що часом не знаєш, за яку мову вважати ту, що вони нею пишуть. Осб де-які з тих, на думку д. Чайченка, москалізмів: *бездна* (говорять москалі коло Дрогобича), *весьо* (говорять москалі прохи що не по всіх селах Галичини, поряд із «усе»), *благати*, *скала* (в Галичині ніхто не говорить «скеля»; у Шевченка: «А ти на березі стояла, мов тая чорная скала»), *кристаль*, *сніжний*, *струя*, *овидить* (скрізь у Галичині), *окови*, *но* (див. в галицько-українських «Приповідках» Ількевича і Віслоцького), *тратити* (диви оповідання Перебенді в тім самім н-рі «Правди», стр. 76), *мрачний* (з наголосом на останнім складі, слово уживане Москалями скрізь по Галичині), *боязливо* (у Шевченка: І дівоче серце *боязливе* стрепенеться), *тонір* (д. Чайченко певно думає, що це те саме, що сокира), *ну-ко* (говорять Москалі скрізь по Покуттю), *ледовий*, *пробудись*, *лента* (є у Метлінського) і т. п.

... Діло осб яке. Відомо, що Галичина за весь час свого історичного життя, від смерті Голоди-мира В., або коли хочете, від упадку Данилового королівства галицького майже ніколи не становила одну політичну і культурну цілість з подніпрянською Україною. Якийсь час воно заносилося на те, а іменно після Люблинської унії 1569 р. аж до козацької хуртовини 1648 р. Це була пора дуже важна в історії духового розвою України, пора, в котрій у нас народилася і почала гарно розвива-

пися перша всеукраїнська, дійсно національна література. Такі писателі як Герасим Смотрицький, Василь Суражський, Христофор Бренський, Іван Вишенський, Кирило Ставровецький, Захарія Копистенський, Мелетій Смотрицький, Гаввапович, Галятовський і другі виходили хто з Червоної Русі, хто з Волині чи з Придніпрянщини, працювали і писали раз у Львові, потім у Білві, Острозі, Луцьку, Києві і Чернигові, писали мовою по подільському близькою до живої мови шляхти і заможного міщанства, мовою зрозумілою по всіх усядах Русі-України. Війни козацькі розірвали той зв'язок, унія, що запанувала в Червоній Русі з початком XVII в., довершила розрив. При таких обставинах не диво, що розвій духовий народу й інтелігенції в Червоній Русі пішов значно иншою дорогою, ніж на Україні. Особливо-ж від тоді, як Галичина 1772 р. перейшла під панування Австрії і втягнена була в культурний круг дуже відмінний від того, в який втягнена була решта України, різниці ті мусіли ще значно збільшитися. Не тільки інтелігенція, вихована в інших школах і серед інших обставин політичних, але й народ з його мовою, звичаями і творчістю, не сходячи зі спільної української основи, все-таки проявляє багато відтінків, котрих годі не бачити, на котрі тяжко гніватися. Ані знівечити ані замазати тих відтінків не можна, та й чи треба? Адже-ж це не жадне крадене добро, а здобутки дівої праці, котрі чомусь-же народились і повинні вийти на пожиток цілості.

Мова, хоч і який коштовний скарб,—говорить на прикінці Франко—не є все-таки найвищим скарбом; життя народу і його розвій, придбання економічні, громадські і духові є скарби далеко важніші, для котрих мова є тільки одним із способів».

Іван Лизанівський.

23.357/₂

$\Phi \frac{I}{T \cdot 281} \approx$

CP-886

Handwritten text, possibly a signature or date, oriented vertically.